

Naslov originala

BERTRAND RUSSELL
CONQUEST OF HAPPINESS

Štampano po odobrenju
George Allen & Unwin LTD.
London

Preveo
Dr LJUBA POPOVIĆ

BERTRAND RASL — LIČNOST, FILOZOF I HUMANIST

Uz objavljivanje Raslovog djela „Osvajanje sreće” na našem jeziku, izgleda mi umjesno nešto reći o piscu i njegovim filozofskim pogledima, više nego o samoj knjizi, kako bi čitalac pravičnije sudio i o autoru i o djelu. Istina, Rasl sam u svom predgovoru upozorava čitaoca da u ovoj knjizi neće naći neku duboku filozofsku erudiciju. Ovo djelo, naime, nije namenjeno stručnjacima, nego laicima u odnosu na filozofiju, koji su možda u nečem drugom specijalisti; a prije svega onima koji pate od nesreće, odnosno nedostatka sreće, a mogu to izbjeći boljim upravljanjem života. U ovom smislu Raslove riječi mogu se primiti kao iskrene; ali, s druge strane, čitalac će se lako uvjeriti da filozofovu skromnost u pogledu filozofske dubine i mudrosti treba primiti sasvim uslovno. Jer, dokaz je najvišeg nivoa duha ako se govori jasno i razumljivo i o najkomplikovanim pitanjima o smislu života i ljudske sreće.

„Osvajanje sreće” je zaista jedno od Raslovih djela koje je najmanje stručno-filozofsko, ali je zato jedno od možda najljepše pisanih; ono sadrži najmanje naučne erudicije, ali možda najviše praktične mudrosti i nadahnutog poniranja u ljudsku psihu. Zato, iako ovo djelo nije pisano za filozofe kao filozofe, ono je pisano i za njih kao ljude. Djela ovakve vrste u naše vreme više ne pišu filozofski stručnjaci. Rasl je izuzetak u ovome, i u mnogo čemu drugome. Većina današnjih filozofa pišu samo za filozofe, a ne i za široku obrazovanu javnost; kao specijalisti oni se obraćaju specijalistima. Međutim, pored ove djelatnosti, svi veliki filozofi u istoriji pisali su

knjige i za široku javnost. Rasl je sačuvao tu tradiciju i u izvjesnom smislu — ovom vremenu razdrobljenosti ljudskog rada i ljudskog duha — tako reći obnovio ulogu filozofa kao javne figure u životu svoje zajednice i svoga vremena, snažno djelujući na historijsko zbivanje.

Kao filozof i humanist, Bertrand Rasl (Bertrand Russell)ⁱ, je jedna od najpoznatijih ličnosti našeg vremena. On je na osoben način izrazio krizu savremene civilizacije; svojim životom u teoriji i praktičnom angažovanju njen je hroničar, neumitni kritičar svih postojećih vrijednosti, ali i reformator koji pokazuje puteve društvene rekonstrukcije savremenom svijetu. Kao filozof on je jedna od najkontraverznijih ličnosti, predmet vrlo različitih i suprotnih ocjena; on sam kaže da mu izgleda da ga niko nije potpuno razumio. Ali ni Raslova misao nije jedinstvena ni potpuno koherentna, jer on je mijenjao svoje poglede u dugom periodu misaone djelatnosti i velakom broju objavljenih djela iz raznovrsnih oblasti, od matematike do politike, pa se kod njega mogu naći različiti pogledi na svijet i različiti odgovori na ista pitanja. U cjelini gledano, teško se može naći ravnopravan kritičar svega njegovog životnog djela koje još ndje završeno. Od ranog djetinjstva do u duboku starost Raslovo interesovanje se kreće na dvjema osnovnim linijama: na jednoj, matematika i filozofija, na drugoj, historija i politika; etika je oblast koja ih spaja. U tom smislu je i filozofiju podijelio na ljudsko znanje i ljudske vrijednosti.

I

Dosta vremena je prošlo dok je Rasl našao svoju vlastitu filozofsku orijentaciju. U jedanaestoj godini života dok je učio Euklidovu geometriju nije se mogao pomiriti sa tvrdnjom da se aksiomi ne mogu dokazati — zato je više od slijedeće dvije decenije posvetio matematici, u nadi da će otkriti osnovne principe koji bi bili apsolutno dokazljivi. Iako je ovaj napor krunisan voluminoznim trotomnim djelom „Prineipia Mathematica”ⁱⁱ — koautor Vajthed (A. N. Whitehead), koje je označilo redukciju aritmetike na logiku, za njega na filozofskom putu istraživanja jedino što je bilo u tome vrijedno jeste otkriće preciznog metoda logičke analize. U svojoj potrazi za apsolutno sigurnim znanjem Rasl je izvršio i preispitivanje istinitosti religioznih dogmi — u nadi i želji da će naći racionalni razlog da bar neku prihvati — ali je jednu po jednu sve odbacio kao neosnovane.

Kao student u Kembridžu prvi put se upoznao sa Kantovom i Hegelovom filozofijom. Ova poslednja mu je pružila privremenu utjehu za izgublenu religioznu vjeru. Pod uticajem Mac Tagarta (Mc Taggarta) ubrzo je postao hegelovac. Tada je u Britaniji vladala novohegelovska filozofija Bredlija (Bradley). Podstaknut diskusijama sa svojim kolegom Murom (G. E. Moore), Rasl je ubrzo uvideo protivrječnosti i vještačku konstrukciju Hegelovog filozofskog sistema i to je bio dovoljan razlog da ga potpuno odbaci, a sa njim zajedno i Kanta i svu njemačku klasičnu filozofiju i njenu najveću vrijednost — dijalektiku. Tako je prema Hegelu ponovio onaj stav koji je nekad imao Fojerbah. Rasl je

došao do zaključka da sve ono što Hegel tvrdi mora biti upravo suprotno. Ali je zato odbacujući njemačke idealiste zavolio njemačke matematičare, Lajbnica (Leibniz), Kantora (Cantor), Fregea (Frege) i druge.

Tragajući za filozofskom istinom, Rasl se zatim kratko vrijeme smirio u Platonovoj filozofiji, posebno uživajući u njenom matematičkom misticizmu, koji je u nju unijet pod uticajem Pitagorovaca. Rasl je postao platonovski realist, vjerujući da će putem metafizike naći odgovore na pitanja o svijetu, koje mu ni matematika ni religija nisu mogle pružiti. Uskoro je, kaže, uvidio da je egzaktnost helenski mit, koji je Platon s pravom locirao na nebo, jer mu nije našao mjesta na zemlji. To saznanje je bilo dovoljno da odbaci Platona i svaki metafizički idealizam. Poslije, na kraju perioda lutanja našao je da se pouzdano znanje može tražiti jedino oslanjajući se na ljudsko iskustvo i nauku. To je bio povratak klasičnoj britanskoj tradiciji empirizma, ovaj put u obliku novog realizma, koji su zasnovali Mur i Rasl.

Mur se prvi pobunio protiv Bredlijevog i svakog idealizma; on i Rasl su zajedno — svaki na svoj način — okrenuli englesku filozofsku misao novim pravcem, koji i danas apsolutno dominira u anglosaksonskom svijetu. Taj preokret je izvršen koncem devetnaestog i početkom dvadesetog vijeka. Mur je dao najznačajnije radove u etici, Rasl u teoriji spoznaje i logici. Mur je trajno ostao na zdravorazumskoj poziciji neorealizma, a Rasl je produžio da usavršava svoju sliku svijeta na toj novoj realističkoj osnovi. Moglo bi se reći da je Mur ostao naivni, a Rasl postao kritički realist.

Rasl smatra da se filozofija kroz njenu istoriju sastojala od dva dijela neharmonično spojena: s jedne

strane teorija o prirodi svijeta, s druge strane etičke i političke doktrine o najboljem načinu života. Neuspjeh da se ovo dvoje razdvoji sa dovoljno jasnoće bio je izvor mnogih konfuznih mišljenja. Filozof treba, po njemu, da je samo zainteresovan za istinu; i ako svoju profesionalnu kompetentnost upotrebljava za nešto drugo osim za nezainteresovano traženje istine, moralno je odgovoran za izvjesnu vrstu izdaje. Istinski filozof je onaj koji se trudi da ispita sve pretpostavke. Ovako uzdižući dostojanstvo filozofije, Rasl hoće da je naučno zasnuje, tj. da filozofski pogled i sva naša vjerovanja bazira na posmatranju i zaključivanju toliko nepersonalno i toliko mnogo udaljeno od lokalnih i temperamentnih predrasuda, koliko je to moguće za ljudsko biće. On je uvjeren da bi prihvatanje ove navike i u drugim oblastima života umanjilo fanatizam i uvećalo simpatiju i razumijevanje među ljudima, jer je u talasanju suprotnih fanatizama jedna od malo ujedinjujućih snaga upravo naučna istinitost. Pošto nam samo nauka daje definitivno znanje, a filozofija treba da se bavi istraživanjem istine, i zato oslanja na nauku, to etika i sva vrednosna problematika, ma da sastavni dio filozofije, mora biti strogo odijeljeni dio, jer je predmet drukčije vrste razmatranja; ovdje je naučni metod neadekvatan. Pošto ma šta što može biti saznato, može to biti putem nauke, to stvari koje su legitimno pitanja osjećanja leže van njene oblasti; nauka nam, na primjer, ne može dokazati da jo loše uživati u svireposti ili da je vrijedno biti sretan, da život ima smisla itd.

Filozofija prirode je jedna stvar, kaže Rasl, filozofija vrijednosti sasvim druga. Što mi mislimo da je dobro, što nam se sviđa, ne odnosi se uopšte na ono što

jeste; to pitanje pripada filozofiji prirode. S druge strane, nama se ne može zabraniti da cijenimo ovo ili ono na osnovu toga što neljudski svijet to ne cijeni, niti mi možemo biti prisiljeni da se divimo ma čemu samo zato što je to zakon prirode. Nema sumnje da smo mi dio prirode, koja je proizvela naše želje, nade i strahovanja u odnosu na zakone, koje fizičari počinju da otkrivaju. U ovom smislu mi smo kao dio prirode njoj i podređeni, i na dugoj stazi njena žrtva. Svijet po sebi nije dobar ni zao i ne brine se zato da nas učini srećnim ili nesrećnim. Ali u filozofiji vrijednosti, situacija je drugačija. Priroda je samo dio onog što mi možemo zamisliti; sve stvarno ili zamišljeno može biti cijanjeno od nas, i ne postoji spoljni standard da se pokaže da je ovo naše vrednovanje pogrešno. Mi smo sami osnovni i neodbacivi arbitri vrijednosti, i u ovom svijetu vrijednosti priroda je samo dio; u ovom svijetu, mi smo veći od prirode, ona ne zaslužuje ni divljenje ni ukor. Mi smo ti koji stvaramo vrijednosti, i naše želje te koje prenose vrjednosti. U ovoi obiasti mi smo kraljevi, i mi umanjujemo naše kraljevstvo ako se saginjemo prirodi. Na nama je da determinišemo dobar život: ne na prirodi, ne čak ni na prirodi personifikovanoj kao bogⁱⁱⁱ.

II

Na novoj realističkoj osnovi Rasl je također mijenjao svoja shvatanja, ali samo u smislu njihovog razvijanja i usavršavanja. Neko vrijeme je vjerovao da duh i materija postoje realno, ali moderni rezultati nauke su ga uvjerali da ta podjela ne odgovara stvarnosti i da je u filozofiju ušla iz religije. Dok je fizika, misli on, učinila materiju manje materijalnom, psihologija je učinila duh manje mentalnim. Tako su se fizika i psihologija znatno približile i učinile mogućim njegovu novu doktrinu koja je nazvana „neutralni monizam”. Od Ajnštajna je usvojio zamjenu pojmova „prostor” i „vrijeme”, sa „prostor-vrijeme”, kao i „česticu” sa „događajem”. Rasl je, naime, izveo zaključak da su događaji (events) a ne čestice (particles) materijal (stuff) fizike; što se ranije smatralo kao čestica treba po njemu da bude shvaćeno kao serija događaja. Tako je „materiju” kao pojam izbacio iz filozofije, jer, navodno, ona nije osnovni materijal iz koga je sagrađen svijet. To nije ni „duh”; obadvoje su aspekti jednog neutralnog medijuma, i pretpostavljaju naše „logičke konstrukcije”, jer svi naši čulni podaci su isto tako fizički kao i psihički. U stvari, misli on, moderna fizika i psihologija bacile su novo svjetlo i na stari problem percepcije; što ga vodi zaključku da ono što mi znamo o svijetu jesu samo apstraktne strukture, koje se mogu matematički formulirati. Tako su „duh” i „materija” samo pogodni načini grupisanja događaja, a partikule su međusobno povezane slično kao note u simfoniji, pa su suštinski događaji, od kojih pojedini pripadaju samo materijalnim ili samo duhovnim grupama, a neki pripadaju objema

vrstama grupa, i zato su istovremeno i mentalni i materijalni. Ova doktrina je, tvrdi Rasl, uzdrmla uprošćenu sliku o strukturi svijeta. Na mjesto materije i duha on uvodi svoj treći neutralni pojam „senzibilija”, koji označava jedinstvo fizičkog i duhovnog, a izražava se u čulnim podacima, koji su za njega posljednji elementi fizičkog svijeta. Ovim stavom Rasl se približio poziciji idealizma, ali čuvajući se uporno krajnjeg opredeljenja, on se kasnije koriguje, tvrdeći da prihvata rezultate moderne nauke po kojima nema evidentnosti o ma čemu duhovnom osim u sićušnom fragmentu prostora-vremena i da veliki procesi nebula i zvjezdane evolucije produžuju da se kreću prema zakonima u kojima duh ne igra nikakav udio^{iv}.

Neutralni monizam Bertranda Rasla predstavlja u stvari pokušaj da se prevaziđe filozofska kontraverza: materijalizam—idealizam. On nastoji da pomiri ta dva osnovna pravca u filozofiji, izražavajući svoju naklonost i razumijevanje za obadva, ali zastupajući treći pravac „filozofije sredine”. Lenjinova kritika empiriokriticizma zato bi se mogla dobrim dijelom odnositi i na filozofiju neorealizma uopšte, posebno Raslovog neutralnog monizma, koju je ovaj formulisao nezavisno od sličnih koncepcija E. Maha, V. Džejmsa i R. B. Perija. Za Rasla mentalnost i fizikalnost nisu izolovano entiteti po sebi kao kod Dekarta, nego svojstva istog entiteta u relaciji; dualizam više nije između odvojenih entiteta, nego između uzročnih zakona: duh je konstruisan od senzacija i slika, a materija od neopaženih događaja. Ali on istovremeno sugerira da će u savremenoj nauci pojmovi duh i materija sami od sebe iščeznuti i biti zamijenjeni uzročnim zakonima odgovarajućih događaja.

Rasl je u raznim djelima dao različite, manje ili više precizne, formulacije, da bi razvio osnovnu ideju kritičke i realističke filozofije, primjenjujući sve rigorozniju metodu logičke analize^v. Prema tim oscilacijama dobijao je i razne etikete: objektivni i subjektivni idealist, realist, dualist, pozitivist, neutralni monist, kao i druge, popularnije: ateist skeptik, agnostik, racionalist. Za sve te nazive postoje izvjesni, ali ne dovoljno opravdani razlozi. Rasl sam ne voli etikete u filozofiji. Jedino ime koje je on sam dao svojoj filozofiji jeste „logički atomizam”, a školu kojoj pripada logičkom analizom. Logički atomizam, kako on sam objašnjava, jeste metoda analize stvarnosti, čiji su posljednji rezultati logički atomi^{vi}. On pod tim ne misli posljednje čestice materije, nego ideje o posljednjim elementima od kojih su sačinjeni analizirani predmeti stvarnosti. Ova doktrina je nastala u protivstavu prema britanskim neohegelovcima, po kojima je svijet jedinstven i nedjeljiv. Rasl nastoji da pokaže suprotno, da je stvarnost nejedinstvena i da se sastoji od izvjesnih posljednjih nedjeljivih elemenata, koje on naziva logičkim atomima. „Ako je stvarnost atomističke prirode, primjećuje tumačeći i kritikujući Rasla naš filozof, Mihailo Marković, i ako su svi predmeti i njihova opšta svojstva — logičke konstrukcije osnovnih elemenata, filozofija može biti jedino logička analiza. Najopštiji logički odnosi i zakoni bivaju shvaćeni kao kombinacija simbola, „lingvističke konvencije”, „naš način da govorimo o stvarima”^{vii}. Svoju metodu logičke analize Rasl je primjenjivao u više oblasti, prije svega u ontologiji, kosmologiji, epistemologiji i matematičkoj logici. On misli da bi njen duh trebalo da inspiriše

istraživanja i u drugim oblastima života. Ta metoda je u stvari ono što čini jedinstvo raznih faza Raslovog filozofskog razvoja i različitih rješenja istih problema.

Mi se na ovom mjestu ne možemo detaljnije upuštati u analizu i kritiku ovih Raslovih filozofskih shvatanja. Želja nam je bila pokazati njene osnovne tokove i koordinate, koliko je to moguće u najkraćoj mogućoj skici. Jedna detaljnija analiza bi nas dovela do zaključka da ono što Rasl stvarno nastoji da prevaziđe svojom logičkom analizom i neutralnim monizmom nije moderni materijalizam Marksa i Engelsa, mada se ni sa njima ne slaže, nego mehanički materijalizam i pragmatizam s jedne i svakovrsni idealizam i religiozna mistika s druge strane. Lako je dokazati da se stvarno prevazilaženje mehaničkog materijalizma i idealizma u cjelini nalazi već u Marksovom dijalektičkom i istorijskom materijalizmu, tj. u materijalističkom shvatanju istorije i ljudske prakse, kako je to skicirano u *Tezama o Fojerbahu* i razrađeno u drugim djelima. Rasl je doduše uočio novost koju donosi Marksov humanistički materijalizam; ali Raslov način filozofiranja, tj. analitički, matematičko-logički, i uopšte empiristička orjentisanost vodi ga u sasvim drugom pravcu. Od uočavanja da Marksov materijalizam nije dehumanizovana materija atomista, nego stvarno čovjekov odnos prema materiji, i da je najvažniji dio tog odnosa način proizvodnje, Rasl je brzo zaključio da se Marksov materijalizam svodi na ekonomiju^{viii}. To je stara pogreška od koje su se Marks i Engels još za života branili, jer produkciju nisu shvatali, tako usko nego mnogo šire, kao istorijsku praksu; svjesnu slobodnu, svrhovitu, kreativnu djelatnost. Dakle, razumijevanje i

mijenjanje svijeta u čovjeka.

Svoje prvo publikovano djelo Rasl je posvetio marksizmu, odnosno *Njemačkoj socijalističkoj demokratiji*, gdje on oduševljeno govori o pregnantnom stilu *Komunističkog manifesta*, za koji kaže da je „gotovo neprevaziđen u literarnoj valjanosti. Po izvajanoj rječitosti, po šibajućoj duhovitosti i po istorijskom nadahnuću, to je po mom mišljenju jedan od najboljih uzoraka političke literature koja je ikada proizvedena... U ovom veličanstvenom radu mi već imamo nešto od epske sile materijalističke teorije istorije; njenu svirepu, nesentimentalnu fatalnost, njeno preziranje morala i religije, njenu redukciju svih socijalnih odnosa na slijepo dejstvo apersonalnih produktivnih snaga”^{ix}. Ovim je već naznačen Raslov stav prema marksizmu, tu je implicite sadržana njegova kritika, zasnovana više na nedopadanju u izvjesnom smislu, nego na stvarnoj naučnoj analizi same teorije. Rasl je na više mjesta raspravljao o Marks-u i marksizmu; moglo bi se reći da je u socijalnoj političkoj filozofiji stalno u dijalogu s njim. Iako to ovdje ne možemo podrobno razmatrati, ipak je potrebno reći da Raslov stav sagledan u cjelini nije neprijateljski ni negatorski, nego kritički, i to sa pozicija empirizma i liberalizma, bolje reći liberalnog socijalizma. Da bi bili objektivni prema Raslu, između raznovrsnih, često protivurječnih stavova o Marks-u, navešćemo kao najilustrativniji ovaj stav: „Kao i sve ostale osnivače doktrina potrebno je i njega (Marksa, misli Rasl) ispravljati u raznim pogledima, i vjerovatno je da će rezultirati nezgoda ako se on tretira sa religioznim strahopoštovanjem. Ali, ako

je posmatran kao pogrešiv, ipak će se naći da u njega
ima dosta najvažnijih istina.”

III

Podvajanje kognitivne i vrijednosne problematike filozofije karakteristično je za Rasla. Ali kao što je u prvoj oblasti mijenjao i razvijao svojo gledište što smo ranije izložili, tako je analogno postupao i u vrednosnoj problematici, što ćemo sada pokušati ukratko skicirati. U najranijoj fazi novog realizma, Rasl je kao i Mur, smatrao da su vrijednosti neprirodna, ali objektivna svojstva stvarnosti, koja saznajemo intuitivno. Zatim je odbacio ovo stanovište pod uticajem Santajane^x i formulisao novo, emotivističko, tvrdeći da su vrijednosni iskazi samo ekspresije naših želja, da oni imaju optativni a ne indikativni karakter. Pošto smatra da ne postoji saglasnost u pogledu osnovnih vrijednosti, kao što postoji u pogledu osnovnih principa naučnog saznanja, fundamentalne stavove etike ne možemo na isti način utvrditi, kao što utvrđujemo naučne istine. Razlika je za njega očevidna: percepcije su podatak za nauku, a emocije podatak za etiku; ne fakat da ih imamo, nego da one izražavaju neku želju, nadu ili strah. A pošto su one, kao osnova vrijednosnih stavova, subjektivnog karaktera, i jer divergiraju od slučaja do slučaja, to i ne postoji univerzalna ljudska saglasnost u pogledu izbora dobara. Po ovoj etičkoj teoriji postoji u vrednosnim stavovima jedan emocionalni sadržaj, neka vrijednost ili ne-vrijednost koja se želi, u koju se vjeruje, koja je već izabrana i može se samo emocionalno prihvatiti ili odbaciti, ali ne i logički dokazati ili pobiti^{xi}.

Rasl nije dugo ostao ni na ovom stanovištu, jer je uvideo da je u vrijednosnim stavovima pored emocija prisutna i naša želja da oni budu šire, socijalno

prihvaćeni, odnosno da se afirmišu i potvrde u društvu. Rasl se uvjerio, na primjer, da u sporu o svireposti čovjek ne može, kao kada je riječ o ukusu za ostrige, tolerantno da prosudi po principu: *de gustibus non disputandum est*, nego se, iako mu nedostaje svaki logički argument, može i mora da lično angažuje, čak do žrtve. Jer, kada jedan čovjek kaže da mu se ostrige sviđaju, a drugi da ih ne može podnijeti, oni nemaju razloga za argumentaciju; ali kada jedan kaže da Jevreje treba uništavati a drugi to smatra za zločin, mada je logička argumentacija nemoguća, ipak ovo posljednje razilaženje bitno je drukčije od onog prvog u sferi ličnih ukusa. Neke vrijednosti, dakle, imaju šire objektivno značenje i važenje. Zato se moraju i drukčije tretirati.

Rasl tako uviđa da vrijednosti nose u sebi zahtjev za prevazilaženjem svakog etičkog relativizma. Stoga je u posljednjoj fazi u svoja etička razlaganja uveo društvenost kao odlučujući kriterij, a traženu objektivnost naših vrijednosti konačno našao u intersubjektivnoj saglasnosti. Međutim, kako ona postoji samo u okviru pojedinih društvenih grupa i njihovih vrijednosnih sistema, a ne i u cijeloj ljudskoj zajednici, to jedinu mogućnost da se etika naučno zasnuje on vidi u tome da se teži stvaranju osjećanja pripadnosti svjetskoj zajednici, da svi ljudi ili apsolutna većina prihvate neke osnovne vrijednosti, koje bi bile i kriterij za objektivno provjeravanje i cijenjenje nekog postupka kao ispravnog ili neispravnog. U tom smislu on daje neke moguće definicije etike^{xii}. Karakteristično je njegovo nastojanje da, na kraju, etiku fundira kao emotivističku i objektivno društvenu, pa da je na taj način poveže sa politikom, uviđajući da se svaki etički stav, da bi se naučno

provjerio kao važeći, mora sagledati proma društvenim, odnosno političkim posljedicama. U stvari, svi etički zahtjevi koji se postavljaju pred pojedinca neodvojivi su od zajednice, odnosno društveno-političkih uslova; na primjer, elementarne potrebe za egzistenciju, kao i osjećanje slobode i uživanje u višim ljudskim duhovnim vrijednostima zavisni su od samih društvenih odnosa i od društvenog uređenja.

Rješenje do kojeg je Rasl došao u trećoj fazi svog misaonog razvoja u stvari je svojevrsna sinteza objektivizma iz prvog i emotivizma iz drugog perioda: Vrijednosti jesu zasnovane na emocijama, ali društvena dimenzija, kao njihov kriterij, predstavlja traženo objektivno tle. Time je prihvatio poziciju naturalizma u etici. Ovim je Rasl došao do one proste istine, prema kojoj ćemo u haosu i samovolji želja, ako se ne osvrnemo na socijabilitet, zapasti u relativizam i čak etički nihilizam. Ali čini nam se, da se na toj novoj osnovi i odnos vrijednosnog i kongenitivnog mora drukčije posmatrati i sagledati, što neminovno mora ublažiti Raslovu oštrinu njihovog razdvajanja, odnosno osporavanja statusa saznanosti vrijednosnih stavova. Jer, ako je Raslov argumenat za nesaznanost najviših vrijednosti taj što ne postoji univerzalna saglasnost u pogledu osnovnih principa, kao i nemogućnost njihovog logičkog dokazivanja, moglo bi se reći da je analogan slučaj i u osnovnim stavovima filozofije i nauke. Zatim, postoje elementi normativnosti i u indikativnim kao i deskriptivnosti u normativnim stavovima, pa i najfundamentalniji stavovi logike su normativni: istinito—neistinito. Također, bez obzira na parcijalna dobra postoje u svijetu izvjesne vrijednosti sa

kojima bi se većina ljudi složila, jer imaju iste želje i težnje i potrebe za njima; na primjer ljudska sloboda. Nadalje, u svakoj zajednici u okviru principijelnih sistema vrijednosti daju se otkriti izvjesne opšte norme bez kojih nikakva zajednica ne bi ni mogla da se održi. Ti elementi opšte čovječanskog morala mogu se i empirijski konstatovati.

Saznajni karakter vrijednosti ne nalazi se, kao što vidimo, u bezizlaznom položaju ako uzmemo objektivnost za kriterij egzaktnosti. Također nam se ne čini da je njihov status uzdrman, ni ako se postave drugi zahtjevi, koji se postavljaju svakom naučnom saznanju; na primjer, komunikabilnost, koherentnost i primjenljivost u praksi. Radi se o analogiji, a ne o identitetu vrijednosnih i kognitivnih stavova, koja među njima postoji. Ali i ovo je dovoljan argumenat protiv svakog radikalnog podvajanja vrijednosti i istine, razuma i čulnosti, etike i nauke. Pitanje je, dakle, stepena egzaktnosti, a ne nemogućnosti saznanja u sferi vrijednosti.

IV

Raslovi filozofski pogledi uopšte, posebno etika, socijalna filozofija i politika, ne mogu se do kraja razumjeti bez uočavanja njegovog shvatanja ljudske prirode, dakle koncepcije o čovjeku uopšte. Naime, kao što se on pita: postoji li ikakvo pouzdano znanje u koje nikakav razborit čovjek ne može posumnjati, tako se pita i šta je čovjek: „Je li on grumen prašine, koja bespomoćno puzi na ovoj planeti, kao što ga astronomi vide? Ili je on hrpa kemikalija na lukav način spojena, kako možda kemičari misle? Ili, napokon, je li čovjek ono što se pokazuje Hamletu, plemenit um, beskonačan u mogućnostima? Je li čovjek, možda, sve ovo istovremeno?”^{xiii}. Raslova razmatranja se mogu rezimirati u smislu naturalizma, tako što je čovjek za njega prije svega prirodan fenomen, jedna među drugim živim vrstama; dakle, čovjek nije nešto što bi bilo suprotstavljeno prirodi; njegovi misleni i tjelesni pokreti slijede iste zakone koji vladaju u kosmosu; čovjek je komponovan od protona i elektrona, i sa kosmičkog stanovišta život je vrlo nevažan fenomen; zato se živa materija ne može uzeti kao svrha cijeloga stvaranja univerzuma. S druge strane ne postoji ni neki neutralan arbitar koji bi ocijenio vrijednost čovjeka u kosmosu. Čovjek sam određuje smisao svog života.

„Da je čovjek, pisao je Rasl, produkt zakona koji nisu predviđali kraj koji su postigli; da njegov postanak, njegov rast, njegove nade i strahovi, njegove ljubavi i

vjerovanja nisu ništa drugo do proizvod slučajnog grupisanja atoma, da nikakva vatrenost, nikakav heroizam, nikakva intenzivnost misli i osjećanja ne može sačuvati individualni život preko groba; da su sav rad vijekova, sva posvećenost, sva inspiracija, sva podnevna svjetlost ljudskog genija osuđene na nestanak u ogromnoj smrti sunčevog sistema, i da cijeli hram čovjekovog dostignuća mora neizbježno biti sahranjen u otpacima razarajućeg univerzuma — sve ove stvari, iako ne sasvim nesumnjive, već su skoro tako sigurne, da se nikakva filozofija koja ih odbacuje ne može održati^{xiv}. Ovaj stav ne mora voditi u pesimizam; naprotiv, on može biti inspiracija za stoičko priznanje prirodne determinisanosti i granica individualnog ljudskog bića i možda cijele ljudske vrste. A to saznanje upućuje čovjeka da bude gospodar svoje sudbine i svoje sreće koju može stvarati u skladu sa prirodnom osnovom, a ne suprotstavljen njoj i prirodi u samom čovjeku.

U istraživanju ljudske prirode, odnosno čovjeka kao vrste među drugim vrstama, Rasl je došao do zaključka da je u osnovi sve ljudske aktivnosti prirodni impuls, a da su ljudske želje samo ruho u kome se ispoljava ova instinktivna osnova života, i to samo jednim svojim dijelom, ne najvažnijim, nego onim više svjesnim, civilizovanim. Dakle, impuls je ono što nas vuče, pokreće, i on je sam po sebi, bez svijesti, nepodesan da se uklopi u dobro regulisan sistem ponašanja; zato je razum regulator, a ne pokretač ponašanja; razum ne odlučuje ni o izboru cilja, on je presudan u izboru sredstava za ostvarenje osnovne težnje i želje. U ovom pogledu Rasl se slaže sa D. Hjumom: „Razum jeste i treba samo da bude rob strasti^{xv}. U

svakoj individui, misli Rasl, postoji jedan centralni princip rasta, koji ide u izvjesnom pravcu, na isti način na koji biljka traži svjetlost. Naravno, čovjekovi uslovi rasta su drukčiji; što je za biljku svjetlost, to je za čovjeka sloboda i prava ljudska klima, naklonosti i mogućnosti za akciju itd. Impulsi po sebi, kao i priroda po sebi etički su neutralni; oni su prirodne dispozicije i nisu fiksirani od početka do kraja života. Na ljudima je samim da na osnovu impulsa učine šta mogu od svog života. Ali, po Raslovom mišljenju ništa dobro, vrijedno i srećno ne može se napraviti protiv impulsa; oni se mogu samo u okviru izvjesnih granica modifikovati sa uslovima i načinom života. U tom smislu ljudska priroda se može da mijenja, ali to mijenjanje ima svoje neumitne granice u samoj prirodi.

„Cijeli naš život, kaže Rasl, sagrađen je oko izvjesnog broja — ne jako malog broja — primarnih instinkata i impulsa. Samo ono što je na neki način povezano sa ovim instinktima i impulsima, izgleda nam poželjno i važno; ne postoji moć bilo „razuma” ili „vrline”, ili ma kako da se to nazove, a što može da izuzme naš aktivni život i nade, naše stavove, van regiona koji je kontrolisan ovim prvim pokretačima svih želja. Svaki od njih je kao matica pčela potpomognuta od strane roja, koji se skuplja oko meda; ali ako je matica otišla, pčele malaksaju i umiru i ćelije ostaju prazne u očekivanju hrane.”^{xvi} Nije, dakle, slabljenje impulsa ono što je poželjno, nego njihovo upravljanje prema životu i rastu, radije nego prema propadanju i smrti. Život vođen samo strahom i usmjeren na isključenje impulsa zamarajući je život; on iscrpljuje vitalnost. Za zdravo ljudsko kanalisanje impulsa, primjećuje Rasl, od

neizmjerne važnosti je vaspitanje; kako u ranom djetinjstvu, tako i kroz društvene institucije i u cjelini društvenih odnosa.

Sve ljudske impulse Rasl diijeli na dvije velike grupe: kreativne i posesivne. U prvu grupu spadaju impulsi koji su otjelovljeni u ljubavi, vaspitanju, naučnoj radoznalosti, uživanju u umjetnosti i uopšte u ljudskoj naklonosti i plemenitom stvaralaštvu, koje pruža radost u životu. U drugu grupu spadaju impulsi koji se ispoljavaju u formi privatne svojine, ljubavi prema moći vladanja nad drugima, nacionalizmu, fanatizmu, ratu i svakoj vrsti posesivnosti i destrukcije. Znači impulsi su prvobitno nešto neodređeno, instinktivno, što se u društvenom životu diferencira kao vrijedno i nevrijedno po svojoj intenciji i otjelovljenju. Dakle, društveno istorijska dimenzija formiranja impulsivnosti za Rasla je nesumnjiva. „Jer impulsi, kaže on, usađeni u ljudsku prirodu dugim vjekovima tretiranja i prirodnom selekcijom, ostaju da determinišu ljudske akcije nezavisno od postojećih fizičkih potreba.”^{xvii} Međutim i društvenost Rasl tretira naglašeno naturalistički: impuls a ne razum je ključ za razumijevanje društvenog života i svih sfera duha; tu na izvoru života treba tražiti razloge za objašnjenje svih principa po kojima živimo ili želimo da uredimo život, i jedini pravi život je onaj koji je u skladu sa impulsima, a ne onaj koji je sagrađen na njihovom sputavanju. Ipak, društvenost, po Raslu nije specifično ljudska osobina, nego i osobina nekih životinja, naročito mravi i pčela, čija je društvenost potpuno instinktivna, dok je čovjekova više psihološke i svjesne naravi. Jer, čovjek je po njemu poludruštvena životinja.

Čovjek je, naime kompleksniji u svojim impulsima od svih drugih životinja i iz ove kompleksnosti i nastaju sve njegove teškoće; neki od njegovih impulsa su društveni, drugi su samački, i ne može se reći da je osamljениčki dio ljudske prirode manje vrijedan od društvene. Ipak, Rasl smatra da upravo u pogledu saradnje u društvu čovjek nije dovoljno uspјelo biće, jer nije sebe posmatrao kao vrstu nego je bio podvojen u grupe. Međutim, tvrdi on, saradnja je danas postala imperativ radi održavanja same vrste: dosadašnji impuls ka konfliktu koji se ispoljavao u konfliktu čovjeka i prirode, čovjeka i čovjeka, čovjeka sa samim sobom, mora se razriješiti u saradnji, ako čovjek uopšte hoće da opstane. Naročito je aktuelan konflikt u čovjeku koji se ispoljava u osjećanju grijehа, а izvor mu je strah; iz straha nastaje mržnja i zavist, rivalstvo i rat, težnja ka moći.

Rasl je uzeo moć kao osnovni pojam za društvenu nauku, u istom smislu u kome je energija fundamentalan pojam u fizici^{xviii}. Ova teorija, ma koliko zanimljiva i kao jedna dimenzija društvenog života opravdana, neodrživa je u svojoj pretenziji, jer sve društvene odnose svodi na odnose prema moći u njenim raznim formama. Međutim, on je sa etičkog i političkog stanovišta snažno sugerisao potrebu ukroćavanja ljubavi prema moći vladanja drugima, i opšte cijenenja moći kao svrhe po sebi, а ne samo sredstva za ostvarenje ljudskih vrijednosti. U tom pogledu Rasl se pokazuje kao mislilac koji je uočio i pokazao jedan vid otuđenja ljudske prirode, i sve opasnosti i zla koja iz toga proizlaze u savremenim uslovima života, pa se i kao humanist svom snagom duha okrenuo protiv sile kao

metoda u rješavanju međunarodnih i uopšte društvenih pitanja, kada su druga sredstva efikasnija, trajnija i ljudskija. Rasl, naime, smatra da savremenu civilizaciju karakteriše istorijski prelazni period, koji je bremenit smrtnim opasnostima za čovječanstvo, a koje dolaze iz nesklada čovjekove mentalne strukture, koja je odraz svijeta kakav je bio a ne kakav jeste i kakav bi trebalo da bude. Čovjek se, misli on, mora radikalno promijeniti i prilagoditi novim uslovima koje je stvorio, ako hoće da opstane; prije svega, on mora povratiti izgubljenu radost i osvojiti sreću.

V

Raslovo shvatanje sreće djelomično je izraženo i u naslovu ove knjige: „Osvajanje sreće”. On nam time već sugerira da sreća ne dolazi sama od sebe niti od prirode ni ma kakvog neljudskog bića; ona potpuno i isključivo zavisi od ljudi, od svakog pojedinca i od cjeline ljudske zajednice; sreću ne treba čekati nego je osvajati na ovom svijetu i u ovom životu i to ne sutra nego danas, ne negdje tamo nego ovdje, tu među ljudima. Iako ova Raslova knjiga sama svojim sadržajem dovoljno jasno govori o njegovom shvatanju sreće, kao „osvajanju”, izvjesne napomene su neophodne, pored već rečenog u ovom predgovoru. Jer, Rasl ovdje govori uglavnom o individualnoj sreći, odnosno o tome šta pojedinac može učiniti sam u postojećim uslovima da bude srećniji, pa se može dobiti utisak o pretjeranom psihologiziranju i subjektivizmu, odnosno o individualizmu. A to nije ono što karakteriše Raslovo gledište, od čega se on ograđuje i u ovoj knjizi. Za Rasla je, naprotiv, karakteristično da ličnu sreću povezuje s opštom i da smatra da lične sreće nema bez opšte, kao i to da se lična sreća postiže samo širokim sveobuhvatnim pogledom i širokim obuhvatnim emocijama, transcendiranjem vlastitog Ja, nepersonalnim željama i angažovanjem za opšte i zajedničke ljudske vrijednosti. Ali on je protivnik i apstraktne opštosti, neke opšte sreće, koja ne bi bila sreća individua koje sačinjavaju konkretnu zajednicu, zato i ukazuje na vrijednosti koje treba da krasi individue i istovremeno uviđa socijalne determinante kao veoma značajne, ako ne i presudne. Ta gledišta je on razvio u brojnim djelima iz socijalno

političke filozofije i etike u kojima je iznio i svoje principe preuređenja društva^{xix}.

Rasl smatra da su najvažnija četiri sastavna elementa sreće: zdravlje, dovoljno sredstava za život, srećni lični odnosi i uspješan rad^{xx}. To znači da je bolesnome teško biti srećan. Također, prihod je neophodan za održavanje života; njegova visina zavisi od načina života i standarda, od navike. Zgrtanje blaga ne čini sreću, nego je najčešće onemogućuje, pošto ovo kao sredstvo postaje svrha samom sebi. Lični odnosi su primarni za sreću ukoliko je zdravlje dobro i obezbeđeni minimalm materijalni uvjeti. Ovdje se radi o ljubavi, prijateljstvu, odnosima u braku, prema djeci i prema roditeljima, o svim drugim intimnim odnosima. Uspješan posao je od velike važnosti, po Raslu, za energične, koji moraju naći ispoljenje za svoju energiju, a rad je za to najbolji put, i to uspješan rad uslovno prema temperamentu ličnosti i njegovim ambicijama kao i prirodi posla. Na drugim mjestima Rasl daje i drukčije formulacije o sadržaju sreće. Njegov osnovni princip je ovaj: „Dobar život je onaj koji je inspirisan ljubavlju, a rukovođen znanjem.”^{xxi} Teško mu je reći šta je važnije jer ljubav će voditi inteligentne ljude da traže i primjenjuju znanje za dobro drugih; ali upoređujući zadovoljstvo i inteligenciju, Rasl kategorički izjavljuje da bi preferirao život s više inteligencije a manje zadovoljstva nego obratno.^{xxii} Rasl također stalno naglašava spontanu, prirodnu, instinktivnu radost, kao elementarnu, osnovnu, iako ne najvišu vrijednost, i komponentu sreće, zatim bezinteresno istraživanje istine, uživanje u umjetnosti, međuljudsku naklonost itd.

Naglašavajući da su vrijednosti vezane za ličnost,

da su izraz želja, i da je dobro ono što je poželjno kao socijalno dobro, dakle: „Dobro se odnosi na stvari koje želi cijela socijalna grupa.”^{xxiii} On, znači, misli da dobro i sreća nisu identični pojmovi. On se u tome razlikuje od hedonista i utilitarista, jer u pojam „dobra” uključuje pored sreće i inteligenciju i druge vrijednosti. Za ovaj pravac u etici sreća je najviša vrijednost, a ispravno je ono ponašanje koje tome doprinosi. Sreća je, međutim, različito sadržinski određivana od Epikura do Mila i Rasla, koji u osnovnoj orijentaciji pripada ovom pravcu, ali se u nečem bitnom od njega i odvaja. Za ovu svrhu važno je uočiti koliko je Rasl daleko, recimo, od Bentama (J. Bentham), tvorca engleskog utilitarizma, koji je smatrao da se sva etika sastoji u tome da se dobro računa, da se otkriju kriteriji mjerenja zadovoljstva, da bi ih preferirali. On je i izgradio takvu aritmetiku proučavanja zadovoljstva. Njegovi kriteriji su svi kvantitativni, a najveći kriterij je maksimalna sreća maksimalnog broja, kao dobro shvaćeni interes svakog pojedinca. Tako je ovdje došlo do izražaja „svođenje svih raznolikih uzajamnih odnosa na *jedini* odnos korisnosti”, jer su u savremenom buržoaskom društvu svi odnosi praktično potčinjeni samo jednom apstraktnom trgovačkom odnosu.”^{xxiv}

Mil je pokušao da odbrani ovu etičku poziciju ističući kvalitet zadovoljstva, tj. viši kvalitet duhovnih zadovoljstava, kao distinktivno ljudskih, pa je istakao dostojanstvo iznad zadovoljstva; ono je za njega sreća i kriterij ponašanja. Zato je za Mila „bolje biti nezadovoljan Sokrat nego zadovoljna budala. I ako budala i svinja imaju drukčije mišljenje, to je zbog toga što oni to pitanje poznaju isključivo sa svoje strane.

Drugi član poređenja zna obe strane^{xxxv}. Raslu je naravno najbliža pozicija Milova, s tom razlikom što Rasl odbacuje princip korisnosti ili zadovoljstva kao osnovnu etičku poziciju, koju treba „dopuniti”. Sreća, i ako se uzme kao sinonim za „dobro”, za njega je, kao što smo naznačili, mnogo širi pojam. Čak i zadovoljenje individualnih želja u onome što je etički relativno i za sreću bitno nije uslovljeno ličnim iskušenjem zadovoljstva, ostvarenjem želje; na primjer, želja roditelja za sreću djece i poslije svoje smrti. On se slaže s Milom da je loše vaspitanje i klasna podvojenost prepreka sreći. Međutim, Rasl ide mnogo dalje od Mila u analizi socijalno-istorijskih determinanti, posebno mentalne strukture savremenog čovjeka koji teško postaje srećan. Raslova kritika kapitalizma, istorije i savremene civilizacije mnogo je svestranija i dublja; on kao socijalist rješenje svjetskih problema vidi samo na liniji principa socijalizma, istina vrlo liberalnog socijalizma. Rasl se u mnogo čemu slaže s Milovim pogledima, naročito onim u *Eseju o slobodi*, ali smatra da novo vrijeme traži novije formulacije problema i slobode i sreće. Za oba je, međutim, značajno protivstavljanje asketizmu, formalizmu i rigorizmu moralizatorskih recepata o sreći i uzdizanje dostojanstva čovjeka i njegove vjere u sebe da sreću može postići na ovom svijetu i da je ne treba ostavljati za neki drugi. Moralisti su, misli Rasl, uvijek više mislili o dužnosti i vrlini, nego o ljudskoj sreći i ljudskom zadovoljstvu.

Osnovni preduslovi za ostvarenje boljeg svijeta i srećnog života po Raslu su 1) sprečavanje rata kao izvora nesigurnosti, straha od opšte destrukcije, 2) stvaranje svjetske vlade, koja bi garantovala mir,

bezbjednost i sprečavala podsticanje nacionalističkih strasti, nepovjerenja i mržnje među narodima, i 3) veliki posao vaspitanja ljudi u smislu tolerancije, kreativnosti i opšte simpatije. Sve ovo treba i moguće je, vjeruje on, ostvariti u samoj praksi borbe za bolji svijet. A jednom ostvareni novi društveni uslovi stvorili bi nove karaktere ljudi sasvim drukčije od današnjih. Jer, „kada su elementarne potrebe zadovoljene, ozbiljna sreća najvećeg broja ljudi zavisi od dvije stvari: njihovog rada i njihovih ljudskih odnosa”^{xxvi}. Srećan život za njega je dakle i dobar život; u ovom pogledu Rasl je hedonist u širem smislu riječi. Ipak, nije za njega zadovoljstvo nego integritet ličnosti ono što je bitno, i nije samo pojedinačno zadovoljstvo, kvantitativno ili kvalitativno, i u tom smislu shvaćena i sreća ono što on cijeni kao vrijedno, nego cjelovita ličnost u cijeloj i cjelovitoj ljudskoj vrsti; građanin ujedinjenog i slobodnog svijeta, kome potpuno pripada, kao ljudskoj vrsti i koji mu pruža radost i u kome nalazi smisao života.

U ovoj knjizi će čitalac naći Raslovo shvatanje uzroka nesreće i sreće u životu savremenog čovjeka, kao i bogatstvo ideja i savjeta, pravu raskoš duha i ljepotu stila. Sve je to kazano lijepo, mudro i jednostavno; jasno da nikakav komentar za „lakše razumijevanje” nije potreban. Ono što je bilo potrebno povodom knjige reći služi za potpunije razumijevanje njenog mjesta u cjelini velikog opusa ovog filozofa humaniste. Mnoge od njegovih misli vrlo su bliske našem modernom, materijalističkom i humanističkom shvatanju svijeta i života, posebno njegovo shvatanje o sreći. Uzmimo, na kraju, kao ilustraciju ovu misao filozofa: „Individua ne može, a da ne postane sterilna, ograničiti svoj pogled na

svoj vlastiti život, niti čak na svoju vlastitu zemlju, ili svoje vlastito doba. Svaki od nas je dio dugog lanca od naših najstarijih animalnih predaka do u nevidljivu budućnost... Mi nismo samo individue, nego članovi vrste. Ovo je razlog da u ocjenjivanju jedne zemlje ili jednog perioda ja pridajem važnost ne samo svakodnevnoj sreći dotičnih individua, nego njihovom doprinosu civilizaciji, pod kojom ja podrazumijevam ukupnost svih onih mentalnih vrijednosti, koje razdvajaju čovjeka od majmuna, civilizovanog čovjeka od divljaka. Ovo su stvari koje čine jedinstvenu važnost čovjeka, i ovo su stvari za koje je svaka generacija ponovo odgovorna. Dodati na blago, ne umanjiti, nego uvećati, naša je vrhovna dužnost prema naslijeđu. Ja želim da mogu vjerovati da mi to činimo . . .”^{xxvii}

Dr Arif Tanović

OSVAJANJE SREĆE

Mislim da bih mogao da se otisnem i živim sa životinjama,
One su tako blage i samodovoljne;
Stojim tako i posmatram ih dugo i dugo.
One se ne preznojavaju i ne vajkaju zbog svoga stanja,
One ne leže budne u mraku i ne nariču nad svojim gresima,
One mi nisu dojadile prepirkama o dužnosti prema Bogu,
Nijedna nije nezadovoljna, nijedna nije pomahnitala od želje da bude vlasnik stvari,
Nijedna ne kleči pred drugom, niti pred svojom vrstom koja je živela hiljadama godina,
Nijedna nije poštovana ni nesrećna na čitavoj ovoj zemlji.

Volt Vitmen

PREDGOVOR

Ova knjiga nije namenjena naučno obrazovanima ili onima koji u praktičnom pitanju vide jedino predmet razgovora. Na sledećim stranama neće se naći ni duboka filozofija ni golemo obrazovanje. Cilj mi je jedino bio da saberem nekolike primedbe nadahnute onim što ja smatram zdravim razumom. Sve što bih tvrdio o savetima koje dajem čitaocu, to je da su ti saveti potvrđeni mojim ličnim iskustvima i posmatranjima i da su oni uvećali moju ličnu sreću, kad god sam se u svojim postupcima držao njih. Na osnovu toga ja se zanosim nadom da će neko iz onoga mnoštva ljudi i žena koji pate od nesreće bez zadovoljstva, možda ovde naći dijagnozu svoga stanja i predlog kako da se spasu. Napisao sam ovu knjigu u uverenju da dobro odmerenim naporima mnogi nesrećni ljudi mogu da postanu srećni.

DEO PRVI

UZROCI NESREĆE

1

ZBOG ČEGA SU LJUDI NESREĆNI?

Životinje su srećne dotle dok su zdrave i imaju šta da jedu. Čovek bi pomišljao da tako treba da je i sa ljudskim stvorenjima, ali u modernom svetu ona nisu srećna, ili bar nisu to u velikoj većini slučajeva. Ako ste sami nesrećni, verovatno ćete naginjati verovanju da u tom pogledu niste izuzetak. Ako ste srećni, pitajte sebe koliko vaših prijatelja je srećno. I kad ste pretresli prijatelje, naučite se da čitate s njihovih lica; pripremite se da prozrete raspoloženja onih s kojima se srećete u toku jednog običnog dana.

Belega na svakom licu s kojim se sretnem,
Belege slabosti, belege tuge,

kaže Blejk. Iako različitih vrsta, nesreće vas presreću svugde. Zamislimo da ste u Njujorku, najtipičnijem od velikih gradova. Zastanite u nekoj živoj ulici za vreme radnih časova ili na glavnoj raskrsnici puteva o vikendu, ili na nekoj igranci jedno veče; izbacite iz glave sve misli o sebi i pustite da jedna za drugom vama ovladaju tuđe ličnosti oko vas. Videćete da svaka iz tih raznih gomila imu svoju nevolju. U gomili zaposlenog sveta videćete zabrinutost, preteranu koncentraciju, rđavo varenje, odsustvo interesovanja za išta sem borbe, nesposobnost za igru, nesvesnost o svojim blišnjima. Na nekom glavnom drumu nu kraju nedelje, videćete ljude i žene, sve manje-više dobro zbrinute, neke čak veoma bogate, kako su se uputili da traže uživanja. To traženje izvode svi u korak s onim kolima koja su najsporija u povorci;

od automobila se ne može videti put ni okolna priroda, jer samo jedan pogled u stranu dovoljan je za zao udes; svi u svim kolima su obuzeti željom da prestignu druga kola, što, zbog gomile ne mogu da izvedu; ako njihove misli odlutaju na mahove, što neki koji nisu vozači i čine neki put, njima vlada neopisiva dosada i na njihovim licima se ispisuje tričava nervoza. U jedan mah kola krcata crncima blesnuće vedrinom veselosti, ali će zbog krivudave vožnje razgneviti ostale i naposljetku, povodom nekog udesa, pasti u ruke policije: veselost za vreme odmora nije dozvoljena.

Ili posmatrajte ljude u toku nekog veselog večera. Svi dolaze s čvrstom namerom da se provedu i to čine s nekom vrstom mračne odlučnosti kao što je ona s kojom čovek polazi kod zubnog lekara, čvrsto odlučan da se ne dere. Smatra se da su piće i udvaranje put koji vodi ka uživanju, zato se ljudi brzo napijaju i pokušavaju da ne primete koliko su odvrtni svojim devojkama. Posle prilične količine pića ljudi stanu da plaču i kukaju kako su moralno nedostojni ljubavi svojih matera. Alkohol u svima oslobađa osećanje greha koje razum suzbija u trezvenijem stanju.

Uzroci tih različitih vrsta nesreće nalaze se delom u socijalnom sistemu, delom u individualnoj psihologiji — koja je sama dobrim delom takode proizvod socijalnog sistema. Pre sam pisao o potrebi promene socijalnog sistema da bi se unapredila sreća. Nije mi namera da u ovoj knjizi govorim o ukidanju rata, privrednoj eksploataciji i o učenju na svirepost i strah. Životna potreba naše civilizacije je da se pronade neki sistem za ukidanje rata, ali sve dotle dok su ljudi u tolikoj meri nesrećni da im se uzajamno uništenje čini

manje strašno od produženja života, takav sistem nema izgleda da se stvori. Potrebno je da se blagodeti mašinske proizvodnje povećavaju u korist onih koji su najpotrebitiji kako bi se sprečilo produženje siromaštva; ali kakvog smisla ima praviti sve ljude bogatašima, kad su i sami bogataši bedni? Učenje na svirepost i strah je rđavo, ali mogu li drugačije učenje da daju oni koji su i sami robovi tih strasti? Ova razmatranja dovode do problema jedinke: šta može čovek ili žena da učine da postanu srećni pojedinačno, on i ona ovde i sada, usred ovog našeg nostalgичnog društva? Pretresajući problem, ja ću ograničiti svoju pažnju na one koji nisu u stanju krajnje fizičke bede. Uzeću čoveka s dovoljnim prihodom koji mu obezbeđuje hranu, krov i dosta zdravlja za potrege svakodnevnog života. Neću uzimati u obzir velike katastrofe kao što su gubitak dece ili javni slom. Mnogo šta šta bi imalo da se kaže, o ovim stvarima i to su ozbiljne stvari, ali one spadaju u drugačiji red nego što su ove o kojima hoću da govorim. Cilj mi je da preporučim lek za običnu svakodnevnu nesreću od koje pati najviše ljudi u civilizovanim zemljama, a ta nesreća je utoliko nepodnošljivija što, nemajući nikakav vidljiv spoljašnji uzrok, izgleda neizbežna. Verujem da ta nesreća dolazi najviše od pogrešnog shvatanja o svetu, pogrešne etike, pogrešnih običaja koji vode ka uništenju prirodnog poleta i žudnje za mogućim stvarima od kojih na kraju krajeva zavisi svaka sreća, bilo da su u pitanju ljudi ili životinje. Stvari su to koje se nalaze na domašaju jedinke i ja bih predložio takve promene ljudima srednje dobrog materijalnog stanja da ostvare sreću.

Možda će najbolji način uvođenja u filozofiju

koju hoću da propovedam, biti nekoliko autobiografskih reči. Nisam rođen srećan. Kao detetu, meni je najomiljenija bila himna: „Dotužila mi zemlja i klecam pod bremenom svog greha.” U mojoj petoj godini pomišljao sam da ako bih doživeo sedamdesetu, preturio tek četrnaestinu svog čitavog života i preda mnom se ukazivao mnogo dugačak put gotovo nepodnošljive dosade. U mladićkom dobu mrzeo sam život i stalno bio na ivici samoubistva i jedino me od toga uzdržala želja za znanjem što više matematike. Sad naprotiv, ja uživam u životu; čak bih smeo da tvrdim da svakom godinom sve više uživam u njemu. Delom je to došlo otuda što sam otkrio koje su stvari koje najviše želim i postepeno sam i došao do mnogih od njih. Delom je to došlo otuda što sam uspešno odbacio izvesne predmete svojih želja — kao što je postizanje nepobitnog saznanja o ovom ili onom — kao u osnovi neostvarljive. Ali velikim delom došlo je to usled smanjenja interesovanja za samoga sebe. Kao i drugi koji su dobili puritansko vaspitanje, ja sam imao običaj da razmišljam o svojim gresima, ludostima i slabostima. U sopstvenim očima izgledao sam — bez sumnje s pravom — kao primer bednika. Postepeno sam postajao ravnodušan prema sebi i svojim slabostima; svoju pažnju sve više sam usredsređivao na spoljašnje stvari: stanje sveta, razne grane znanja, na pojedince prema kojima sam osetio naklonost. Doduše, spoljašnje stvari svaka za sebe donose mogućnosti bola: svet može da se zapožari ratom, znanje u izvesnom pravcu mučno se ostvaruje, prijatelji umiru. Ali bolovi takve vrste neće uništiti osnovnu vrednost života kao što čine oni bolovi koji proističu iz gnušanja prema samome sebi. I svako spoljašnje interesovanje navodi na neku

delatnost koja, sve dok interesovanje ostane živo, sama po sebi predstavlja predohranu protiv svake dosade. Interesovanje za sebe, naprotiv, ne vodi delatnosti naprednog karaktera. Ono može da se izrazi u vođenju dnevnika gde se sami podvrgavamo psihoanalizi, ili da postanemo kaluđeri. Ali ni kaluđer neće biti srećan sve dok mu manastirska pravila ne nametnu red u kojem će zaboraviti na svoju sopstvenu dušu. Sreću koju on pripisuje veri mogao je da postigne i kao čistač ulice, pod pretpostavkom da je primoran da ostane čistač. Spoljašnja disciplina je jedini put ka sreći za one nesrećnike čije je samoponiranje suviše duboko da bi se moglo izlečiti na neki drugi način.

Samoponiranje je različitih vrsta. Mogli bismo da uzmemo grešnika, narcisistu i megalomana kao tri najprostija tipa.

Kad kažem „grešnik”, ne mislim na onoga koji je učinio neki greh: prema našoj definiciji reči, grehe čine svi ili niko. Ja mislim na onoga čoveka koji je duboko svestan svoga greha. Takav čovek neprestano osuđuje sebe samoga i, ako je vernik, u tome vidi božje neodobravanje. On sebe zamišlja kakav misli da bi trebalo da bude, tako da je u neprekidnom sukobu sa svojim saznanjem o sebi kakav je u stvari. Ako je u svojoj svesti odavno odbacio pravila koja je naučio na majčinom krilu, njegovo osećanje greha možda se duboko zarilo u nesvesno i na površinu izbija samo kad je pijan ili kada spava. Pa ipak, to je dovoljno da mu se na sve smuču. Na dnu on se još drži svih zabrana kojima su ga naučili u detinjstvu. Psovati je porok, piti je porok, svaka obična poslovna dovitljivost je porok, a iznad svega, porok je pol. Dabome da se on ne uzdržava ni od

jednog od ovih zadovoljstava, ali ona su za njega sva zatvorena osećanjem koje ga ponižava. Jedino zadovoljstvo za kojim čezne svom svojom dušom, to je da ga s odobravanjem pomiluje mati, čega se seća da je doživeo u detinjstvu. Pošto tog zadovoljstva više imati ne može, on ima osećanje da više ništa nije važno i, pošto mora da greši, on se odlučuje da ogrezne u grehu. Kad se zaljubi, očekuje materinsku nežnost, ali je primiti ne može, jer zbog lika majke ne poštuje nijednu ženu s kojom ima polni odnos. U svom razočaranju postaje tada svirep pa se onda kaje zbog svoje svireposti i upada u začarani krug uobraženog greha i griže savesti. To bi bila psihologija na izgled mnogih teških pokvarenjaka. Vuče ih stranputicom poštovanje prema jednom nedokučivom liku (matere ili materine zamene) zajedno sa smešnim etičkim zakonikom usađenim u ranom detinjstvu. Prvi korak ka sreći tih žrtava materinskih „vrlina” jeste oslobođenje od tiranije ranih verovanja i ljubavi.

Narcisizam je u neku ruku nešto obrnuto od onoga što podrazumevamo pod običnim osećanjem greha; on se sastoji od navike da se divimo samima sebi i želimo da nam se i drugi dive. Doduše, do izvesne granice to bi bilo normalno i ne bi bilo za osudu; tek u preteranom vidu to postaje veliko zlo. U mnogim ženama, naročito iz bogatog društva, sposobnost za ljubav se potpuno sasušila i umesto nje se zacarila silovita želja da ih svi ljudi vole. Kad se žena takve vrste uveri da je neki čovek voli, on više nije interesantan za nju. Ista stvar se dešava, mada ređe, i s muškarcima. Klasičan primer za to je junak iz *Liaisons dangereuses*^{xxviii}. Kada sujeta ponese do vrhunca, onda nema pravog interesa ni za jednu drugu ličnost i otuda ni

pravog zadovoljstva od ljubavi. Ostala interesovanja otpadaju još užasnije. Jedan narcisista, na primer, privučen odavanjem pošte velikim slikarima hoće da bude slikar, ali kako je za njega slikarstvo samo sredstvo za jedan cilj, tehnika rada ga ne zanima i otuda u svemu što naslika iskaće samo on. Posledica je neuspeh i razočaranje praćeni porugom mesto očekivanog obožavanja. Isto se može primeniti na one spisateljke u čijim romanima je glavni junak uvek idealisana spisateljka. Ozbiljan uspeh u radu zavisi od nekog iskrenog interesovanja za stvar vezanu s radom. Tragedija mnogih uspešnih političara je u postepenom preovlađivanju narcisizma nad opštim interesima i merama za koje oni treba da se zalažu. Čovek koji se interesuje samo za sebe, nije divljenja dostojan niiti mu se ko divi. Dosledno, mučno će postići svoj cilj čovek čija je jedina spona sa svetom da mu se svet divi. Ali čak i ako bi mu se svet i divio, on neće biti potpuno srećan zato što čovečji nagon nikad nije potpuno okrenut samo sebi i otuda će narcisista veštački da se izdvoji od sveta isto onako određeno kao i čovek koji je potpao pod vlast osećanja greha. Primitivan čovek može da se ponosi što je dobar lovac, ali on je uživao i u samom lovu. Kad pređe meru, sujeta ubija svako uživanje u bilo kakvoj delatnosti i tako neminovno vodi ka ravnodušnosti i dosadi. Ali sve to može da se postigne uspešnom aktivnošću na koju čoveka navode objektivni interesi.

Megaloman se razlikuje od narcisiste u tome što više voli da bude moćan nego omiljen i više voli da strahuju od njega nego da ga vole. Ovom tipu pripadaju mnogi ludaci i mahom veliki ljudi istorije. Želja za vlašću kao i sujeta jak je elemenat normalne ljudske

prirode i kao takva mora da se prihvati; ona je samo onda za žaljenje kad je preterana i praćena nedovoljnim smislom za stvarnost. Gde se ona pojavi, od čoveka napravi nesrećnika ili ludaka, ako ne i oboje. Ludak koji veruje da je krunisana glava može da bude srećan u izvesnom smislu, ali njegova sreća nije takve prirode da bi joj pozavideo čovek zdravog mozga. Psihološki, Aleksandar Veliki bio je istog tipa kao i običan ludak, mada je imao talenat da ostvari san ludaka. Međutim, on nije bio kadar da ostvari svoj sopstven san, koji se sve jače granao ukoliko ga je više privodio u delo. Kad je postalo jasno da je najveći poznati osvajač, on je uobrazio da je bog. Da li je on bio srećan čovek? Njegovo pijanstvo, njegov neobuzdan bes, njegova hladnoća prema ženama i njegova čežnja da se vine među bogove nagoveštavaju da nije bio srećan. Nema konačnog zadovoljstva u negovanju samo jednog elementa čovečje prirode na račun drugih, niti u tome da se svet svede na sirovinu za veličanstvenost sopstvenog ja. Obično se megaloman, bolestan ili nazovizdrav, rađa iz nekog preteranog poniženja. Napoleon je trpeo u školi od osećanja niže vrednosti prema svojim školskim drugovima koji su bili bogati aristokrati, a on siromašan stipendista. Kad je dozvolio povratak emigranata, imao je zadovoljstvo da se njegovi nekadašnji školski drugovi poklone pred njim. Da blaženstva! Ali ono je u njemu izazvalo želju da takvo zadovoljstvo doživi i od ruskog cara, što ga je odvelo na Svetu Jelenu. Pošto nijedan čovek ne može da bude svemoćan, život kojim rukovodi želja za vlašću pre ili posle neminovno nailazi na prepone koje se ne mogu prebroditi. Jedino neka vrsta duševne poremećenosti može da spreči razum da shvati

da je to tako, mada čovek, ako je dosta moćan, može da pohapsi i pogubi sve one koji ga upozore na to. Suzbijanja u političkom i psihoanalitičkom smislu idu ruku pod ruku. Međutim, gde god psihoanalitičko suzbijanje nastupi u znatnijoj meri, nema prave sreće. Zadržana u granicama, sila može mnogo da doprinese sreći ali kao jedini cilj života ona vodi u slom, unutrašnji i spoljašnji.

Očigledno je da su psihološki uzroci nesreće mnogobrojni i različiti. Ali svi imaju nešto zajedničko. Tipičan nesrećan čovek je onaj koji, lišen nekog normalnog zadovoljstva u mladosti, od svih drugih upravo tu vrstu zadovoljstva ceni najviše. To je njegovom životu dalo jednostran pravac zajedno s preteranim naglaskom na postizanju toga zadovoljstva prema ostalim radnjama koje su s tim u vezi. Tu se međutim događa i jedna druga stvar koja je česta u današnjem vremenu. Čovek ima osećanje smetnje do te mere da i ne traži nikakvo zadovoljenje nego prosto samo zabavu i zaborav. On postaje poklonik „uživanja”. Drugim rečima, on pokušava da život učini snošljivijim time što postaje sve manje živahan. Pijanstvo, na primer, isto je što i privremeno samoubistvo; sreća koju daje samo je negativna, trenutna obustava nesreće. Narcisista i megaloman veruju u mogućnost sreće mada do nje dolaze pogrešnim putem; ali čovek koji traži pijanstvo u bilo kom vidu odrekao se svih nada, sem zaborava. U njegovom slučaju prva stvar koju valja pokušati jeste da ga ubedimo da je sreća vredna napora. Nesrećni ljudi, kao i oni koji pate od nesаницe, uvek su ponosni na svoje stanje. Možda je njihov ponos sličan ponosu lisice koja je izgubila rep; ako je tako, onda je za njih jedini lek da

ih uputimo kako da dođu do novog repa. Verujem da ima malo ljudi koji će svesno izabrati da budu nesrećni ako uvide da ima mogućnosti da budu srećni. Neću da tvrdim da takvih nema, ali svakako ih nema toliko mnogo da bi predstavljali neku važnost. Pretpostavljam, dakle, da bi čitalac pre želeo da bude srećan nego nesrećan. Da li ću biti kadar da mu pomognem da to postigne, to ne znam, ali u svakom slučaju i sam pokušaj u tom pravcu neće biti ni od kakve štete.

BAJRONOVSKA NESREĆA

Obična je pretpostavka u našim danima, kao što je to bilo i u drugim vremenima istorije, da su oni mudri među nama progledali sva oduševljenja ranijih vremena i došli do zaključka da život nema rašta da se živi. Ljudi takvog mišljenja su stvarno nesrećni, ali i ponosni na svoju nesreću koju pripisuju prirodi vasioni i smatraju da je njihov stav jedini mogućan stav za prosvećenog čoveka. Njihov ponos na svoju nesreću izaziva u manje izveštačenim ljudima sumnju u njihovu nesreću; ovi smatraju da čovek koji uživa u svojoj nesreći ne može biti jadnik. Takvo gledište je suviše prosto; nesumnjivo da kod tih jadnika ima nešto obeštećenja u osećanju više vrednosti što su prozreli stvari, ali to ipak nije dovoljno za promašene sitnije radosti. Ja lično ne verujem u neku višu mudrost svesnosti o sopstvenoj nesreći. Mudar čovek biće srećan u okviru prilika koje mu se pružaju, i ako u posmatranju vasioni preko izvesnih granica dođe do bolnih zaključaka, bolje je da mesto vasioni osmatra nešto drugo. To hoću da dokažem u ovom poglavlju. Želeo bih da ubedim čitaoca kako nas uprkos kakvih bilo dokaza, razum ne sprečava da budemo srećni; čak idem tako daleko u svom uverenju da tvrdim da rasuđuju naopako oni koji sasviim iskreno pripisuju svoje žalosti svom shvatanju o vasioni: istina je da su oni nesrećni iz nekih njima nepoznatih razloga i da ih to osećanje navodi na razmatranja o manje prijatnim osobinama sveta u kojem žive.

Za savremenog Amerikanca ovo je gledište izneo g. Džozef Kruč u knjizi pod naslovom *Moderno raspoloženje* i o tome hoću da govorim; za pokolenje naših dedova to gledište izneo je Bajron, a za sva vremena Propovednik iz Staroga zaveta. G. Kruč kaže: „Mi smo izgubljeni i za nas nema mesta u prirodnoj vasioni, ali zbog svega toga nije nam žao što smo ljudi. Bolje je da umremo kao ljudi nego da živimo kao životinje.” Bajron kaže:

Nema radosti koju bi nam svet dao a da nam je ne otme,

Kad se žar prvobitne misli ugasi u punom osipanju osećanja.

A Propovednik kaže:

Zato hvalih mrtve koji već pomriješete više nego žive koji još žive.

Ali je bolji i od jednijeh i od drugijeh onaj koji još nije postao, koji nije video zla što biva pod suncem.

Sva ova trojica pesimista došli su do ovih mračnih zaključaka pošto su prethodno ispitali radosti života. G. Kruč^{xxix} je živio u najintelektualnijim njujorškim krugovima; Bajron je preplivao Helespont i doživio bezbroj ljubavnih veza; Propovednik je čak bio raznovrsniji u uživanju svojih radosti: okušao je vino, okušao muziku, „i svakojake druge stvari”, načinio je sebi plivališta, nabavio slugu i sluškinja i imao slugu rođenih u kući njegovoj. Čak ni u takvim okolnostima ga nije napustila mudrost. Pa ipak je došao do zaključka da je sve taština, pa čak i sama mudrost.

I upravih srce svoje da poznam mudrost i da poznam bezumlje i ludost, pa doznah da je i to muka duhu.

Jer gdje je mnogo mudrosti, mnogo je brige, i ko umnožava znanje, umnožava muku.

Čini se kao da mu je sopstvena mudrost dotužila; činio je uzaludne pokušaje da se liši te mudrosti.

Ja rekoh u srcu svom: daj da te okušam veseljem; užavaj dobra. Ali gle, i to bješe taština.

Ali ipak je mudrost ostala s njim.

Za to rekoh u srcu svom: meni će biti kao bezumniku što biva; šta će mi dakle pomoći što sam mudar? I rekoh u srcu svom: i to je taština.

Za to mi omrže život, jer mi nije milo što biva pod suncem, jer je sve taština i muka duhu.

Sreća je za književnike što ljudi ne čitaju davno napisane stvari, jer da to čine došli bi do zaključka da, ma šta i da se kaže o jezerima vode, pisanje novih knjiga sasvim pouzdano je taština. Ako bismo bili kadri da dokažemo da Propovednikovo učenje nije jedino koje se nameće mudrom čoveku, nije nužno da se mučimo mnogo oko narednih izraza u sličnom duhu. U raspravljanju te vrste moramo da napravimo razliku između raspoloženja njegovog intelektualnog izraza. O raspoloženju prepirci mesta nema; ono može da se izmeni pod uticajem nekog srećnog udesa ili promenom našeg telesnog stanja, ali se dokazima izmeniti ne može. I meni samom često se dešavalo da sam se našao u

raspoloženju u kojem sam osećao da je sve taština; iz tog stanja sam se oslobodio ne pomoću neke filozofije nego pod pritiskom neke neizbežne radnje. Ako vam je bolesno dete, možete da se osećate nesrećni, ali vam nikako neće padati na pamett da sve smatrate taštinom; imaćete osećanje da je iznad svega najvažnije da dete ozdravi, bez obzira na pitanje da li čovečji život ima vrednosti ili nema. Bogat čovek može da ima, a često i ima, osećanje da je sve taština, ali ako mu se desi da izgubi sav svoj novac, primetiće da njegov sledeći ručak nije ni najmanje taština. To osećanje se rađa iz suviše lakog zadovoljenja prirodnih potreba. Kao i druge životinje, ljudska životinja se prilagodila izvesnom zalaganju u borbi za opstanak, i onda, ako je zahvaljujući velikom bogatstvu *homo sapiens* u stanju da bez napora olako zadovolji sve svoje ćefove, samo odsustvo napora iz njegovog života oduzeće važan sastojak sreće. Čoveku koji lako dolazi do stvari koje samo ovlaš priželjkuje, čini se da zadovoljenje želje ne donosi sreću. Ako je filozofski nastrojen, on će zaključiti da je čovečji život u suštini beda, pošto je nesrećan i onda kad ima sve što zaželi. On zaboravlja da je neophodan deo sreće da čovek bude bez nekih stvari koje toplo želi.

Toliko o raspoloženju. Ima međutim u Propovedniku i intelektualnih dokaza.

Sve rijeke teku u more, i more se ne prepunja.

Nema ništa novo pod suncem.

Ne pominje se što je prije bilo.

I omrze mi sav trud moj oko kojega se trudih pod suncem, jer ću ga ostaviti čovjeku koji će nastati nakon mene.

Kad bi neko pokušao da ove dokaze izrazi u stilu modernog filozofa, oni bi se sveli otprilike na ovo: čovek večno radi i materija je večno u pokretu, pa ipak ništa ne ostaje, mada se nova stvar koja dolazi ni u čemu ne razlikuje od one koja je prošla. Čovek umire i njegov naslednik žanje blagodeti njegovih napora; reke teku u more ali njihova voda ne ostaje u njemu. Bez prekida, u beskrajnoj besciljnoj povorci rađaju se i umiru ljudi iz dana u dan, iz godine u godinu. Da su reke mudre, ostale bi gde su.

Da je Solomon^{xxx} mudar, ne bi sadio voćke čije će plodove uživati njegov sin.

Ali u drugačijem raspoloženju, kako sve to izgleda drugačije. Zar nema ničeg novog pod suncem? A šta da kažemo za oblakodere, aeroplane i radio-govore političara? Šta je o svemu tome znao Solomon? Da je uzmogao da na radiju sasluša govor kraljice od Sabe svojim podanicima na povratku iz njene kraljevine, ne bi li ga to utešilo u njegovim taštima voćnjacima i vodenim jezerima? Da je dobio novinarske isečke i doznao šta su novine kazale o lepoti arhitekture njegovih građevina, o udobnostima njegovih harema i o nezgodama koje je doživeo u prepirci s protivničkim mudracima, da li bi produžio da priča kako ničega novog nema pod suncem? Mogućno je da ga sve ove stvari ne bi izlečile od pesimizma, ali bi im on svakako dao nov izraz. U istinu, jedan od prigovora g. Kruča ovom vremenu je baš u tome što ima suviše mnogo novih stvari pod suncem. Ako je prisustvo i odsustvo novotarija podjednako neprijatno, teško da bi se moglo prihvatiti da bi ijedno bilo povod za očajanje. Pa dalje, „sve rijeke teku u more i more se ne prepunja; odakle

teku rijeke, onamo se vraćaju da opet teku”. Posmatrajući to kao povod za pesimizam, reklo bi se da je putovanje neprijatna stvar. Ljudi leti idu u banje, pa ipak se vraćaju u mesta odakle su došli. To još ne dokazuje da je uzaludno posećivati banje leti. Da vode imaju osećanja, one bi verovatno uživale u pustolovnom kružnom putovanju kao u Šelijevoj *Oblaku*. A što se neugodnosti tiče da stvari ostavljamo nasledniku, to bi se moglo osmotriti s dva gledišta: s naslednikovog ona uopšte nije neprijatna. Niti je činjenica što stvari prelaze iz ruke u ruku osnov za pesimizam. Da iza jednih dolaze gore stvari, to bi bio osnov za pesimizam; ali ako dolaze bolje, to je povod za optimizam. A šta da mislimo ako, kao što drži Solomon, iza jednih dolaze istovetne druge stvari? Hoće li zbog toga čitav red stvari da bude uzaludan? Sasvim pouzdano da ne, sem u slučaju ako su pojedine etape kruga po sebi mučne. Opasan običaj je upreti pogled u budućnost i misliti da je čitav smisao sadašnjosti u tome šta će da preda budućnosti. Celina nema vrednosti ako je nemaju ni delovi. Život se ne sme shvatiti kao melodrama u kojoj junak i junakinja prolaze kroz neverovatne neprilike da za to budu nagrađeni srećnim svršetkom. Ja živim i provodim svoj život, moj sin me nasleđuje i provodi svoj život, a njegov sin dolazi za njim. Kakvog smisla ima od toga praviti neku tragediju? Naprotiv, da večno živim, radosti života bi neminovno morale da izgube čar. Ovako kako je, one su večno sveže.

Obe ruke sam zagrevao na vatri života,
On tone i ja sam spreman na put.

Takav stav je isto tako razložen kao što je i uzbuđenost zbog smrti. Ako bi se dakle raspoloženja upravljala razumom, bilo bi isto toliko osnova za vedrinu koliko i za očajanje.

Propovednik je tragičan; g. Kručovo *Moderno raspoloženje* je patetično. U suštini, g. Kruč je žalostan što su neke srednjovekovne vrednosti propale a i neke skorašnjeg porekla. „Što se tiče sadašnjeg nesrećnog doba”, kaže on, „u njemu se pojavljuju duhovi jednog mrtvog sveta i ono se još nije osvestilo na stvarnosti; njegova nevolja je kao mladića koji još ne ume da se snađe bez pomoći mitologije kroz koju je prošlo njegovo detinjstvo.” Ovo tvrđenje je savršeno tačno ako se primeni na jednu vrstu intelektualaca, onu naime koja, dobivši književno obrazovanje, ništa ne zna o modernom svetu, i pošto je u mladosti naučila da svoja verovanja zasniva na emociji, ne može da se oslobodi one detinjaste želje za sigurnošću i zaštitom koje joj svet nauke ne može da pruži. Kao i većinu drugih književnih ljudi, g. Kruča muči misao što nauka nije ispunila obećanja. On nam, dabome, ne govori u čemu su ta obećanja i misli da su ljudi kao Darvin i Haksli pre šezdeset godina nešto očekivali od nauke što im ona nije dala. Verujem da je to savršena zabluda koju podstiču oni pisci i sveštena lica koja ne bi želela da njihove specijalnosti izgube prođu. Istina je da u sadašnjem vremenu ima mnogo pesimista. Uvek je imalo mnogo pesimista kad god je bilo ljudi čiji su se prihodi smanjivali. Doduše, g. Kruč je Amerikanac i američki prihodi su se uglavnom povećali u ratu, ali na evropskom kontinentu intelektualne klase strašno su trpele, a uz to je i sam rat u sve ljude ulio izvesno osećanje nestalnosti.

Ovakvi socijalni uzroci od većeg su značaja za raspoloženje jednog vremena od svih teorija o prirodnoj vasioni. Retko da je koje doba bilo očajnije od trinaestog veka, i to mada su takvu ocenu toga doba, koje g. Kruč toliko žali, prihvatili svi sem cara i nekoliko italijanskih vlastelina. Otuda Rodžer Bekn^{xxxii} kaže: „Jer u ovo naše doba više vladaju gresi nego ikad, a greh je nepomirljiv s mudrošću. Pogledajmo malo čitavo stanje u svetu i proučavajmo ga svugde pažljivo: svugde ćemo naći beskrajnu korupciju i na prvom mestu u Glavi... Pohota obeščašćuje čitav dvor i lakomost vlada svugde... I ako se dakle tako dela u Glavi, kako li je tek u udovima? Pogledajte visoko sveštenstvo. Kako samo jure za novcem i zapostavljaju brigu o dušama... Pogledajmo monaške redove: nijedan ne izdvajam iz ovoga što tvrdim. Gledajte kako su nisko pali svi od reda prema onom kakvi bi trebalo da budu; a novi monaški redovi strašno su se osuli u odnosu na njihov nekadašnji uzvišen stav. Čitavo sveštenstvo je u znaku oholosti, pohote i tvrdičenja: i ma gde da se sastanu sveštena lica, bilo u Parizu ili Oksfordu, sablažnjavaju običan svet svojim svađama, prepirkama i drugim porocima... Niko se ne osvrće šta radi i kako, da li prevarom ili podvalom, tek važno je da zadovolji svoju pohotu.” A o paganskim mudracima starih vremena on kaže: „Njihovi životi su izvan svakog poređenja bili bolji od naših kako u pristojnosti tako i u preziranju sveta sa svima njegovim čarima, bogatstvima i častima; kao što to svak može da pročita u delima Aristotela, Seneke, Tulija, Avicene, Alfarabija, Platona, Sokrata i drugih; i tako su ovi ušli u tajne mudrosti i otkrili sve znanje.” Mišljenje Rodžera Bekna bilo je podudarno s mišljenjem svih njegovih

književnih savremenika od kojih nijedan nije voleo doba u kojem je živeo. Ja nijednog trenutka ne bih poverovao da taj pesimizam ima neki metafizički uzrok. Njegovi uzroci su bili rat, siromaštvo i nasilje.

Jedno od g. Kručovih patetičnih poglavlja govori o ljubavi. Izgleda da su u Viktorijino doba imali visoko mišljenje o ljubavi, ali smo mi s našom modernom izveštačenošću prozreli šta je ona u stvari. Za neke skeptičnije viktorijance ljubav je vršila izvesne funkcije Boga koga su oni izgubili. Suočeni s tim, čak i oni najuporniji, postajali su, za trenutak, mistični. Našli su se u prisustvu nečega što je u njima budilo takvo uzvišeno osećanje poštovanja, uzvišenije od svega drugoga, i nešto prema čemu su u dnu svog bića osećali da mu duguju neospornu odanost. Za njih, kao i Bog, ljubav zahteva sve žrtve; kao on i ona je nagrađivala vernike time što je u sve životne pojave udahnula neki smisao koji još nije ispitan. Mi smo se navikli — više od njih — na bezbožnu vasionu, ali još ne na takvu koja bi bila i bezljubavna, i tek kada do toga stepena dođemo, shvatićemo šta ateizam zbilja znači. Čudno je kako drugačije izgleda Viktorijino doba mladima našeg vremena od onoga kako je izgledalo onima koji su u njemu živeli. Sećam se dve stare dame koje sam poznavao u svojoj mladosti, obe tipične u izvesnom pogledu za to vreme. Jedna je bila puritanka, a druga Volterova poklonica. Prva se žalila što pesnici pišu toliko o ljubavi kad je to po njenom mišljenju bio nezanimljiv predmet. A druga je primetila: „Niko ništa ne može da kaže protiv mene, ali ja uvek tvrdim da nije gora stvar ako se pogazi sedma zapovest nego šesta, jer u najmanju ruku sedma zahteva pristanak i druge strane.”

Nijedno od ovih gledišta nije bilo onakvo kakvo g. Kruč zamišlja tipično viktorijanskim. Njegovo mišljenje očigledno potiče od nekih pisaca koji ni u koliko nisu bili u saglasnosti sa svojim vremenom. Najbolji za to je, mislim, Robert Brauning^{xxxii}. Pa ipak ne mogu da se otmem utisku da ima nešto učmalo u ljubavi kako je on zamišlja.

Neka je hvala Bogu što njegovo najniže biće
Može da se pohvali s dva lica, jednom da prkosi
svetu,

A drugim da se okrene ženi koju voli!

To predstavlja da je ratobrnost jedini stav prema spoljašnjem svetu. Zašto? Zato što je svet svirep, rekao bi Brauning. Zato što vas neće da prihvati po vašoj sopstvenoj oceni, rekli bismo mi. Jedan bračni par može da obrazuje, kao što su činili Brauninzi, udruženje za uzajamno divljenje. Vrlo je prijatna stvar ako vam se nađe neko u koga se možete pouzdati da će vam pohvaliti rad, zaslužili vi to ili ne. I Brauning je nesumnjivo bio sjajan, muževan čovek kad je neobuzdano napao Fildžeralda koji se usudio da se ne divi Aurori Lej. Nikako ne mogu da se složim da je u istinu za divljenje odsustvo kritičkog duha na obema stranama. To stoji u vezi sa strahom i željom da se nađe utočište od ledenih strela bespristrasne kritike. Mnoge matore neženje dolaze do istog zadovoljstva u svojim toplim sobama. I sam sam dugo živeo u Viktorijinom dobu da bih bio moderan u smislu g. Kručovih merila. Ja nikako nisam izgubio veru u ljubav, ali vrsta ljubavi u koju verujem nije ona kojoj su se divili viktorijanci; ona je pustolovna i otvorenih očiju i, dok pruža saznanje

dobru, ne sadrži zaboravljanje zla niti uobražava da je posvećena ili sveta. Pridavanje takvih osobina vrsti koja je bila predmet divljenja nastala je iz činjenice da je pol oglašen za tabu. Viktorijanac je bio duboko ubeđen da su polne stvari uglavnom zlo, i onoj vrsti koju je odobravao, morao je da doda preterane prideve ulepšavanja. Bilo je tada više polne gladi nego sada i samo to van svake sumnje pokazuje koliko su ljudi pridavali suviše veliku važnost polu isto onako kao što su to askete uvek činile. Mi danas prolazimo kroz dosta smušen period u kome su mnogi ljudi odbacili stara merila još pre nego što su prihvatili nova. To ih odvodi u razne neprilike i kako njihova podsvest obično još i dalje veruje u stara merila, ako neprilike naiđu, izazivaju očajanje, grižu savesti i cinizam. Ne verujem da je broj ljudi u kojih se to dešava veoma znatan, ali su oni danas među najgrlatijima. Ja verujem da bi se, uzevši jednog prosečnog imućnog mladića današnjih dana i Viktorijinog doba, našlo da sada ima daleko više sreće u vezi s ljubavlju i daleko više istinske vere u vrednost ljubavi nego što je bilo pre šezdeset godina. Razlozi koji navode neke ljude na cinički stav u vezi su s despotskim pritiskom starih ideala na nesvesno, s odsustvom racionalne etike s kojom bi današnji čovek saobražavao svoje držanje. Lek nije u jadikovanju i priželjkivanju prošlosti, nego u smelijem prihvatanju modernog shvatanja i u odlučnosti da se iskorene odbačena sujeverja iz svih njihovih tajnih skrovišta.

Da se ukratko kaže zašto cenimo ljubav, nije laka stvar; pa ipak, poduhvatiću se tog pokušaja. Na prvom mestu, ljubav valja ceniti — a to mada nije njena najveća

vrednost, od osnovne je važnosti za ostalo — kao izvor uživanja sam po sebi.

Oh, ljubavi! čine ti nažao
Koji govore da je tvoja slast gorka,
Kad je tvoj bogati plod takav
Da ništa od njega slade biti ne može.

Bezimeni pisac ovih redova nije tražio rešenje u ateizmu ili ključ za odgonetanje vasiona; on se prosto predao uživanju. I ne samo da je ljubav izvor slasti nego je njeno odsustvo izvor bola. Nadrugom mestu, ljubav valja ceniti zato što nadahnjuje najveća zadovoljstva kao što su muzika, izlazak sunca u planinama i more pri mesečini punog meseca. Čovek koji nikad nije doživeo lepe stvari u društvu žene koju je voleo, nikad nije osetio mađijsku snagu koju takve stvari imaju. Pa onda, ljubav je u stanju da razbije tvrdu ljušturu čovekovog ja, pošto je to jedan oblik biološke saradnje u kojoj su potrebna uzbuđenja obe strane da se ispuni uzajaman nagoni polet. Bilo je u svetu u raznim vremenima raznih usamljenih filozofija, nekih veoma plemenitih, drugih manje takvih. Stoici i prvi hrišćani verovali su da je čovek kadar da ostvari najviše dobro koje je čovekov život sposoban da ostvari pomoću sopstvene volje ili, u svakom slučaju, bez *Ijudske* pomoći; drugi su u vlasti videli životni cilj, a neki opet u ličnom zadovoljstvu. Sve su to samačke filozofije u smislu što se verovalo da se dobro može ostvariti u svakoj pojedinačnoj ličnosti, a ne samo u većem ili manjem društvu lica. Sva ta mišljenja su za mene pogrešna i to ne samo s gledišta etičkog, nego i kao izrazi većeg dela naših nagona. Čovek zavisi od saradnje i od prirode je snabdeven, istina ne baš

potpuno, nagonskim oruđima iz kojih može da iskrсне druželjublje potrebno za saradnju. Ljubav je prvi i najobičniji oblik emocije koja vodi ka saradnji i oni koji su osetili ljubav bilo kakve dubine, ne bi se pomirili s filozofijom koja smatra da je najveće dobro da budu nezavisni od voljenog lica. U tom pogledu roditeljsko ošććanje u svom najlepšem izrazu posledica je ljubavi među roditeljima. Neću da tvrdim da je ljubav u svom najvišem obliku svakodnevna pojava, ali tvrdim da u svom najvišem obliku otkriva vrednosti koje bi inace ostale nepoznate, i po sebi ima vrednost koju nije ukaljala skepsa, mada skeptiĉari koji su nesposobni za nju, mogu lažno da pripišu svoju nesposobnost skepticizmu.

Prava ljubav je trajni plamen,
Koji stalno gori u mislima,
Nikad ne boluje, ne umire i ne hladi se
I sama od sebe nikad ne beži.

Sad dolazim na ono što g. Kruĉ kaŹe o tragediji. On tvrdi, i u tome sam s njim saglasan, da su Ibzenove *Aveti* po vrednosti ispod *Kralja Lira*. „Nikakva jaĉa snaga izraza, nikakva veća reĉitost ne bi mogli od Ibzena da naprave Šekspira. Građa iz koje je ovaj poslednji stvarao svoja dela — njegovo shvatanje o ljudskom dostojanstvu, njegov smisao za vaŹnosti ljudskih strasti, njegova vizija o širini ljudskog Źivota — jednostavno nije postojala niti je mogla da postoji za Ibzena, kao što nije postojala niti mogla da postoji za njegove savremenike. Bog i Ćovek i Priroda nekako su išćileli u vekovima između njih dvojice ne zato što nas realistiĉko uĉenje moderne umetnosti vodi da istraŹujemo obiĉne

ljude, nego što je ta običnost ljudskog života nekako na nas nabačena dejstvom istog procesa koji je doveo do realističkih teorija o umetnosti kojom se može opravdati naša vizija.” Ovo je nesumnjivo slučaj da starinska vrsta tragedije koja se zanimala kneževima i njihovim nevoljama i nije više podesna za naše doba i kad mi pokušamo analizu nevolje neke beznačajne ličnosti na isti način, efekat nije isti. Razlog tome, međutim, nije ni u kakvom pogoršanju životnog shvatanja, nego upravo suprotno. To dolazi otuda što više ne možemo da gledamo u izvesnim licima veličine ovoga sveta koje imaju prava na tragične strasti, dok svi ostali prosto imaju da dirinče i podmeću leđa kako bi na svetlost izbacili jednoga ili dvojicu. Šekspir kaže:

Kad prosjaci umiru, ne vide se komete;
Nebesa se zapožare sama, kad umiru kraljevi.

U Šekspirovo vreme to osećanje, ako ne doslovno, ali u izvesnoj meri izražavalo je gotovo sveopšte shvatanje koje je savršeno iskreno prihvatio i sam Šekspir. Dosledno tome, smrt pesnika Cine je komična, dok su smrti Cezara, Bruta i Kasija tragične. Vasijski značaj pojedinačne smrti mi više ne možemo da shvatimo zato što smo postali demokrati, ne samo po spoljašnjem izgledu, nego iz najdubljeg uverenja. Velika tragedija u sadašnje vreme, dakle, ima da se pozabavi s celinom a ne s pojedincem. Da primerom osvetlim na šta mislim, navešću *Massemensch* od Ernsta Tolera^{xxxiii}. Neću da tvrdim da je to delo najbolje koje je napisano u najveća doba, ali tvrdim da se opravdano može uporediti s njima; ono je plemenito, duboko i savremeno, tiče se

junačke akcije i podesno da „kroz sažaljenje i užasavanje pročisti čitaoca”, kao što Aristotel kaže da bi trebalo da bude. Do sada ima malo primera takvih vrsta moderne tragedije, pošto se morala napustiti stara tehnika i stara tragedija, a da se u zamenu ne daju samo prazne reči obrazovanog izgleda. Da piše tragediju, čovek mora da oseti tragediju. Da oseti tragediju, čovek mora da je svestan sveta u kojem živi i to ne samo u mislima nego svojom krvlju i mesom. U svojoj knjizi g. Kruč na mahove govori o očajanju, i čovek je dirnut kako se junački bori s ovim sumornim svetom, ali njegova sumornost dolazi otuda što on i većina ljudi od knjige nisu naučili kako da saobraze stare emocije s novim podsticajima. Ti podsticaji su tu, ali ne u književnim koterijama. Književne koterije nemaju životnog dodira sa životom zajednice, a takav dodir je neophodan ako hoćemo da ljudska osećanja imaju ozbiljnost i dubinu između kojih se podjednako kreću tragedija i prava sreća. Svima mladim talentovanim ljudima koji se grče u osećanju da za njih nema posla na ovom svetu, rekao bih ovo: „Prestanite s pokušajem da pišete i, mesto toga, pokušajte da ne pišete. Pođite u veliki svet: budite gusari, kraljevi u Borneu, radnici u Sovjetskoj Rusiji; stvorite sebi život u kojem ćete na zadovoljenje osnovnih telesnih potreba utrošiti gotovo sve svoje snage.” Ovakav put ne predlažem svima, no samo onima koji pate od bolesti čiju je dijagnozu dao g. Kruč. Verujem da će posle nekoliko godina takvog života bivši intelektualac doći do zaključka da, uprkos uzdržavanju, ne može da se odupre pisanju i, kad do toga dođe, njegovo pisanje neće mu izgledati više prazno.

UTAKMICA

Ako upitate ma koga Amerikanca ili ma koga poslovnog čoveka u Engleskoj, šta ga najviše ometa u uživanju života, on će odgovoriti: „Borba za opstanak.” Kazaće vam to savršeno iskreno; i on će verovati u to. U izvesnom smislu to je tačno, pa ipak u drugom, i to veoma važnom smislu, potpuno netačno. Stvarno, borbe za opstanak ima. Svakom od nas to može da se desi ako smo nesrećni. Desilo se to, na primer, Konradovom junaku Falku koji se našao na izgubljenom brodu na pučini zajedno sa još jednim članom posade s vatrenim oružjem i bez ikakve hrane, sem da pojedu ostale ljude na brodu. Kad su ta dvojica pojela one o kojima su se mogli sporazumeti, a to će reći ostale ljude na brodu, počela je prava borba za opstanak. Falk je nju dobio, ali je od tada zauvek postao vegetarijanac. Međutim, kad poslovan čovek govori o borbi za opstanak, on ne misli na tako šta. Netačna je to izreka koju je napabirčio uz put da prida dostojanstvo nečem sasvim tričavom. Upitajte ga koliko je njegovih vršnjaka umrlo od gladi. Upitajte ga šta se desilo s njegovim prijateljima kad su bankrotirali. Svakom je poznato da je propali trgovac u boljem materijalnom položaju od čoveka koji nikad nije bio toliko bogat da mu se desi da bankrotira. Šta dakle ljudi stvarno podrazumevaju kad govore o borbi za opstanak to je borba za uspeh. Ono od čega se oni plaše, nije da neće imati šta sutra da doručkuju, nego da im neće poći za rukom da nadmaše svoje susede.

Veoma je čudno koliko ljudi malo shvataju da nisu uhvaćeni u kandže mehanizma iz koga nema oslobođenja, nego da su samo zastali na pokretnim stepenicama zato što nisu primetili da ih one ne dižu na viši sprat. Ja, razume se, mislim na ljude u višim poslovnim krugovima koji već imaju dobre prihode, i od njih bi pristojno mogli da žive samo kad bi hteli. Ali da tako što učine, izgledalo bi im sramno, kao dezertiranje iz vojske pred neprijateljem, mada, ako ih upitate kakvu javnu korist čine svojim poslovima, neće znati da vam odgovore, sem da promućaju tričarije koje su naučili iz oglasa o napornom radu.

Posmatrajte život takvog čoveka. Mogli bismo da pretpostavimo da ima lepu kuću, lepu ženu i lepu decu. Ustaje u zoru dok oni spavaju i hita u kancelariju. Tu mu je dužnost da izrazi sposobnosti velikog rukovodioca; naučio se da stisne vilicu kao znak odlučnosti, na odsečan način izražavanja i izraz mudre uzdržljivosti koji treba da ostave utisak na svakoga sem na kancelarijskog momka. Diktira pisma, razgovara s raznim važnim ličnostima na telefonu, proučava stanje na berzi i eto ga na ručku s nekom ličnošću s kojom pregovara ili se nada pregovorima o zaključenju nekog posla. Ista stvar se odigrava i posle podne. Vraća se kući umoran, taman na toliko vremena da se presvuče za večeru. Na večeri on i izvestan broj drugih umornih ljudi, tobož, uživaju u društvu dama koje još nemaju razloga da se osećaju umorne. Nemoguće je predvideti koliko časova će biti potrebno jednom čoveku da pobeagne od te bede. Najzad on spava i za nekoliko časova napregnutost je prestala.

Radni život takvog čoveka pokazuje psihologiju

trkača na stazi od stotinu jardi, ali kako je jedini cilj u koji se upleo, grob, pribranost koja bi odgovarala stazi od stotinu jardi postaje na kraju za njega nešto malo preterana. Radnih dana je u kancelariji; u nedelju je na golfu. Šta on zna o svojoj deci? Šta on zna o svojoj ženi? Kad ujutru odlazi od kuće, ona spava. Čitavo veče on i ona odgovaraju svojim društvenim obavezama što ih sprečava da porazgovore o intimnim stvarima. On verovatno nema prijatelja koji bi bili važni za njega, mada ima takvih s kojima u društvu izigrava drugarstvo kakvo bi želeo da oseća. O proleću i letu zna samo toliko koliko se to odaziva na berzi; verovatno je video i neke strane zemlje, ali očima savršene dosade. Knjige su za njega prazne, a muzika mlaćenje prazne slame. Iz godine u godinu postaje sve usamljeniji, njegova pažnja se sve više sužava na jednu jedinu oblast, a njegov život izvan posla postaje sve suvlji i suvlji. Video sam u Evropi takvog jednog Amerikanca poznijih srednjih godina sa ženom i kćerkama. Očigledno su one nagovorile jadnog čoveka da je vreme da i on pođe na odmor i on je odlučio da svojim kćerkama pruži priliku da vide Stari svet. Majka i kćerke obigravaju oko njega u zanosu i upiru prstom na svaku stvar koja privuče njihovu pažnju. Krajnje umoran, krajnje satrven dosadom, otac misli šta u tom trenutku rade oni u njegovoj kancelariji, ili šta se dešava na bezbolskim utakmicama. Njegov ženski svet najzad diže ruke od njega i dolazi do zaključka da su muškarci ćifte. Njima nikako ne pada na pamet da je žrtva njihove lakomosti; dabome to baš sve nije potpuna istina, kao što nije ni samopožrtvovanje induske udovice onako kako to vidi evropski posmatrač. Verovatno da je u devet od deset slučajeva udovica dobrovoljno pošla na

lomaču za svojim umrlim mužem, voljna da sagori za ljubav slave a i zato što je vera tako odredila. Vera i slava poslovnog čoveka zahtevaju da on stiče mnogo novaca; otuda i on kao induska udovica rado podnosi svoje mučilište. Ako bi američki poslovan čovek hteo da postane srećniji, valja prvo da promemi veru. Sve dokle on ne samo da želi uspeh nego je potpuno ubeđen da je čovekova dužnost da postigne uspeh, i da je čovek koji tako ne postupa jedno stvorenje, njegov će život dotle biti isuviše skoncentrisan i preko mere nemiran da bi mogao da bude srećan. Uzmimo jednu običnu stvar: ulaganje novca u hartije od vrednosti. Gotovo svaki Amerikanac će radije uzeti osam odsto od nesigurnih akcija nego četiri odsto od sigurnih. Otuda dolazi do čestih gubitaka novca i do uzbuđenja. Što se mene tiče, ono što bih od novca želeo, to je da dođem do dokonog i obezbeđenog života. Ali ono šta moderan čovek traži od novca, to je da mu donese još više novca kako bi mogao da se razmeće, blešti i pređe one koji su dosad bili s njim na ravnoj nozi. U Americi je društvena lestvica neodređena i podložna neprestanoj promeni. Sledstveno tome, sva snobovska uzbuđenja postaju nemirnija nego tamo gde su društvene lestvice utvrđene, i mada novac sam po sebi nije dovoljan da ljude učini velikim, mučno je da čovek bude velik bez novca. Povrh toga primljeno je merilo da mozak vredi onoliko koliko je novaca zaradio. Čovek koji stekne mnogo novaca smatra se pametnim; koji ne stekne, nije pametan. Niko ne voli da ga smatraju budalom. Otuda kad na berzi dođe do uznemirenja, ljudi se tamo osećaju kao đaci na ispitu.

Mislim da treba priznati da jedan elemenat istinske zebnje, mada iracionalne, o mogućnom slomu

često ulazi u strahovanja poslovnog čoveka. Pa ipak, Klejhenger Arnolda Beneta^{xxxiv}, ma koliko da se obogatio, nastavio je da strahuje da život ne završi u sirotinjskom domu. Ne sumnjam da se onima koji su trpeli od siromaštva u detinjstvu priviđaju užasne slike o sličnoj budućnosti svoje dece, oni imaju osećanje da nikad ne mogu zgrnuti dovoljno miliona da im budu pouzdana zaštita od nesreće. Takve zebnje su verovatno neizbežne u prvoj generaciji, ali teško da se mogu desiti onima koji nisu iskusili siromaštvo. Ovakvih slučajeva ima manje kod imućih i oni predstavljaju izuzetnu činjenicu u ovom problemu.

Koren nevolje je u tome što se takmičarski uspeh suviše podvlači kao glavni izvor sreće. Neću da sporim da u osećanju uspeha i život izgleda ugodniji. Recimo, jedan slikar koji je u svojoj mladosti bio savršeno nezapažen, biće svakako srećniji ako njegov talenat dobije priznanje. Neću ni to da sporim da i novac do izvesne granice može jako da poveća sreću; ali preko te granice, sumnjam da će to da učini. Ono što tvrdim, jeste da uspeh jedino može da bude deo sreće, i vrlo je skupo plaćen ako su mu za postizanje žrtvovani svi ostali delovi.

Izvor tih neprilika je u prihvaćenoj životnoj filozofiji poslovnih krugova. Istina, u Evropi ima još i drugih kategorija koje imaju prestiža. U nekim zemljama je to aristokratija; u svima državama su to struke s naučnim obrazovanjem, i, sem u nekoliko manjih država, vojska i mornarica su oni koji uživaju veliki ugled. Tako, iako je istina da bez obzira na zanimanje takmičarski elemenat igra ulogu u uspehu, ipak u isto vreme sam uspeh nije ono što se poštuje, nego ona vrsnost, ma

kakva ona bila, koja je do uspeha i dovela. Čovek od nauke može da zaradi novaca ili ne; sasvim sigurno nije više cenjen ako zaradi nego ako ne zaradi. Niko se ne iznenađuje ako se sretne s nekim istaknutijim i siromašnim generalom ili admiralom; u istinu, u neku ruku u ovakvim prilikama siromaštvo samo po sebi je čast. Iz tih razloga u Evropi je čisto novčana takmičarska borba svedena na izvesne krugove i možda baš ne na najuticajnije i najpoštovanije. U Americi je drugačije. Činovišтво igra isuviše sitnu ulogu u nacionalnom životu da bi njegov standard imao ikakav uticaj. Što se obrazovanih kategorija tiče, niko spolja ne može da oceni da li lekar zna mnogo od svoje nauke, ili da li advokat stvarno poznaje pravo, otuda je jednostavnije da se njihove vrednosti cene po prihodima koji se ocrtavaju u njihovom standardu. Što se profesora tiče, oni su najmljani službenici poslovnih ljudi i kao takvi uživaju manje ugleda nego njihovi drugovi u starim zemljama. Posledica ovoga je da se u Americi ljudi od stručnog znanja povode za poslovnim ljudima i ne predstavljaju zaseban tip kao u Evropi. Otuda u svima imućnijim klasama nema ničega što bi ublažilo sirovu bespoštednu borbu za finansijskim uspehom.

Američki mladići već u ranim godinama imaju osećanje da je to jedina stvar od važnosti i ne žele da se dosađuju obrazovanjem u kome nema izgleda na novčani uspeh. Obrazovanje se nekad zamišljalo da služi zadovoljstvima — zadovoljstvima, mislim na one tananije vrste koja nisu dostupna sasvim neobrazovanom svetu. U osamnaestom veku jedno od obeležja „gospodina” bilo je da svojim prefinjenim ukusom ima zadovoljstva u književnosti, slikarstvu i muzici. Danas

možemo i da se ne složimo s njegovim ukusom, ali je on bar bio iskren. Bogat čovek današnjih vremena razvija se u savršeno drugačiji tip čoveka. On nikad ne čita. Ako i stvara galeriju slika da se proslavi, on se oslanja na stručnjake da mu proberu slike; zadovoljstvo koje on od njih ima nije u gledanju na njih, nego u sprečavanju drugih bogatih ljudi da ih imaju u posedu. U pitanju muzike, ako je slučajno Jevrejin, možda će imati istinsko zadovoljstvo; a ako nije, on će ostati neobrazovan kao i u drugim granama umetnosti. Posledica svega ovoga je da takav čovek ne zna šta će da radi sa svojom dokolicom. Postajući sve bogatiji i bogatiji, njemu biva sve lakše da dolazi do novaca dok najzad nedospe da za pet minuta dnevno zgrne više nego što može da potroši. Kao posledica njegovog uspeha siromašni ljudi ostaju bez stalnog posla. Neminovno je to pravac razvoja sve dotle dok je uspeh sam po sebi smisao života. Sve dotle dok čoveka ne nauče šta da radi s uspehom kad ga postigne, on će, čim ga postigne, neminovno postati plen dosade.

Takmičarski duh lako osvaja oblasti kojisma ne pripada. Uzmimo, na primer, pitanje čitanja. Knjige se čitaju iz dva razloga: jedan je uživanje, a drugi hvalisanje. U Americi su dame uobičajile da čitaju (ili da izgleda kao da čitaju) izvesne knjige svakoga meseca; neke ih pročitaju, a neke samo prvu glavu, a neke samo prikaze, ali sve imaju te knjige na svojim stolovima. Ali ne čitaju nijedno remek-delo. Nije bilo meseca da je klub čitalaca odabrao za čitanje *Hamleta* ili *Kralja Lira*; nijednog se meseca nije desilo da se ukazala potreba za čitanjem Dantea. Dosledno, čitaju se savršeno osrednje moderne knjige bez ijednog remek-dela. I to je takođe posledica utakmice, možda ne sasvim rđave jer bi dame

u pitanju, prepuštene sebi, ne čitajući remek-dela, čitale gore stvari nego što za njih odaberu književni popovi i učitelji.

Naglašavanje utakmice u modernom svetu usko je povezano s opštim osipanjem standarda civilizacije onako kako se moralo desiti u Rimu posle Avgustovog doba. Ljudi i žene izgleda da su postali nesposobni za veća intelektualna uživanja. Veština opšte konverzacije dovedena do savršenstva u francuskim salonima osamnaestog veka još se održavala kao živa tradicija pre četrdeset godina. Bila je to veoma prefinjena veština koja je ubacivala u igru najviše sposobnosti za ljubav nečeg sasvim prolaznog. Ali ko u naše doba mari za išta što je dokono? U Kini je ta veština još bila u cvetanju pre deset godina, ali zamišljam da je od tada to zbrisao sa zemlje misionarski zamah nacionalista. Poznavanje dobre književnosti, koje je bilo sveopšte među obrazovanim svetom pre pedeset ili stotinu godina, sad se svelo na nekoliko profesora. Sva mirnija zadovoljstva su zabataljena. Nekoliko američkih studenata povelu me je u proleće u šetnju kroz šumu na granici njihovog kruga; bila je puna sjajnog divljeg cveća, ali nijedan od mojih pratilaca nije znao ime nijednoga. Čemu bi služilo znanje imena cveća? Ništa ne bi dodalo ničijim приходima.

Nevolja nije s pojedincima niti je jedinka može odstraniti u svom usamljenom slučaju. Nevolja potiče iz opšte prihvaćene filozofije života prema kojoj je život borba, utakmica u kojoj se pobedniku odaje poštovanje. Takvo shvatanje upućuje na neopravdano negovanje volje na štetu čula i razuma. Ili možda, govoreći to, pitanje postavljamo naopačke. Puritanski moralisti uvek

su u modernim vremenima podvlačili ulogu volje, mada su ranije upirali prstom na veru pre svega. Mogućno je da su vekovi puritanizma proizveli rasu u kojoj je volja bila prejakno razvijena, dok su se čula i razum sasušili, i da je takva rasa prihvatila filozofiju borbe kao najprikladniju svojoj prirodi. Ma kako bilo, čudesni uspesi tih modernih dinosaura, koji kao i njihovi preistorijski preci silu pretpostavljaju razumu, postigli su da im svi podražavaju; oni su postali uzor za belog čoveka svugde, i svi su znaci da će u tom pravcu stvari da se razvijaju sve silnije za sledećih stotinu godina. Oni međutim koji nisu po današnjoj modi, mogu da se teše mišlju da na kraju krajeva dinosauri nisu ostali pobednici; oni su se uzajamno poklali i inteligentni posmatračj su nasledili njihovo carstvo. Naši savremeni dinosauri su na putu da se pokolju. On po bračnom paru prosečno nemaju više od dva deteta; njima život ne pruža više takvih radosti da požele da rađaju decu. U ovom pogledu njihova neopravdana žustra filozofija, koju su izveli iz učenja svojih puritanskih pradedova, ne poklapa se sa stremljenjem ostalog sveta. Oni čiji životni nazori dozvoljavaju tako malo radosti da se ne staraju o produženju vrste, osuđeni su na smrt. Ne zadugo, njih će naslediti neko veseliji i vedriji.

Posmatrana kao glavna poluga života, utakmica je isuviše mračna, uporna i delo napregnutih mišića i napregnute volje da bi mogla da bude osnov života za najviše jedno ili dva pokolenjau. Posle toga vremena ona mora da izazove živčani zamor, razne pojave bekstva od sebe, traženje napregnutih i teških uživanja kao što je i rad (pošto je odmor postao nemogućan) i na kraju usled jalovosti, nestanak i same rase. Nije samo rad zatrovan

filozofijom utakmice; odmor je zatrovan isto tako. Ona vrsta odmora, tiha i osvežavajuća za živce postaje dosada. Na takvom putu nužno mora doći do ubrzanja, čiji su prirodan svršetak droge i slom. Lek za to leži u prilazu onom zdravom i mirnom delu uživanja u uravnoteženom životnom idealu.

DOSADA I UZBUĐENJE

Dosadi kao činjenici u čovekovom držanju, po mom mišljenju, obraćeno je mnogo manje pažnje nego što ona to zaslužuje. Ona je, mislim, bila jedna od važnih pokretačkih snaga kroz istorijsko doba i takva je danas, možda još više nego ikad. Izgleda da je dosadno izrazito ljudska emocija. Doduše, životinje u ropstvu postaju nemarne, lutaju gore-dole, zevaju, ali u prirodi sumnjam da doživljavaju išta što bi odgovaralo dosadi. Veći deo vremena provode na straži od neprijatelja ili u traženju hrane, ili oboje; neki put se pare, a drugi put se okupljaju radi zagrevanja. Ali čak i ako su nesrećne, sumnjam da ih dosada razdire. Nije isključeno da čoveku slični majmun može da liči na nas u tom pogledu kao i u drugom čemu, ali pošto nikad nisam živeo među njima, nije mi se ukazala prilika da vršim opite. Jedna od osnovnih stvari za dosadu je u suprotnosti između sadašnjeg trenutka i nekih drugih prijatnijih trenutaka koji se neodoljivo nameću mašti. Isto tako je osnovno za dosadu da sva čula ne moraju biti u potpunosti zauzeta. Bežanje ispred neprijatelja koji ima nameru da vas ubije, mislim da je neugodno, ali nikako ne dosadno. Neće se dosađivati ni onaj nad kim je pogubljenje u toku, izuzev ako nije natčovečanski hrabar. U istom duhu nijedan govornik koji je prvi put progovorio u Domu lordova nije zevao, s izuzetkom pokojnog kneza od Devonšira, kome su ostali lordovi zbog toga i odali dužno poštovanje. Dosada je u stvari prigušena želja za

doživljajima, ne obavezno prijtnih, ali tek takvih koji će žrtvi dosade omogućiti da razlikuje dan od dana. Jednom rečju, suprotnost dosadi nije priyatnost nego uzbuđenje.

Želja za uzbuđenjem veoma je duboko usađena u ljudskim bićima, naročito u muškarcima. Zamišljam da se najbolje iživljavao u doba lova, bolje nego ikad inače. Uzbudljiv je bio lov, uzbudljiv je bio rat i uzbudljivo je bilo i udvaranje. Divlji čovek je u stanju da izvrši preljubu sa ženom do koje spava njen muž, svestan da buđenje muža za njega znači trenutnu smrt. Takvo stanje, zamišljam, nije dosadno. Ali preovlađivanjem poljoprivrede život je postajao sivlji, izuzev, dabogme, plemića koji su ostali i žive i dan-danas kao i u doba lova. Čujemo kako se govori o dosadi mašinskog doba, ali po mom mišljenju poljoprivreda na starinski način bila je bar toliko isto dosadna. Doista, suprotno onom što većina filantropa tvrdi, ja bih rekao da je mašinsko doba u ogromnoj meri smanjilo količinu dosade u svetu. Među radnacima radi se u društvu, dok se večernji časovi mogu posvetiti zabavama kakve se ne mogu zamisliti u starinskim selima. Osmotrimo samo promene u životu nižeg srednjeg staleža. U staro vreme, posle večere, kad bi žena i kćerke raspremile sto, svi su sedali oko stola i doživljavali ono što se nazivalo „srećnim porodičnim životom”. A to je značilo da je glava porodice — otac otišao da spava, njegova žena plela nešto, a kćerke želele da pomru ili da odlete negde u Saharu. Njima nije bilo dozvoljeno da čitaju ili da napuste odaju, jer je važila teorija da u to vreme otac razgovara s njima, što je svakako moralo da bude zadovoljstvo za sve prisutne. Srećom, one bi se najzad razudale da im se ukaže prilika da i svojoj deci nametnu isto takvu gorku mladost kakva

je njihova bila. Ako nisu bile te sreće, one su prerastale u usedelice možda, i u potonje zbabane dame — sudbina isto toliko užasna kao ona koju divljaci namenjuju svojim žrtvama. Svu tu težinu dosade moramo imati u vidu pri oceni sveta od pre stotinu godina; a ako dublje zađemo u prošlost, dosada je još gora. Zamislite samo zimsku jednolikost u srednjovekovnom selu. Ljudi nisu znali da čitaju i pišu, imali su samo sveće kad padne mrak, dim njihove jedine vatre ispunjavao je jedinu sobu koja nije bila ledeno hladna. Putevi su bili praktično neprolazni tako da se jedva ko viđao iz susednog sela. Ako ništa drugo, dosada je svakako terala ljude na gonjenje veštica, jedinu zabavu kojom se malo mogao oživeti čemer zimskih večeri.

Mi se manje dosađujemo od naših predaka. ali se zato više plašimo dosadeji. Došli smo do zaključka, ili, bolje rečeno, do verovanja da dosada nije prirodan deo ljudskog nasleđa i da se ona može izbeći živom trkom za uzbuđenjima. Devojke u današnje dane same zaslužuju svoj hleb, u velikoj meri zbog toga što im to omogućuje da u večernje časove pojure za uzbuđenjima i izbegnu „srećan porodični život” koji su njihove babe morale da podnose. Ko god može, živi u gradovima; u Americi, koji to ne mogu, imaju automobil ili u najmanju ruku motocikl da se odvezu u bioskope. I, razume se, imaju radio u svojim kućama. Momci i devojke sastaju se s daleko manje teškoća nego ranije i svaka kućna pomoćnica očekuje bar jedanput nedeljno toliko uzbuđenja koliko bi junakinja Džejn Osten doživela kroz čitav jedan roman. Ukoliko se dižemo na društvenim lestvicama, čežnja za uzbuđenjem postaje sve neodoljivija. Oni koji mogu, neprestano odlaze iz mesta

u mesto i nose sobom veselost, igru i žeđ za pićem, ali iz nekih razloga, uvek očekujući da će u sledećem novom mestu doživeti više. Oni koji zarađuju svoj hleb, učestvuju silom prilika u dosadi za vreme radnih časova; ali oni koji imaju dosta novaca da ne moraju da rade, imaju pred sobom ideal da svoj život potpuno oslobode dosade. Plemenit je to ideal i daleko je od mene pomisao da ga pokudim, ali bojim se, kao što je to slučaj s drugim idealima, da je to teže ostvariti nego što idealiisti zamišljaju. Posle svega, jutro su dosadna u odnosu kako su prethodne večeri bile zabavne. Pa onda dolaze srednje godine a verovatno i starost. U dvadesetoj godini ljudi misle da će se život završiti u tridesetoj. Ja se u mojoj pedeset i osmoj ne bih držao toga. Možda nije mudro da rasipamo životni kapital kao što rasipamo finansijski kapital. Možda je za život potrebna izvesna količina dosade. Želja da pobegnemo od dosade prirodna je; u stvari sve rase čovečanstva činile su to kad im se prilika ukazivala. Kad su divljaci prvi put okusili alkoholna pića koja im je ponudio beo čovek, otkrili su najzad da ima mogućnosti da se pobegne od vekovne dosade i zato su se, izuzev kad ih vlada nije ometala, opijali do mahnitanja. Ratovi, pogromi i gonjenja bili su takođe delovi tog bežanja od dosade; čak i razmirice sa susedima bile su bolje nego ništa. Otuda je dosada za moralistu životno pitanje, pošto je bar polovina grehova čovečanstva izvršena iz straha od nje.

Međutim, dosadu ne treba posmatrati kao potpuno zlo. Ima dve vrste dosade od kojih je jedna plodonosna, a druga zaglupljujuća. Plodonosna nastaje iz odsustva opojnih pića, a zaglupljujuća iz odsustva životne aktivnosti. Nisam sklon da propovedam da pića

ne donose nikakvo dobro u životu. Ima trenutaka kad će, na primer, razuman lekar da prepíše piće, i ja verujem da se takvi trenuci javljaju češće nego što prohibicionisti misle. Ali sklonost ka piću, dabome, ne sme da se prepusti nesmetanom dejstvu prirodnog impulsa. A za vrstu dosade koja nastupa s lišavanjem pića kod lica naviknutih na njega, ne bih umeo da preporučim drugi lek sem vremena. Ono što se kaže za piće, mogla bi se s izvesnim ograničenjima primeniti na sve vrste uzbuđenja. Život pun uzbuđenja iznurava i nama su potrebni sve jači podsticaji da bi došlo do podrhtavanja koje se smatra osnovnim delom zadovoljstva. Lice naviknuto na preterana uzbuđenja liči na onoga kome nijedna paprika nije dosta ljuta a od koje bi se neko drugi ozbiljno razboleo. Ima izvesne doze dosade u svakom odsustvu uzbuđenja, ali zato suviše uzbuđenja ne samo da podriva zdravlje, nego zagorčava ukus za svaku vrstu zadovoljstva, i mesto dubokih organskih zadovoljstava daje samo trenutna stanja razdraženosti, mesto mudrosti jevtinu dosetljivost, i mesto lepote, dronjava iznenađenja. Ne bih želeo da teram do krajnjih granica sve ono što bi se moglo primetiti uzbuđenjima. Jedna izvesna količina njegovog je zdrava, ali, kao u svima stvarima, sve ima svoju meru. Suviše malo, izazvaće bolesna priželjkivanja; preterano mnogo, pak, iznurenost. Otuda je za srećan život neophodno da podnese izvesnu meru dosade i to je činjenica o kojoj valja poučavati omladinu.

Sve velike knjige imaju dosadne delove i svi veliki životi imaju nezanimljive odseke. Zamislite nekog modernog američkog izdavača kome bi neko podneo kao nov, rukopis Starog zaveta. Nije teško zamisliti njegove

primedbe, na primer, o precima. „Dragi gospodme”, rekao bi, „ovo poglavlje nema svežine”; ne možete očekivati od čitaoca da će ga zanimati prosto ređanje imena lica koja su mu savršeno nepoznata. Priznajem da ste vašu priču počeli u lepom stilu i ona je u početku napravila na mene lep utisak, ali ste preterali u opširnosti. Izdvojte ono što je najupadljivije, izbacite sve suvišno i dođite ponovo s rukopisom koji ćete svesti na razumnu meru.” Tako će govoriti savremeni izdavač, poznajući strah od dosade savremenog čitaoca. Iste reči kazaće o Konfuciju, Koranu i Marksovom Kapitalu i o svima ostalim svetim knjigama koje su nekad bile bestseleri. I ne važi to samo za svete knjige. Svi najbolji romani sadrže niz dosadnih stranica. Roman koji vrcu od varnica od prve do poslednje strane, možete biti uvereni da nije velika knjiga. Niti su životi velikih ljudi bili uzbudljivi, sem u nekoliko velikih trenutaka. Sokrat je tu i tamo mogao da uživa u banketu i svakako je imao velikog zadovoljstva od razgovora pre nego što je otrov počeo da dejstvuje, ali veći deo života proveo je mirno s Ksantipom, izlazeći popodne u šetnju, a možda se uz put sastajao i s nekim prijateljima. Za Kanta se tvrdi da se čitavog života nije udaljjavao ni petnaest kilometara od Kenigsberga. Obišavši ceo svet, Darwin je ostatak svog života proveo u svojoj kući. Pošto je izazvao nekoliko revolucija, Marks je ostalo vreme proveo u Britanskom muzeju. Videćemo da je uopšte za velike ljude karakterističan miran život i da njihova zadovoljstva nisu bila takve vrste da bi spoljašnji posmatrač dobio utisak kako im je život uzbudljiv. Nema velikog dela bez neprekidnog rada, toliko zahvatnog i teškog, da preostaje malo snage za zabave napornije vrste, sem onoliko

koliko je potrebno da se osveže telesne snage za vreme odmora, u čemu planinarstvo predstavlja najlepší primer.

Sposobnost za podnošenje manje ili više jednolikog života treba da se stekne u detinjstvu. Modernim roditeljima bi se u ovom pogledu imalo mnogo što šta da prebaci; oni deci pružaju isuviše pasivnih zabava, kao što su bioskopi i dobro jelo, i ne shvataju važnost koliko je potrebno detetu da jedan dan bude kao i drugi, sem razume se, u izuzetnim i ređim prilikama. Zabave u detinjstvu trebalo bi uglavnom da budu takve da ih dete samo sopstvenim naporom i dovitljivošću iznalazi u sredini koja ga okružuje. Uzbudljive zabave koje u isto vreme ne zahtevaju ulaganje nikakvog napora, kao što je na primer pozorište, trebalo bi što ređe da se pružaju deci. Svako uzbuđenje je u sebi opojno sredstvo kojeg treba uvek više i više, dok je telesna aktivnost pri tome u protivnosti s nagonom. Dete se najbolje razvija kada se kao mlada biljka neometano razvija na istom zemljištu. Premnogo putovanja, premnogo različitih utisaka nisu dobri za mlade i oni ih sprečavaju da podnose plodonosnu jednolikost kad odrastu. Neću tim da kažem da jednolikost ima neka sopstvena dobra svojstva; hoću samo toliko da istaknem da izvesne dobre stvari nisu moguće ako u izvesnoj meri nema monotonije. Uzmite, na primer, Vordsvortov *Preludij*. Svakom čitaocu će biti jasno da ma kakva da je vrednost Vordsvortovih misli i osećanja, oni bi bili nemogući za jednog izveštačenog varoškog mladića. Jedan dečak ili mladić koji pred sobom ima ozbiljan stvaralački rad rado će otpeti podosta dosade ako mu se ona uz put nametne., Ali stvaralačke misli neće se začeti u glavi mladića ako ovaj

živi životom zabave i rasipanja, jer u ovom slučaju njegova misao će uvek biti pre uperena na neku zabavu nego na daleko dostignuće. Iz tih razloga, pokolenje koje ne može da podnese dosadu biće pokolenje sitnih ljudi, ljudi odviknutih od laganog tempa prirode, ljudi u kojima lagano umire svaki životni zamah, kao uzabrano cveće u kakvoj vazi.

Ne volim misitičan jezik, pa ipak ne znam kako bih izrazio ono što mislim, bez upotrebe rečenica koje više zvuče pesnički nego naučno. Ma šta da mislimo, mi smo stvoronja Zemlje; naš život je deo života Zemlje i mi od nje uzimamo hranu isto onako kao što to čine biljke i živolinje. Ritam života Zemlje je spor; jesen i zima su za nju od iste važnosti kao i proleće i leto, i mirovanje isto tako ažno kao kretanje. Detetu još više nego odraslom čoveku potrebno je da sačuva vezu s plimom i osekom zemaljskog života. Ljudsko telo se kroz vekove prilagodilo tom ritmu i vera je od toga nešto ovaplotila u svečanosti Uskrsa. Video sam jednog dečaka od dve godine koji je živio u Londonu, kad su ga prvi put izveli u šetnju u seosko zelenilo. Bilo je zimsko vreme i sve je bilo blatno i vlažno. Za odrasle ničeg privlačnog nije bilo na čemu bi zaustavili pogled, ali dete se uznemirilo u čudnom uzbuđenju; kleklo je na kaljavu zemlju, zagnjurilo lice u travu i od sebe davalo upala razgovetne zvuke radosti. Njegova radost bila je praotadžka, jednostavna i silovita. Organska potreba koja je zadovoljena toliko je duboka da oni u kojima se ona sasušila, retko da su sasvim zdravi. Mnoge zabave, od kojih je dobar primer kockanje, nemaju u sebi ničega od toga dodira sa Zemljom. U trenutku kad takve zabave prestanu, one ostavljaju čoveka smušenog,

nezadovoljnog i željnog ni sam ne zna čega. Takve zabave ne donose ništa što bi se moglo nazvati zadovoljstvom. One pak, koje nas dovode u vezu sa životom Zemlje imaju nešto u sebi što pruža duboko zadovoljstvo; kad prestanu, ostaje ukus radosti koju su dale, mada je njihov intenzitet dok su trajale mogao da bude i manji nego u uzbudljivim rasipanjima. Razlikovanje koje mi je pred očima obuhvata čitav opseg od najjednostavnijih do najcivilizovanijih zanimanja. Onaj dvogodišnji dečaćić o kome sam maločas govorio dao je oduške u onom čovekovom najprimitivnijem obliku jedinstva sa životom Zemlje. U višem izrazu ista stvar se može naći i u poeziji. Ono što Šekspirovu liriku čini vrhunskom dolazi otuda što je ona puna one radosti kojom je onaj naš dečaćić zagnjurio glavu u travu. Uzmite ono „Slušaj, slušaj ševu”, ili „Dođi na ovaj žuti pesak”; u tim pesmama naći ćete civilizovan izraz iste one emocije koja je u dvogodišnjem detetu mogla da izbije samo u nerazgovetnim zvukovima. Ili, osmotrite razliku između ljubavi i proste polne privlačnosti. Ljubav je preživljavanje u kome se obnavlja i osvežava čitavo naše biće kao biljke kišom posle suše. U polnom odnošaju bez ljubavi, toga nema. Kad se trenutno uživanje svrši, nastupa umor, gađenje i osećanje da je život prazan. Ljubav je deo života Zemlje; seks bez ljubavi nije to.

Osobena vrsta dosade od koje pati moderno varoško stanovništvo usko je vezano s njihovim odvajanjem od života Zemlje. Ona čini život vrelim, prašnjavim i žednim kao hodočašće u pustinji. Među onima koji su dosta bogati da mogu da biraju način života naročita vrsta dosade od koje trpe dolazi, ma

koliko to zvučalo paradoksalno, od njihovog straha od dosade. Bežeći od plodnosne vrste dosade oni padaju kao plen mnogo gorj vrsti. Srećan život uglavnom valja da bude miran život, jer prava radost može da opstane jedino u atmosferi tišine.

UMOR

Umora ima više vrsta i neke od njih su teže smetnje sreći od drugih. Čisto telesni umor, ukoliko nije preteran, pre ičega drugoga vodi ka sreći; upućuje zdravom spavanju i dobrom apetitu i daje podstreka za zabavu o praznicima. Ali ako je preteran, postaje veoma veliko zlo. Seljanke, sem u vrlo naprednim zemljama, iznurene od silnog argatovanja zbabaju se već i u tridesetoj godini. U ranim godinama industrijalizacije deca su zaostajala u razvitku i često i rano umirala od prekomemog rada. Ista stvar se još dešava u Kini i Japanu, gde je industrija nova stvar; u izvesnoj meri takve su prilike i u južnim državama Amerike. Fizički rad preko izvesne granice je jezivo mučenje i često se u tome išlo tako daleko da je život postajao nepodnošljiv. U najnaprednijim delovima modernog sveta, međutim, fizički umor je u mnogome smanjen usled unapređenja uslova industrije. Vrsta umora koja je u sadašnjim vremenima najozbiljnija u naprednim zemljama jeste živčani umor. Začudo, ova vrsta pojavljuje se naročito među imućnima, i mnogo slabije je izražena među najamnim radnicima nego među poslovnim ljudima i umnim radnicima.

Veoma je teška stvar da u modernom životu čovek izbegne živčani umor. Na prvom mestu, za sve vreme rada, a još više u vremenu provedenom između rada i kuće, gradski radnik je izložen buci koju najvećim delom on svesno i ne čuje, ali koja mu zato ne škodi

manje ulaganjem podsvesnog napora da je ne čuje. Druga stvar koja izaziva umor a da toga nismo ni svesni, jeste neprekidno prisustvo stranaca. Prirodan nagon čoveka je kao i drugih životinja da svakog stranca podvrgne ispitivanju svoje vrste ne bi li utvrdio da li prema njemu da se ponaša prijateljski ili neprijateljski. Taj nagon moraju da uguše oni koji u časovima navale putuju podzemnom železnicom i posledica tog prigušivanja je da im se bes raspaljuje protiv stranaca s kojima su neželjno morali doći u dodir. Pa onda, tu je jurnjava da se uhvati jutarnji voz, iz čega opet potiče rđavo varenje. Sledstveno, kad stigne u kancelariju i počne dnevni rad, službenik već ima načete živce i sklon je da u čitavom ljudskom rodu vidi štetočinu. Dolazeći u sličnom nastrojenju, njihov poslodavac ne doprinosi ništa za smanjenje te napetosti kod zaposlenih. Strah od otpuštanja nameće ponizno ponašanje, ali taj neprirodan stav samo dodaje vatru uzavrelim živcima. Kad bi samo jedanput nedeljno službenicima bilo dopušteno da izvuku uši svojih šefova, ili da na drugi način izraze mišljenje o njima, prenapetost živaca kod njih malo bi popustila, ali poslodavcu, koji takođe ima svoje nevolje, to ništa ne bi pomoglo. Ono što je strah od otpuštanja za nameštenika, to je strah od bankrotstva za poslodavca. Istina, neki od ovih su tako veliki da su iznad straha; ali dok su došli do takvog stanja, morali su da prođu kroz godine i godine napornih borbi za vreme kojih su morali da prate sve što se dešava u svetu, a u isto vreme stalno da se bore protiv podmetanja svojih takmaca. Posledica svega ovoga je da i kad dođe do nekog zdravog uspeha, čovek će već biti živčana olupina, toliko navikla na strahovanje da ne može da se otrese te navike čak ni kad

je potreba za njom prestala. Doduše, to su sinovi bogatih roditelja, ali se i oni obično postaraju da sebi stvore brige po mogućstvu slične onima kakve bi sebi natovarili na vrat da se nisu rodili bogati. Kladenjem i kockanjem izazivaju negodovanje svojih roditelja; skraćujući svoj san za ljubav zabava oni podrivaju svoje zdravije, i kad dođe vreme da započnu redovan život, nesposobni su za sreću kakvu su imali njihovi očevi pre njih. Voljno ili nevoljno, namerno ili iz nužde, većina modernih ljudi vodi život koji uništava živce i stalno je umorna da bi bila sposobna da ima zadovoljstva bez pomoći alkohola.

Ostavljajući na stranu ove bogataše koji su obične budale, obazrimo se na malo običnije slučajeve onih čiji je umor u vezi s napornim radom za dnevni život. U zamašnoj meri u takvim slučajevima umor dolazi od briga, a brige bi se mogle isključiti malo boljom životnom filozofijom i malo većom disciplinom. Većina ljudi i žena vrlo slabo vlada svojim mislima. Time hoću da kažem da ne znaju da prestanu da se brinu o stvarima kad se za njih ništa učiniti ne može. Ljudi u krevet nose svoje životne brige i u noćnim časovima kad bi trebalo da prikupljaju sveže snage za rvanje sa sutrašnjim nedaćama, oni ponavljaju u sebi probleme u kojima trenutno ništa ne umeju da pomognu, razmišljaju o njima ne da iznađu pravi put za sutrašnji stav prema njima, nego probdeju noć u polusuludom stanju koje karakteriše zbunjena razmišljanja besanice. Ujutru oko njih lebdi nešto od ponoćnih buncanja i to im pomračuje sud o stvarima, kvari raspoloženje i razbešnja ih na najmanju tričariju. Mudar čovek misli o svojim nevoljama samo onda kad ima stmisla da o njima misli; drugom prilikom misli o drugim stvarima, ali noću

uopšte ni o kakvim. Neću time da tvrdim kako je u velikoj krizi, na primer, kad je propast neizbežna ili kad muž ima osnova da sumnja da ga žena vara, moguće — sem u nekolikim slučajevima izuzetne umne discipline — da se u trenucima kad se ništa učiniti ne može isključi razmišljanje o nevolji. Ali je sasvim lako moguće isključiti sitne svakidašnje nevolje, izuzev onda kad ih valja rešavati. Čudesno je do koliko mnogo i sreće i efikasnosti može da se dođe negovanjem sredene misli koja se svojski okomi na stvar u pravo vreme a ne ovlaš i u svako vreme. Kad stojimo pred teškorn i mučnom odlukom, čim se prikupe nužni podaci, valja stvoriti najbolje mišljenje i doneti rešenje; a kad je odluka pala, ukoliko ne nastupi neka nova činjenica, ne treba rešenje menjati. Ništa više ne ispija životne sokove nego neodlučnost i ništa od nje nije uzaludnije.

Mnoge nevolje se mogu umanjiti shvatanjem njihove beznačajnosti. U svoje vreme često sam se pojavljivao na javnim govornicama; u prvi mah plašio sam se slušalaca i od nervoze jedva sricao rečenice; toliiko sam se bojavao tog iskušenja da mi se činilo bolje da slomim nogu pre nego što počnem da govorim, a kad bi se sve svršilo, bio sam iscrpen od te živčane napetosti. Postepeno sam se pomirio s mišlju da nije važno da li ću da govorim dobro ili rđavo, u oba slučaja vasiona će ostati kakva je bila. Otkrio sam da ukoliko sam se manje brinuo da li govorim dobro ili rđavo, utoliko sam govorio manje rđavo i postepeno je gotovo sasvim iščezla i živčana napetost. Veliki deo živčanog umora može da se ukloni na taj način. Naši postupci nisu tako važni kakvi nam se obično čine; naši uspesi ili neuspesi nisu od suviše velikog značaja. Čovek može da nadživi i

najveće tuge; nedaće koje izgledaju da će zauvek okončati sreću našeg života, tokom vremena izblede da na kraju ne možemo da shvatimo da su nas nekad tako silno obrvale. Ali iznad i preko tih sebi okrenutih pogleda postoji činjenica da naše *ja* nije veliki deo sveta. Čovek koji je kadar da usredsredi misli i nade u nešto šta njega prevazilazi, može smireno da se suoči sa svakidašnjim nevoljama običnog života, što je pak nemoguće da učini ovejani sebičnjak.

Ono što bi se moglo nazvati živčanom higijenom, isuviše je malo proučavano. Doduše, industrijska psihologija vršila je podrobna ispitivanja umora i iscrpnim statistikama dokazala da ćete se umoriti ako nešto dugo radite — rezultat koji se mogao pretpostaviti bez tolikog naučnog paradiranja. Studije o umoru koje vrše psiholozi najviše se odnose na umor mišića, mada ima izvestan broj studija o umoru kod školske dece. Međutim, nijedna od tih ne dodiruje glavni problem. U modernom životu važna vrsta umora je uvek emocionalne prirode; čisto intelektualan umor kao i čisto mišićni umor proizvode svoj sopstveni lek snom. Svako lice koje vrši znatan intelektualan rad lišen uzbuđenja — recimo, na primer, da izvodi tanana računanja — odspavaće u zdravom snu umor toga dana. Šteta koja se pripisuje preteranom radu retko da dolazi otuda, nego od neke vrste brige i straha. Nevolja u emocionalnom umoru je u tome što se odaziva na sve ostalo. Ukoliko se čovek oseća umornijim, utoliko mu teže pada da to obustavi. Jedan od simptoma predstojećeg živčanog sloma je uverenje da je posao dotičnoga izuzetne važnosti, i da bi ikakav prekid tog posla doveo do svakojakih nesreća. Da sam lekar, ja bih svakom

pacijentu koji svoj posao smatra važnim, prepisao odmor. Živčani slom čiji uzrok izgleda da je u radu, u stvari, bar u onim slučajevima koji su mi dolazili do znanja, potekao je iz emocionalnog poremećaja od koga bolesnik pokušava da se radom spase. Odbija da prekine rad, jer ako bi to učinio, ne bi imao čime da zataška svoju nedaću ma kakva ona bila. Razume se da bi nedaća mogla da bude strah od bankrotstva i u tom slučaju njegov rad je neposredno u vezi s njegovom brigom, ali i u tom slučaju briga će ga naterati na tako uporan rad da će mu to pomutiti rasuđivanje i bankrotstvo će doći pre nego da je manje radio. U svakom slučaju, uzrok živčanog sloma je u emocionalnom poremećaju a ne u radu.

Psihologija brige nije ni najmanje jednostavna. Već sam pomenuo umnu disciplinu, naime naviku da se o stvarima misli u pravo vreme. To je važno, prvo, što je lakše svršiti dnevni posao s manje utroška misli; drugo, što pruža lek protiv besanice i, treće; što to unapređuje efikasnost i razboritost u donošenju odluka. Ali metodi te vrste ne dodiruju podsvesno ili nesvesno i, ako je slučaj teži, nijedan metod nije od koristi ako ne prodre ispod praga svesti. Psiholozi su napisali mnogo studija o dejstvu nesvesnoga na svesno, ali daleko manje o dejstvu svesnoga na nesvesno. Pa ipak, ovo poslednje je od ogromne važnosti za mentalnu higijenu i mora se produbiti ako ikad hoćemo da prodremo u oblast nesvesnoga. To se naročito ima primeniti u slučaju briga. Lako je kazati u sebi da takva ili onakva nevolja neće biti tako strašna ako se desi, ali sve dok to ostane samo ubeđenje svesti, ono neće imati dejstva u noćnim bdenjima niti sprečiti moru. Ja verujem da svesna misao

može da se usadi u nesvesno ako se u to unese dovoljna količina odlučnosti i upornosti. Većina nesvesnoga se sastoji iz onoga što su bile veoma živahne emocionalne svesne misli koje se sad nalaze pokopane. Mogućno je da se namerno izvede taj postupak pokopavanja i na taj način nesvesno uputi da sprovede niz korisnih radnji. Pronašao sam, na primer, da je najbolji postupak ako imam da napišem nešto o nekom teškom predmetu da o tome razmišljam neobično duboko — koliko sam samo sposoban — nekoliko časova i dana, i na kraju tog razmaka vremena, tako reći, naredim da se posao razradi podsvesno. Posle nekoliko meseci svesno se vraćam na isti predmet i uveravam se da je posao izvršen. Pre nego što sam otkrio taj postupak, imao sam običaj da se mesecima koji su prolazili, ljutim što nikako ne odmičem u poslu; uprkos te ljutnje nisam svršavao posao i protekli meseci bili su uzalud utrošeno vreme, dok sad mogu da ih posvetim drugom čemu. Postupak u mnogom sličan ovome može da se poduhvati u vezi sa strepnjama. Ako zapreti neka neprilika, razmislite ozbiljno i odlučno šta bi najgore moglo da se desi. Suočeni s tom mogućnom nedaćom, iznađite zdrave dokaze da posle svega to baš i neće biti tako velika nesreća. Takvi razlozi uvek postoje pošto ma šta da nam se desi lično, to ne može da ima vasijsku važnost. Ako ste neko vreme gledali u oči najgoroj mogućnosti i sebi kazali s istinskim uverenjem: „Pa, najzad, sve to nije tako važno”, opazićete kako se čudesno smanjuje vaša brižnost. Možda će biti nužno da se postupak ponovi nekoliko puta, ali na kraju, ako se niste ustručavali da prkosite i najgorem, otkrićete da je vaša brižnost potpuno iščezla i njeno mesto zauzela neka vrsta

veselosti.

To je samo deo opštijeg postupka za izbegavanje straha. Briga je jedan oblik straha, a svi oblici straha izazivaju umor. Čovek koji dođe do toga da se ne plaši straha, osetiće u kolikoj ogromnoj meri je smanjen umor dnevnog života. Ali se strah u svom najstrašnijem vidu pojavljuje tamo gde postoji neka opasnost s kojom nismo skloni da se suočimo. U izvesnim trenucima prostruje nam kroz glavu jezive misli, kakve su to misli, zavisi od ličnosti; ali manje-više svak ima neki strah koji vreba iz zasede. Kod jednog je to rak, kod drugoga, materijalni slom; kod trećeg, otkriće neke neprijatne tajne; četvrtog razdiru sumnje ljubomore; petom pak priviđaju se noću sumnje da možda one lomače u paklu o kojima je slušao u detinjstvu, mogu biti istinite. Verovatno se sve ove ličnosti služe pogrešnim postupkom u odnosu na strah; kad god im se pojavi u mislima, pokušavaju da misle na nešto drugo; oni odvrćaju svoje misli zabavom, radom ili čim god bilo. Ali u izbegavanju da se suočimo s njim, svaki strah biva strašniji. U naporu tog skretanja naših misli ukazujemo na užas aveti od koje odvrćamo pogled; pravi stav prema svakoj vrsti straha je da o njemu razmislimo racionalno i hladno sa svim usredsređenjem misli dok se s njom potpuno ne sprijateljimo. Na kraju, to zbliženje će da otupi oštricu straha; čitava će se stvar iščahuriti u nešto dosadno i naše misli će se udaljiti od toga ne naporom volje, nego gubitkom interesovanja za čitavu stvar. Ako ste skloni da se podate mislima o bilo kakvim nesrećama, najbolje je da o njima dublje razmislite nego što biste to po prirodi učinili, dok naposletku ne otupi njihova bolesna privlačnost.

Jedna od stvari u kojoj je moderan moral najnepotpuniji, jeste to pitanje straha. Istina je da se naročito za vreme rata od ljudi traži fizička hrabrost i druge vrste hrabrosti se od njih ne traže, a od žena nikakva. Hrabra žena mora da prikrije svoju hrabrost ako hoće da je muškarci cene. Čovek koji je hrabar u drugim stvarima izuzev fizičkim smatra se da boluje od njih. Na primer, ravnodušnost prema javnom mnjenju smatra se izazivanjem i javnost čini sve što joj je u moći da kazni čoveka koji se usudio da se ruga njenom autoritetu. Sve je to sasvim obrnuto onom što bi trebalo da bude. Svaki oblik hrabrosti, bilo kod muškaraca ili žena, trebalo bi da je predmet divljenja kao što je fizička hrabrost kod vojnika. Rasprostranjenost fizičke hrabrosti među mladim ljudima dokaz je da javno mnjenje ima moć da podstakne hrabrost. Kad ba bilo više hrabrasti, bilo bi manje brige i prema tome manje umora; jer živčani umori od kojih pate ljudi i žene, dolaze najvećim delom od straha, bilo da je svestan ili nesvestan.

Veoma čest uzrok umora je sklonost ka uzbuđenjima. Kad bi čovek mogao da provede svoju dokolicu u snu, osvežio bi se; ali pošto su mu radni časovi mučni, oseća potrebu za zabavom za vreme svojih slobodnih časova. Nevolja je u tome što zabave do kojih najlakše dolazimo i koje su, površno uzevši, najprivlačnije, pripadaju onoj vrsti koja isuviše nagrizava živce. Kad pređe izvesnu granicu, želja za uzbuđenjem je znak o nastranom raspoloženju ili znak nekog nagonskog nezadovoljstva. U prvim danima srećnog braka ljudi većinom nemaju potrebe za uzbuđenjem, ali u modernom svetu brak se često odlaže iz finansijskih razloga toliko dugo da kada se zaključa, uzbuđenje

postane navika koja ne pravi duboku brazdu. Kad bi javno mnjenje prihvatilo da se ljudi žene u dvadeset prvoj godini bez finansijskih tereta koje u sadašnje vreme brak nosi, mnogi ljudi ne bi jurili za uzbuđenjima koja im isto tako teško padaju kao i njihov rad. Pretpostaviti da je nemoralno da tako nešto postane moguće, dovelo bi do onoga što se desilo sudiji Lindseju, koji se izložio javnom prekoru uprkos svoje duge i čestite karijere jedino zato što je hteo da spase mlade ljude od bigoterije njihovih starijih. Ne želim međutim da o ovom govorim sada, pošto ćemo o tome više kazati u glavi o zavisti koja dolazi kasnije.

Privatno lice koje ne može izmeniti zakone i ustanove pod kojima živi, teško podnosi stanje koje su stvorili i ovekovečili despotski moralisti. Ali ipak valja shvatiti da uzbudljiva uživanja nisu put koji vodi ka sreći, mada sve dotle dok druge zadovoljavajuće radosti budu neostvarljive, život jedva može da se podnese bez uzbuđenja. U takvoj situaciji, jedina stvar koju pametan čovek može da učini, to je da rasporedi radosti i ne dozvoli da prevelika zamorna zadovoljstva ometaju njegov rad. Radikalna lek za nevolje mladih leži u promeni javnog morala. U očekivanju toga, mlad čovek neka dobro razmisli da će doći vreme i njegovog braka i da će biti nepametno s njegove strane ako živi na takav način koji isključuje srećan brak, što se lako može dogoditi s propalim živcima i s nesposobnošću za nežnija zadovoljstva.

Jedna od najgorih osobina živčanog umora je da on deluje kao neka vrsta zavese između čoveka i spoljašnjeg sveta. Utisci dopiru do njega kao da su prigušeni i otupljeni; on ljude vidi samo kroz njihove

sitne trikove ili navike; ne uživa više u jelu i suncu, nego svoju pažnju sužava samo na poneke stvari i za sve ostalo je potpuno ravnodušan. U takvom stanju mu je nemogućan odmor, tako da se i umor neprestano povećava, dok ne dođe do granice kada je potrebna lekarska pomoć. Sve je to u suštini kazna što je izgubio onu sponu sa Zemljom o kojoj smo govorili u prethodnoj glavi. Ali nije ni najmanje lako kako da se u ovom našem modernom nagomilavanju stanovništva po gradovima očuva ta spona. Ovde opet dolazimo na granicu golemih socijalnih problema o kojima mi nije namera da govorim u ovoj knjizi.

ZAVIST

Pored briga jedan od najznatnijih uzroka nesreće verovatno je zavist. Rekao bih da je zavist jedna od najopštijih i najdubljih ljudskih strasti. Lako se ona može primetiti na deci još pre nego što napune godinu dana, i svaki pedagog tome mora da obrati najtananiju pažnju. Na najmanju pojavu naklonosti prema jednom detetu na štetu drugoga, naroguši se i naljuti zanemareno dete. Svako ko ima posla s decom mora u podeli da bude do tančina pravičan, nepopustljiv čvrst i nepromenljiv. Ali deca jedva malo više otkrivaju u svoju zavist i ljubomoru (koja je naročiti oblik zavisti) od odraslog sveta. Ta emocija prevladuje među odraslima i decom podjednako. Uzmite, na primer, žensku poslugu: sećam se kad je jedna naša udata služavka zatrudnela, i kad smo govorili da ona ne bi trebalo da diže veći teret, odmah su i ostale prestale da dižu veći teret, tako da smo to sami morali da činimo. Zavist je osnov demokratije. Heraklit je tvrdio da bi trebalo povešati sve građane Efeza zato što su isticali: „Niko među nama da ne bude prvi.” Demokratski pokret u grčkim državama bio je potpuno nadahnut tom strašću. Ista stvar je tačna i za modernu demokratiju. Doduše, postoji idealistička teorija da je demokratija najbolji oblik vladavine. Ja sam verujem da je ta teorija tačna. Ali nema oblasti praktične politike u kojoj bi idealističke teorije mogle da budu tako jake pa da dovedu do velikih promena; kad dođe do velikih promena, teorije koje je pravdaju, uvek su prikrivena

strast. I strast koja je dala pokretnu snagu demokratskim teorijama, nesumnjivo je strast zavisti. Čitajte memoare gospođe Rolan, koju često ističu kao plemenitu ženu prožetu odanošću prema narodu. Otkrićete na kraju da je nju napravio tako vatrenim demokratom doživljaj u poseti nekom aristokratskom zamku kad su je uveli u odeljenje za poslugu.

Među prosečnim cenjenim damama zavist igra izvanredno veliku ulogu. Ako sedite u podzemnoj železnici pa se desi da pored vagona prođe neka lepo odevena žena, posmatrajte samo oči ostalih žena. Primitićete da svaka od njih, izuzev onih koje su možda bolje odevene, posmatra tu ženu pakosnim pogledom i prosto će se upinjati da pronađe nešto što je porazno po nju. Sklonost ka skandalima izraz je te opšte pakosti: ma kakva priča protiv druge žene odmah se prima i na najbleđi dokaz. Visokoparno moralisanje služi istom cilju: zavidi se onima koje imaju priliku da greše protiv morala, a u isto vreme se smatra da je vrlina kazniti ih za njihove grehove. Ta osobena vrsta vrline je jamačno svoja sopstvena nagrada.

Potpuno ista stvar može da se utvrdi i među ljudima, izuzev što žene smatraju suparnicama sve ostale žene, dok ljudi po pravilu imaju to osećanje prema ljudima iz iste struke. Jesi li, čitaoče, ikad bio toliko nesmotren da u društvu nekog umetnika hvališ drugoga umetnika? Jesi li ikada pred političarem pohvalio političara iz iste stranke? Jesi li ikada pred egiptolozima pohvalio egiptologa? Ako si to učinio, u stotinu prema jednom slučaju izazvao si eksploziju ljubomore. U prepirci između Lajbnica i Hajgensa ima pisama u kojima se sažaljeva tobožnje Njutново duševno stanje.

„Nije li žalosno”, pisali su jedan drugome, „da je neuporediv genije g. Njutna zamračen gubljenjem razuma?” I ova dva čuvena čoveka izlivala su u pismu za pismom krokodilske suze s očiglednom nasladom. U stvari, činjenica koju su licemerno oplakivali nije se desila, mada je poneki Njutnov nastran postupak davao povoda za takve glasove.

Od svih karakteristika obične ljudske prirode, zavist je najnesrećnija; ne samo da zavidljivo lice želi nesreću drugoga, nego je i izaziva samo ako to nekažnjeno može da izvede, ali je i samo ono postalo nesrećno usled te zavisti. Umesto da oseća radosti od onoga što samo on ima, pati od onoga što drugi imaju. Kad bi mogao, on bi druge lišio njihovih preimućstava koje sam priželjkuje i bio bi zadovoljan da ih ima. Ako bi se ta strast pustila na volju, bila bi kobna za svaku vrlinu i čak i za najkorisnije vršenje izuzetne veštine. Zašto da lekar ide kolima u posetu svojih pacijenata, kad radnik mora da pešači do svog posla? Zašto neki naučni istraživač da bude u toploj sobi, kad drugi moraju da se bore s nemilosrdnom zimom? Zašto da neki čovek koji ima izuzetan talent svetskog značaja bude oslobođen tričavih briga oko kućnih poslova? Na takva pitanja zavist ne daje odgovore. Srećom, postoji u ljudskoj prirodi i strast koja zamenjuje zavist, a to je divljenje. Ko god želi da uveća ljudsku sreću, mora da se stara da uveća divljenje i smanji zavist.

Postoji li kakav lek protiv zavisti? Za sveca, tu je nesebičnost, mada i kod svetaca nije nemogućno da zavide jedan drugome. Sumnjam da bi sv. Simeon stolpnik bio sasvim zadovoljan da je saznao kako je neki drugi svetac stajao duže vremena, i to još na užem stubu.

Ali ostavimo svece na stranu, jedini lek protiv zavisti kod običnih ljudi i žena je sreća, a nevolja je upravo u tome što je zavist sama po sebi strašan neprijatelj sreće. Ja mislim da zavist dobija glavnu podlogu kroz nedaće detinjstva. Dete koje primeti da mu se pretpostavlja brat ili sestra, navikava se na zavist, i kada se otisne u svet, istražuje nepravdu koju je sam doživeo, opaža je odmah čim se negde pojavi i uobražava je čak i kad se ne desi. Takav čovek je neizbežno nesrećan, on postaje teret svojim prijateljima koji ne mogu večno da paze na izbegavanje sitnih peckanja. Počevši s uverenjem da ga niko ne voli, svojim držanjem na kraju potvrđuje da je to istina. Druga nedaća detinjstva koja ima iste posledice, to su roditelji koji nemaju mnogo roditeljskog osećanja. I kad nema brata ili sestru koje više vole, dete može da primeti da decu u drugim porodicama njihov otac i mati više vole nego njegovi roditelji njega. To će u njemu izazvati mržnju prema ostaloj deci i svojim roditeljima, i kad odraste smatraće se kao pravi tuđin. Neka vrsta sreće je svačije pravo koje se dobija rođenjem i ko je toga lišen, neminovno će se osetiti odbačen i ogorčen.

Ali zavidljiv čovek bi s pravom mogao da pita: „Kakvog smisla ima što mi pričate da je sreća lek protiv zavisti? Ne mogu da pronađem sreću, jer osećam da sam i dalje zavidljiv, a vi me uveravate da ne mogu da prestanem da budem zavidljiv dok ne nađem sreću.” Ali stvaran život nikad nije tako logičan. Samim tim što je čovek kadar da se osvesti na svoja zavidljiva osećanja, već je dobar korak napred u lečenju njihovom. Sud-bonosna navika je sve poređivati. Ako nam se dogodi nešto prijatno, treba tome da se obradujemo do kraja a da ne pomišljamo da to baš nije tako prijatno kao nešto

drugo što bi moglo da se desi nekom drugom. „Da”, reći će zavidljiv čovek, „danas je sunčan dan i proleće je, ptice pevaju i cveće je u punom cvetu, ali sam čuo da je proleće na Siciliji hiljadu puta lepše, da ptice čarobnije pevaju u gajevima Helikona i da je saronka ruža divnija od ijedne ruže u mojoj bašti.” I dok mu te misli prolaze kroz glavu, sunce mu se zamračuje, pesma ptica pretvara se u besmisleno ćurlikanje, a cveće nije dostojno pogleda. I sve ostale životne radosti on upoređuje na isti način. „Da”, reći će sebi „žena moga srca je ljupka, ja je volim i ona mene voli, ali koliko je slađa morala da bude kraljica od Sabe! Ah, da sam imao sreću da živim kao Solomon!” Sva ta poređenja su besciljna i glupa; bilo da je kraljica od Sabe ili naša prva susedka uzrok našeg nezadovoljstva, u oba slučaja naš je stav podjednako prazan. Jer za mudrog čoveka ono što mu je dato da uživa, nije manje zadovoljstvo zato što neko drugi ima neko drugo zadovoljstvo. Zavist je u, stvari jedan oblik poroka, delom moralnog, delom intelektualnog, koji je u tome da stvari nikad ne vidimo u njima samima nego jedino u poređenju s drugima. Pretpostavimo da zarađujem koliko mi je potrebno. "Trebalo bi da sam time zadovoljan, ali doznajem da neko drugi koji ni u kom slučaju nije ispred mene ima dva puta veću platu od mene. Ako sam zavidljive ćudi, odmah će ono zadovoljstvo s mojom platom potamneti i mene će početi da obuzima osećanje nepravde. Za sve ovo pravi lek je u mentalnoj disciplini, u navici da se ne zanosim nekorisnim mislima. Posle svega, čemu bi se najviše moglo zavideti ako ne sreći? I ako uzmognem da se izlečim od zavisti, mogu i sam da postanem srećan, pa na taj način i predmet zavisti. Čoveka koji ima dva puta

veću platu od mene nesumnjivo razdire pomisao da neko drugi ima dva puta veću platu od njega i to tako ide dalje. Tako je Napoleon zavideo Cezaru, Cezar Aleksandru, a Aleksandar, rekao bih, Herkulu koji nikad nije postojao. Otuda vi ne možete da se oslobodite zavisti jedino postizanjem uspeha, jer će u istoriji ili bajki uvek biti nekoga ko će biti srećniji od vas. Ali ćete se osloboditi od zavisti ako uživate u stvarima koje iskrsnu pred vas, radeći posao koji imate da izradite, i izbegavajući poređenja s onima za koje vi možda sasvim neosnovano mislite da su od vas srećniji.

Preterana skromnost takođe je u vezi sa zavješću. Skromnost se smatra vrlinom, ali što se mene tiče, ja sumnjam da li u svojim krajnjim vidovima ona zaslužuje da se tako smatra. Skromne ljude neprestano morate da umirujete pošto oni često nemaju smelosti da zagrizu u poslove kojima su savršeno dorasli. Skromni ljudi veruju da ih nadmašuju oni s kojima su obično u društvu. Oni su otuda veoma skloni zavisti i kroz zavist, nesreći i zlonamernosti. Što se mene tiče, mislim da je bolje vaspitati dečaka u veri da je on sjajan mladić. Ne verujem da ijedan paun zavdi repu drugog pauna, jer je svaki paun uveren da je njegov rep najlepši na svetu. Otuda proističe da su pauni miroljubive ptice. Zamislite samo kako bi bio nesrećan život pauna da su ga vaspitali da je ružna stvar imati o sebi dobro mišljenje. Kad god bi video drugoga pauna kako širi rep, on bi sebi kazao: „Ne smem da uobrazim da je moj rep lepši od ovoga jer bi to bilo uobraženje, ali, ah, kamo sreće da je moj lepši! Ta odvratna ptičurina ubeđena je u svoje prevashodstvo! Kako bi bilo da mu iščupam koje pero? Onda možda ne bi morao da se plašim od poređenja s njim.” Ili bi mu

namestio klopku i dokazivao da je rđav paun, nedostojnog paunskog ponašanja, ili bi ga optužio pred većem rukovodilaca. Postepeno bi izgradio načelo da su pauni s izuzetno lepim perjem gotovo uvek pokvareni i da će mudar vladar u paunskom carstvu izabrati za vodeći položaj samo pauna s očerupanim repom. Sprovodeći to načelo, on bi uspeo da sve najlepše paune osudi na smrt i na kraju bi stvamo lep rep postao samo bleđa uspomena prošlosti. Takva bi izgledala pobeda zavisti kad bi na sebe navukla obrazinu morala. Ali tamo gde svaki paun misli da je sjajniji od drugoga, tamo neće biti potrebne tako svirepe mere gušenja. Svaki paun očekuje da će dobiti prvu nagradu na utakmici i svaki, pošto ceni svoju paunicu, veruje da ju je i dobio.

Zavist je, dabome, usko povezana s utakmicom. Nećemo zaželeći sreću za koju unapred znamo da je beznadežno izvan domašaja. U doba u kojem je društvena hijerarhija utvrđena stvar, najniže društvene klase neće zavideti višim klasama sve dotle dok je podelu između bogatih i siromašnih odredio Bog. Prosjaci neće zavideti milionarima, mada će, dabome, zavideti drugim prosjacima koji pokažu veći uspeh. Nestalnost društvenih odnosa u modernom svetu i demokratske i socijalističke doktrine o jednakosti u velikoj su meri raširili raspon zavisti. Za sada je to zlo, ali zlo koje se mora otrpeti da bi se posle došlo do pravičnijeg društvenog uređenja. Čim se razumno razmišlja o nejednakosti, vidi se da su one nepravične sem ako ne počivaju na nekoj nadmoćnosti koja potiče od veće zasluge. I čim se utvrdi da su neprivaćne, nema leka protiv zavisti koja nužno nastupa sve dotle dok se ne ukine nepravda. U naše doba, dakle, zavist igra

izuzetno veliku ulogu. Siromašni zavide bogatima, siromašniji narodi zavide bogatijim narodima, žene zavide muškarcima, žene vrlina zavide ženama bez vrlina koje prolaze nekažnjeno. Dok je s jedne strane istina da je zavist glavna pokretačka snaga koja vodi pravičnosti između raznih staleža, raznih naroda i raznih polova, u isto vreme je tačno da bi pravičnost koja bi se mogla očekivati pod dejstvom zavisti, bila najgora vrsta pravde, naime takva koja bi pre dovela do smanjenja zadovoljstava srećnih nego do povećanja zadovoljstava nesrećnih. Strasti koje ruše sve u privatnom životu, ruše sve i u javnom životu. Ne može se pretpostaviti da bi iz takvog velikog zla kao što je zavist, moglo da se izrodi neko dobro. Oni dakle koji iz idealističkih pobuda žele duboke promene u našem socijalnom sistemu i veliko povećanje socijalne pravde, valja da se uzdaju da će drugačije snage nego što je zavist, učiniti svoje da dođe do promena.

Sve loše stvari su usko isprepletene i svaka od njih može da bude uzrok druge; naročito je umor često uzrok zavisti. Kad se čovek oseća razdešen za posao koji ima da svrši, osetiće opšte nezadovoljstvo koje vrlo lako može da uzme vid zavisti prema onima čiji posao nije tako težak. Jedan od načina, dakle, da se umanji zavist, to je da se umanji umor. Ali od svega najvažnija stvar je da se obezbedi život koji odgovara i nagonu.

Mnoge zavisti koje izgledaju čisto profesionalne, potiču stvamo iz pola. Čovek koji je srećan u braku i u svojoj deci, teško da će zavideti drugim ljudima na njihovom većem bogatstvu ili uspehu sve dotle dok ima dovoljno sredstava na raspolaganju da svoju decu izvede na pravi put onako kako najbolje zamišlja. Suština

ljudske sreće je vrlo prosta, toliko prosta da izveštačeni ljudi jedva shvataju šta im u stvari nedostaje. O ženama o kojima smo malo pre govorili, koje sa zavišću gledaju svaku lepo odevenu ženu, može se pouzdano reći da nisu srećne u svom nagonском životu. Nagonска sreća je retka u svetu koji govori engleski, i to naročito među ženama. U tom pogledu izgleda da je civilizacija pošla stranputicom. Ako hoćemo da bude manje zavisti, nešto se mora pronaći da se izmeni sadašnje stanje stvari; a ako se to ne pronađe, našа civilizacija je u opasnosti da se od besа zavisti sruči u provaliju uništenja. U staro vreme, ljudi su zavideli samo susedima, jer su malo šta znali o drugima. Sada, putem obrazovanja i štampe mnogo štošta znaju o širokim slojevima čovečanstva, a da među njima nemaju nijednog poznanika. Preko bioskopa misle da znaju kako žive bogataši, preko štampe doznaju kako su zlonamerni strani narodi, a preko propagande se upoznaju s opasnim postupcima svih onih čija je koža drugačije boje od njihove. Žuti mrze bele, beli mrze crne i tako dalje. Mogli biste kazati da je sva ta mržnja izazvana propagandom ali to bi bilo plitko objašnjenje. Zašto je propaganda uspešnija kad podstiče mržnju nego kad pokušava da probudi prijateljska osećanja? Razlog je jasno taj da je čoveče srce, kako ga je izvajala moderna civilizacija, više sklono mržnji nego prijateljstvu. A sklono je mržnji zbog toga što je nezadovoljno iz dubokog osećanja, možda i nesvesnog, da je nekako promašilo cilj života, da su možda drugi a ne mi, sebi obezbedili dobre stvari koje priroda pruža čoveku na uživanje. Pozitivna suma zadovoljstava u životu modernog čoveka je nesumnjivo veća nego što je u primitivnijim zajednicama, ali zato se

povećala i svest o tome da bi mogla da bude daleko veća. Kad god idete u zoološku baštu, pada vam u oči da majmuni ukoliko se ne prevrću ili ne krhaju orahe, imaju u izrazu neku čudnu napetu žalost. Gotovo da uobrazite da žele da postanu ljudi, ali ne znaju samo kako to da izvedu. Na putu evolucije oni su zalutali u pogrešnom pravcu; njihovi rođaci su pošli napred, a oni su zaostali. Nešto od istog nastrojenja i strepnje izgleda da se uselilo u dušu civilizovanog čoveka. On zna da je gotovo na domaku njegove ruke nešto što je bolje od njega, ali ipak ne zna gde to da traži i nađe. U očajanju on besni protiv svog sadruga čoveka, koji je isto tako izgubljen i nesrećan. Mi smo došli do jednog stanja u evoluciji koje još nije konačno. Moramo brzo da prođemo kroz to stanje, jer ako to ne učinimo, mnogi od nas će uz put propasti, a ostali će biti izgubljeni u šumi sumnje i straha. Otuda, dakle, zavist, onako zlo kako i jest, od kakvog strašnog dejstva, nije sasvim đavolovo delo. Ona je izraz junačkog bola, bola onih koji slepo gaze kroz noć, možda do nekog boljeg odmorišta, a možda jedino u smrt i u uništenje. Da iznađe put iz tog očajanja, civilizovani čovek mora da proširi svoje srce kao što je proširio svoj mozak. On mora da nauči da prevaziđe samoga sebe i, učinivši to, postigne slobodu Vasiona.

OSEĆANJE GREHA

O osećanju greha ponešto smo već kazali u glavi prvoj, ali valja da se malo dublje pozabavimo tim pitanjem pošto je ono jedan od najvažnijih skrivenih psiholoških uzroka nesreće u zrelo doba čoveka.

Postoji tradicionalna verska psihologija greha koju nijedan moderan psiholog ne bi mogao da prihvati. Pretpostavljalo se, poglavito među protestantima, da savest otkriva svakom čoveku kad je neko delo koje ga dovodi u iskušenje, grešno, i posle izvršenja toga dela mogao bi da doživi jedno od dvaju neprijatnih osećanja: jedno, nazvano grižom savesti, u kome počiniac dela nema nikakve zasluge, i drugo, pokajanje koje je u stanju da izbriše krivicu. U protestantskim zemljama, čak mnogi od onih koji su prestali da veruju, nastavili su da se drže ortodoksnog shvatanja o grehu s manjom ili većom razlikom. U naše vreme, delom pod uticajem psihoanalize, imamo obrnuto stanje stvari: staru nauku o grehu odbijaju ne samo neortodoksni, nego to čine čak i mnogi koji se smatraju ortodoksnima. Savest je prestala da bude nešto tajanstveno, a ona je baš zato što je bila tajanstvena, mogla da se smatra glasom božijim. Znamo to da savest nalaže drugačiji stav u raznim delovima sveta i u grubim crtama može da se tvrdi da je svugde u saglasnosti s plemenskim običajima. Šta se u stvari dešava kad čovek ima grižu savesti?

Rečju „savest” u stvari se označava više različitih osećanja: najjednostavnije od ovih je strah da krivca ne

otkriju. Ti, čitaocē, verujem pouzdano, živeo si savršeno besprekorno, ali upitaš li nekoga ko je nekad učinio nešto zbog čega bi bio kažnjen ako bi ga otkrili, videćeš da će se to lice pokajati zbog svog zločina u trenutku kad izgleda da će se zločin doznati. Ne tvrdim da bi se to moglo primeniti na profesionalnog kradljivca koji u apsu vidi riziko svog zanata; to se odnosi na poštovanja dostojnog prestupnika (ako bismo se tako mogli izraziti) direktora banke kojii je u trenutku nužde izvršio proneveru, ili na sveštenika koga je strast dovela u iskušenje da podlegne nekoj pohoti. Takvi ljudi mogu lako zaboraviti svoj zločin ako ima malo izgleda da će zločin biti otkriven, ali ako se on obelodani ili nastane velika opasnost da dođe do otkrića, prestupnici će se vajkati što nisu bili časniji i to vajkanje može u njima da stvori živu sliku o ogromnosti njihovog greha. Za taj osećaj usko je vezan i strah da ne bude isključen iz krda. Čovek koji vara na kartama ili ne vraća dugove časti, nema ništa u sebi čime bi se pri hvatanju na delu suprotstavio osudi krda. U tome on ne liči na verskog novatora, anarhistu i revolucionara koji svi osećaju da ma kakvu sudbinu doživeli u sadašnjosti, budućnost je na njihovoj strani i da će ih slaviti onoliko koliko su ih proklinjali u sadašnjosti. Ti ljudi, uprkos neprijateljstva krda, ne osećaju se grešnima koliko onaj koji u potpunosti prihvata moral krda, a radeći protiv njegovih pravila, doživljuje veliku nesreću kad izgubi svoje mesto u staležu. Strah od tog udara sudbine ili bol, ako se on desio, može lako u njemu da izazove uverenje da svoj postupak smatra grešmm.

Ali osećanje greha, u svojim najvažnijim oblicima, zadire dublje. To je nešto što povlači koren iz

nesvesnoga i što se pojavljuje u svesti kao strah od osude drugih ljudi. Neke vrste dela u svesti su označene kao greh, nedokučiv ikakvom samoispitivanju. Kad neko učini takva dela, oseća se nelagodno, ne znajući ni sam zašto. Obuzima ga želja da bude čovek takvog kova koji bi se umeo odupreti onom što smatra da je greh. On se moralno divi samo onima za koje veruje da su čista srca. Priznaje, s manje ili više žalosti, da nije dorastao da bude sveti čovek; u stvari njegovo shvatanje o svetilištu je nešto što se ne može da sprovede u svakidašnjem životu. Dosledno tome, on kroz život prolazi s osećanjem krivice, u uverenju da nije stasao da postigne ono što je najbolje i zato se njegovi najviši trenuci svode na plačevno ispaštanje.

Praktično, izvor svih tih slučajeva nalazi se u moralnom učenju koje je čovek primio pre šeste godine života od isvoje majke ili negovateljice. On je pre toga doba naučio da je ružno psovati i da je na svom mestu služiti se samo onim rečnikom kojim se služe dame; da samo rđavi ljudi piju i da je duvan nepomirljiv s najvišom vrlinom. Naučio je i to da nikad ne sme da laže. A iznad svega naučio je da ma kakvo interesovanje o polnim stvarima predstavlja gnusno delo. Znao je da je to mišljenje njegove majke i verovao je da je takvo mišljenje i njegovog Tvorca. Da se majka nežno stara o njemu ili, ako bi ga ona zanemarila, da to čini njegova negovateljica, bilo je najveće zadovoljstvo njegovog života, a to se moglo postići jedino da se on ne ogreši o moralni zakonik. Otuda je on pridavao nešto neodređeno strašno svakom ponašanju koje bi nailazilo na osudu njegove majke ili negovateljice. Zalazeći postepeno u zrelije godine, on je zaboravio otkuda dolazi njegov

moralni zakonik i šta je u početku bila kazna za nepoštovanje njegovih odredaba, ali zato nije odbacio moralni zakonik niti prestao da oseća da će se nešto grozno desiti ako se ogreši o njega.

Međutim, veliki deo ovog detinjskog moralnog učenja lišen je svake racionalne osnove i takav je, da se ne bi mogao primeniti u običnom stavu običnih ljudi. S racionalnog gledišta, čovek koji se služi „ružnim izrazima”, na primer, ništa nije gori od onoga koji se njima ne služi. Pa ipak u pokušaju da sebi predstavi nekog svetitelja, bezmalo svak bi smatrao da je uzdržavanje od psovanja bitno. Posmatrano u svetlosti razuma to je jednostavno glupo. Isto važi i za alkohol i duvan. Što se alkohola tiče, takvog shvatanja nema u južnim zemljama i čak se to smatra nekom vrstom bezbožnosti, pošto je poznato da su naš Gospod i apostoli pili vina. U pogledu duvana lakše se zadržati na negativnom stanovištu, s obzirom da su najveći sveci živeli pre nego što je njegova upotreba bila poznata. Ali ni tu nije moguć nikakav racionalan dokaz. Mišljenje da nijedan svetac ne bi pušio, zasniva se u krajnjoj analizi na mišljenju da nijedan svetac ne bi ništa učinio samo iz tog razloga što mu to pričinjava zadovoljstvo. Taj asketski elemenat u običnom moralu postao je gotovo nesvestan, ali zato on deluje u svima pravcima da naš moralni zakonik učini neracionalnim. U racionalnoj etici bilo bi pohvalno da se pruži zadovoljstvo svakom čak i samom sebi, pod pretpostavkom da to ne nanese bol sebi ili drugima. Idealan čovek vrline, ukoliko se otarasi asketizma, bio bi onaj koji bi sebi dozvolio uživanje u svima dobrim stvarima ukoliko ih ne bi pratile rđave posledice da na

kraju prevagnu nad uživanjem. Uzmimo opet pitanje laži. Ne poričem da u svetu nema isuviše mnogo laganja i da bi bolje bilo za nas kad bi istina došla do jačeg izraza, ali poričem što mislim da mora učiniti svako racionalno lice, da laganje ni u kakvim prilikama nije opravdano. Jednom u svojim šetnjama po poljima, video sam iznurenu lisicu kako u poslednjem naporu pokušava da pobegne. Nekoliko minuta posle ugledao sam i lovce. Upitali su me da li sam video lisicu i ja sam odgovorio da jesam. Raspitivali su u kom pravcu je pobegla i ja sam slagao. Ne verujem da bih bio bolji čovek da sam kazao istinu.

Ali iznad svega, od velike štete je rano moralno učenje u polnom pitanju. Ako su neko dete vaspitali na uobičajeni način nešto stroži roditelji ili negovateljice, veza između greha i polnih udova toliko je učvršćena kad ono poraste do šest godina, da je malo verovatno da će se to sasvim promeniti u toku čitavog života. Dabogme da je to osećanje pojačano Edipovim kompleksom, pošto je najvoljenija žena u detinjstvu takva da je polni odnos s njom isključen. Posledica toga je da mnogi odrasli ljudi imaju osećanje da je žena unižena polom i poštuju svoje žene samo u slučaju ako mrze polni odnos. Ali muža čija je žena hladna, nagnaće nagon da traži nagoniska zadovoljenja drugde. Njegovo nagonisko zadovoljenje, čak i ako ga trenutno nađe, biće zatrovano osećanjem krivice, tako da ne može biti srećan s jednom ženom bilo da je s njom u braku ili izvan njega. Na ženskoj strani odigrava se slična stvar ako je suviše izrazito vaspitana da bude ono što se zove „čista”. Ona se nagoniski uzdržava u polnom odnosu sa svojim mužem i strahuje da u tome vidi neko uživanje. Pa ipak,

u današnje vreme ima daleko manje takvih žena nego pre pedeset godina. Mogao bih kazati da je u sadašnje vreme među obrazovanim svetom polni život muškaraca gore izvitoperen i više zatrovan osećanjem greha nego kod žena.

Počinje da se širi saznanje, dabogme ne u zvaničnim krugovima, o rđavoj strani tradicionalnog polnog vaspitanja najmlađih. Pravi put je jednostavan: dokle se dečak ili devojčica ne približe dobu puberteta, ne treba ih poučavati ni o kakvom polnom moralu i pažljivo izbegavati da se u dete ne usadi pomisao da ima nešto odvratno u prirodnim telesnim funkcijama. Kad se približi vreme da detetu treba davati moralne pouke, neka to bude racionalno, i sve što mu se tada tvrdi, valja da bude dobro obrazloženo. Ali nije mi namera da u ovoj knjizi govorim o obrazovanju. U ovoj knjizi mene zanima da utvrdim šta odrastao čovek može da učini da umanji loše posledice nerazumnog vaspitanja u pogledu neracionalnog osećanja greha.

Problem je ovde isti onaj s kojim smo se sreli u ranijim glavama, naime da nateramo nesvesno da primi k znanju racionalna verovanja koja upravljaju našom svesnom mišlju. Ljudi ne smeju da dozvole da ih ponesu raspoloženja, da u jednom trenutku veruju jedno a u drugom drugo. Osećanje greha naročito izbija na mahove kad je svesna volja oslabljena umorom, bolešću, pićem ili nekim drugim uzrokom. Ono što ljudi misle u takvim trenucima (sem ako nije izazvano pićem) čini se kao da je otkrovenje svog višeg ja. „Đavo je bio bolestan, đavo bi hteo da postane svetac.” Ali apsurdno je poverovati da trenuci slabosti dopuštaju veći uvid u sebe nego trenuci snage. U trenucima slabosti mučno je odoleti detinjastim

sugestijama, ali nema nikakvog osnova da bi takva verovanja mogla da se pretpostave shvatanju odraslog čoveka u punoj vlasti svojih sposobnosti. Naprotiv, ono u šta čovek smišljeno veruje svojim celim razumom kad je u punoj snazi, trebalo bi da za njega bude merilo za verovanja u svako vreme. Sasvim je moguće savladati detinjaste sugestije nesvesnoga upotrebom ispravne tehnike. Kad god vas grize savest za neki postupak za koji vam vaš razum kaže da nije rđav, ispitajte uzroke vaše grize savesti i ubedite se u pojedinostima o njihovoj apsurdnosti. Neka vaša svesna verovanja budu tako živahna i nedvomislena da učine utisak na vaše nesvesno toliko snažno da se uzmognete uhvatiti u koštac s utiscima koje su na vas učinile negovateljica ili mati kad ste bili dete. Ne zadovoljavajte se smenjivanjem trenutaka racionalnosti s trenucima neracionalnosti. Zagledajte bliže u neracionalno s odlukom da ga ne poštujete i ne dozvolite da ovlada vama. Kad god ono ubaci lude misli ili osećanja u vašu svest, čupajte ih iz korena, proverite i odbacite. Ne dopustite da ostanete kolebljivo biće koje se ugiba čas pred razumom čas pred detinjastim ludostima. Nemojte se plašiti nepoštovanja prema uspomeni onih koji su upravljali vašim detinjstvom. Oni su vam tada izgledali snažni i mudri zato što ste vi bili slabački i luckasti; sad kad niste ni jedno ni drugo, dužnost vam je da ispitajte njihovu prividnu snagu i mudrost i da utvrdite da li zaslužuju ono poštovanje koje im silom prilika još odajete. Pitajte samoga sebe da li je svet bolji od moralne pouke koja se tradicionalno daje mladima. Pogledajte samo od kolikog nefalsifikovanog sujeverja se gradi konvencionalan čovek vrline i razmislite da dok se nad tobožnjim

moralnim opasnostima bdelo neverovatno ludim ograničenima, stvarne moralne opasnosti kojima je odrastao čovek izložen, praktično nisu ni pomenute. Koja su stvarno štetna dela čijem izvršenju je izložen prosečan čovek? Smicalice u poslovnom životu koje zakon ne kažnjava, grubost prema nameštenicima, svirepost prema ženi i deci, zlonamernost prema takmacima, okrutnost u političkim sukobima — to su stvarno štetni grehovi koji su česti među poštovanja dostojnim i cenjenim građanima. Ovakvim gresima čovek širi bedu u svojoj neposrednoj okolini i daje svoj udeo uništenju civilizacije. Pa ipak, kad je bolestan, ove stvari ne utiču na njega da sebe zamišlja otpadnikom koji je izgubio pravo na božju milost. Nisu to stvari od kojih mu se nad posteljom u bunilu priviđa nadnesena majka s pogledom punim prekora. Zašto je njegov nesvestan moral toliko daleko od razuma? Zato što je bila luda etika u koju su verovali oni kojima je bilo povereno njegovo detinjstvo; zato što ona nije potekla iz proučavanja dužnosti pojedinaca prema zajednici; zato što je sklepana iz drevnih pabiraka neracionalnih tabua; i zato što je u sebi nosila patološke elemente nastale u duhovnoj pometnji zateturanog rimskog carstva na umoru. Naš prazan moral stvorili su sveštenici i duhovno podređene žene. Vreme je da ljudi koji treba da uzmu normalno učešće u normalnom životu sveta, nauče kako da se bune protiv te bolesne gluposti.

Ali da uspe bunt u stvaranju individualne sreće i u osposobljenju čoveka da živi dosledno jednim standardom a ne da vrluda između dva, potrebno je da neophodno misli i duboko oseća ono što mu razum kaže. Kad odbaci površno sujeverje svog detinjstva, većina

ljudi misli da više ništa nema da se radi. Oni ne shvataju da ta sujeverja i dalje vrebaju iza ugla. Kad se jednom dođe do racionalnog ubeđenja, nužno je zaustaviti se na njemu, izvući zaključke, ispitati se da li u nama slučajno nije nadživelo još kakvo verovanje, nepomirljivo s novim ubeđenjem. Kad osećanje greha postane snažno, što će s vremena na vreme i da se desi, valja s njim postupati ne kao s otkrovenjem i pozivanjem na veće stvari, nego kao s bolešću i slabošću, dabogme, u slučaju ako je to izazvao čin koji bi racionalna etika osudila. Ja ne preporučujem da čovek bude bez morala, samo preporučujem da on bude bez sujevernog morala, što je sasvim različita stvar.

Ali ako se neki čovek i ogrešio o svoj racionalni zakonik, ja sumnjam da je osećanje greha najbolji način da se dođe do boljeg života. U osećanju greha ima nešto odvratno, nešto lišeno samopostovanja. Gubitak samopošvanja nikom nije doneo dobra. Racionalan čovek gledaće svoje sopstvene neželjene postupke kao što će gledati postupke drugih ljudi, gledaće ih kao postupke koje su proizveli izvesni uslovi i koje valja izbegavati, bilo dubljim shvatanjem da su nepoželjni, ili, gde je to moguće, izbegavanjem samih uslova koji su te postupke izazvali.

Razume se da osećanje greha ne samo da ništa ne doprinosi dobrom životu, ono ima upravo suprotno dejstvo. Ono čoveka čini nesrećnim i stvara u njemu osećanje manje vrednosti. Kao nesrećan, čovek je sklon da stavlja zahteve drugim ljudima, zahteve koji su preterani i koji ga ometaju da uživa sreću u ličnim odnosima. S osećanjem manje vrednosti, on će biti kivan na one koji izgledaju bolji od njega. Takav čovek će

teško ikom da oda priznanje i lako će biti zavidljiv. Postaće uopšte neprijatna ličnost i sve usamljenija. Osećajno i srdačno držanje prema drugima nije ugodno samo drugima, ono je ogroman izvor sreće za čoveka takvih osobina, pošto zbog toga postaje predmet opšte ljubavi. Ali takvo držanje retko da je moguće čoveku s osećanjem greha. Takvo držanje posledica je uspravnog stava i samopouzdanja; ono zahteva, tako reći, duhovno ucelokupljenje, čime hoću da kažem da razni slojevi jednog čoveka: svesno, podsvesno i nesvesno delaju saglasno i da nisu među sobom u večnoj borbi. U većini slučajeva moguće je stvoriti takvu saglasnost pametnim vaspitanjem ali tamo gde je vaspitanje bilo nepametno, to je mnogo teže izvesti. Pokušavaju to da izvedu psihoanalitičari, ali ja verujem da u velikoj većini slučajeva sam pacijent može da svrši posao, koji u mnogo težim slučajevima zahteva pomoć stručnjaka. Ne recite: „Nemam vremena za takve psihološke tegobe; moj život je pun posla i zato moram svoje nesvesno da prepustim stihiji.” Ništa jače ne umanjuje ne samo sreću, nego i efikasnost, od ličnosti u kojoj se bore različita shvatanja. Korisno je ono vreme koje provodimo u saglašavanju raznih shvatanja svoje ličnosti. Ne predlažem, recimo, da čovek jedan čas dnevno provede u samoispitivanju. Po mom mišljenju, to ni u kom slučaju ne bi bio najbolji metod, pošto bi povećavao samoutonuće koje je deo bolesti koju hoćemo da lečimo, jer harmonična ličnost je okrenuta spoljašnosti. Ono što predlažem, bilo bi da čovek ostane čvrsto pri onom u što racionalno veruje i da nikad ne dozvoli da se bez borbe prepusti suprotnim neracionalnim shvatanjima, ili da im podleže ma i najkraće vreme. Pitanje je to razgovora sa

samim sobom, kada u takvim trenucima čovek pada u iskušenje da postane detinjast, ali ako je taj razgovor određen, može da bude vrlo kratak. Prema tome, vreme posvećeno tome ne bi bilo uzaludno.

Mnogi ljudi imaju u sebi nešto suprotno racionalnosti, i gde toga ima, ono što sam govorio izgledaće beznačajno i nevažno. Ima ljudi koji veruju da bi racionalnost, ako se pusti da se razmahne po volji, ubila sve dublje emocije. Po mom mišljenju takvo verovanje može se pripisati potpuno pogrešnom shvatanju o dejstvu razuma u ljudskom životu. Ne spada u dužnost razuma da rađa emocije, mada udeo njegove funkcije može da bude u iznalaženju načina kako da preduhitri takve emocije koje ometaju blagostanje. Pronaći način kako da se umanji mržnja i zavist, svakako je funkcija racionalne psihologije. Ali pogrešna je pretpostavka da smanjenjem tih strasti mi u isto vreme umanjujemo snagu onih strasti koje razum ne osuđuje. U strasnoj ljubavi, roditeljskoj ljubavi, prijateljstvu, dobronamernosti, odanosti nauci ili umetnosti nema ničega što bi razum želeo da umanji. Kad racionalan čovek oseti ma koju od ovih emocija ili sve njih on će biti zadovoljan što ih oseća i neće ništa učiniti da ih umanji, i to zato što su te emocije deo dobrog života, onoga života koji stvara sreću u sebi i u drugima. U strastima kao takvima, nema ničeg neracionalnog i većina neracionalnih ljudi oseća jedino najniže strasti. Neka se niko ne plaši da će, postavši racionalan, svoj život napraviti dosadnim. Naprotiv, pošto se racionalnost sastoji uglavnom od unutrašnje harmonije, čovek takve harmonije slobodniji je u posmatranju sveta i u upotrebi svojih snaga da ostvari spoljašnje ciljeve, nego onaj što

je neprestano ometan unutrašnjim sukobima. Ništa nije dosadnije no biti uvučen u sebe, ništa vedrije no pažnju i snagu upraviti spoljašnjem svetu.

Naš tradicionalni moral neosnovano je bio usredsređen na sebe i shvatanje o grehu deo je tog nepametnog skretanja pažnje na sebe. Za one koji nikad nisu prošli kroz subjektivna raspoloženja, nastala iz tog pogrešnog morala, pomoć razuma i nije potrebna. Ali za one koji su jednom podlegli toj bolesti, razum je neophodan za lečenje. A možda je ta bolest i potreban stepen u duševnom razvitku. Sklon sam da verujem da je čovek koja je pomoću razuma to preturio preko glave, dostigao viši stepen od čoveka koji nikad nije preživio bolest ili lek. Mržnja na razum koja je toliko raširena u ovo naše doba proističe prvenstveno iz činjenice što delovanje razuma nije shvaćeno dovoljno temeljno. Čovek koji se sam bori sa sobom, traži uzbuđenja i rasonodu; voli jake strasti, ne iz zdravih pobuda, no zato što ga trenutno izvode iz njega samoga i lišavaju bolne potrebe da misli. Svaka strast je za njega neka vrsta pijanstva. To je međutim nagoveštaj duboko uvrežene bolesti. Gde takve bolesti nema, najveća sreća dolazi od potpunog vladanja svojom duhovnom moći. Najdublje radosti se doživljavaju u časovima kad je misao najživlja i kad su najsitnije stvari zaboravljene. U istinu, to je najbolji probni kamen za sreću. Sreća za koju je potrebno pijanstvo, sporedno kojega porekla, sumnjiva je i nedovoljna. Sreća koja stvarno zadovoljava, jeste ona koja se razvija u punom dejstvu naših duhovnih moći i u najdubljem razumevanju sveta u kome živimo.

MANIJA GONJENJA

U svojim krajnjim oblicima manija gonjenja je priznat oblik duševne poremećenosti. Ima ljudi koji misle da hoćete da ih ubijete, da ih uhapsite ili da im pričinite neku grdnu štetu. Često ih želja da se zašтите od tobožnjih gonilaca navodi da izvrše dela nasilja zbog kojih se ukazuje potreba ograničenja njihove slobode. Ta, kao i drugi vidovi duševnih bolesti, samo je njen teži vid, ne tako redak među svetom koji se smatra normalnim. Nije mi namera da se upuštam u raspravljanje krajnje teških vidova te bolesti koji spadaju u nadležnost psihijatra. Osvrnuću se na blaže vidove zato što su oni vrlo čest slučaj nesreće i što, ne dovodeći do krajnjih granica konačnog oboljenja, njih još može da leči sam pacijent pod pretpostavkom da sam tačno uvidi svoju nevolju i da se uveri da njen izvor leži u njemu samom, a ne u tobožnjem neprijateljstvu ili neljubaznosti drugih.

Svi smo se sretali s onim tipom čoveka, žene ili muškarca koji je po vlastitom tvrđenju stalno žrtva nezahvalnosti, neljubaznosti i izdajstva. Ljudi takve vrste često su neobično dopadljivi i od prve privlače simpatije ljudi koji ih ne poznaju odavno. Po pravilu, nema ništa neverovatno u samim stvarima koje oni iznose. Zao postupak na koji se žale, nesumnjivo da se često dešava. Što na kraju izaziva sumnju slušaoca, jeste mnoštvo rđavih ljudi s kojima je nesreća htela da se dotični sretne. U saglasnosti s teorijom verovatnoće razni ljudi koji žive

u nekom datom društvu verovatno će u toku svojih života naići otprilike na istu količinu rđavih postupaka. Ako jedno lice u datom društvu, po svom shvatanju doživi sveopšti rđav postupak, vrlo je verovatno da uzrok leži u njemu samome i da on ili uobražava rđav postupak koji u stvari nije doživeo, ili se nesvesno ponaša na način koji izaziva neodoljivo uzbuđenje. Iskusni ljudi biće sumnjičavi prema ljudima koji su po svojim sopstvenim izjavama neprestano izloženi rđavim postupcima od strane čitavog sveta; odsustvom saosećanja oni će te nesrećnike još utvrditi u uverenju da je ceo svet protiv njih. U stvari stojimo pred nezgodnim slučajem zato što je podjednako potpirivan simpatijama i odsustvom simpatija. Kada utvrdi da se veruje njegovim strašnim pričama, lice sklono maniji gonjenja ulepšaće ih sve do granice verovatnoće: a s druge strane, ako vidi da mu ne veruju, imaće pred sobom samo nov slučaj izuzetne surovosti čovečanstva prema njemu. Bolest je takve vrste da se njim može pozabaviti čovek jedino razumevanjem, i to razumevanje treba da se prenese na bolesnika ako hoćemo nešto da postignemo. Namera mi je da u ovom poglavlju dam neke opšte poglede pomoću kojih svaki pojedinac može da otkrije elemente manije gonjenja (od koje svak pati u manjem ili većem obimu) i pošto ih je otkrio, može i da ih odstrani. Važan je to deo u osvajanju sreće, jer je nemoguće da budemo srećni s osećanjem da nas svak zlostavlja.

Jedan od najopštijih vidova neracionalnosti je stav koji gotovo svak zauzima prema zlonamernom ogovaranju. Vrlo malo ljudi je u stanju da se uzdrži da ne kaže nešto pakosno o svojim poznanicima i u ponekom slučaju čak o svojim prijateljima; pa ipak, kad ljudi

doznaju da je nešto rečeno protiv njih, prasnu u srditom zaprepašćenju.

Očigledno im nije palo na pamet da kao što oni ogovaraju druge, isto tako i drugi ogovaraju njih. To je blag obilk stanja koje ako prevrši meru, vodi u maniju gonjenja. Mi očekujemo da prema nama svak oseti onu toplu ljubav i ono duboko poštovanje koje mi osećamo prema sebi samima. Ne pada nam na pamet da od drugih ne možemo očekivati da o nama bolje misle nego što mi mislimo o njima, i razlog što nam to ne pada na pamet jeste u tome što su naše zasluge velike i očigledne, dok zasluge drugih, ako uopšte postoje, mogu da primete jedino veoma dobronameme oči. Kad čujete da je neko kazao nešto strašno o vama, vi se sećate devedeset i devet prilika kad ste se uzdržali da o njemu iskažete potpuno zasluženo mišljenje i zaboravljate da ste u stotoj prilici nepromišljeno iskazali ono što smatrate da je o njemu istina. Zar je to nagrada, osetićete vi, za vaše dugo obuzdavanje? A s njegovog gledišta, vaše ponašanje mu izgleda savršeno isto onako kakvo je u vašim očima njegovo; njemu nije poznato kad ste se obuzdali da ne govorite, on zna samo za stotu priliku kad ste progovorili. Kad bi nam nekom mađijskom silom bilo dato da čitamo tuđe misli, mislim da bi prva posledica toga bila da bi se gotovo sva prijateljstva raskimula; a druga posledica pak, mogla bi da bude sjajna, jer bi život bez prijateljstva bio nepodnošljiv i mi bismo sebe prinudili da se uzajamno volimo bez potrebe vela iluzija da sakrije što o nama nismo uzajamno mislili da smo savršeni. Nama je poznato da naši prijatelji imaju slabosti, ali su u celini ipak prijatni ljudi koje volimo. Međutim, nama je nepodnošljivo kad oni zauzmu isti

takav stav prema nama. Od njih očekujemo da, nasuprot ostalom svetu, o nama misle da smo bez mane. Kad smo prinuđeni da priznamo svoje mane, mi tu jasnu činjenicu uzimamo isuviše ozbiljno. Niko ne može da očekuje da bude savršen niti da ga preko mere uznermrava činjenica što to nije.

Manija gonjenja uvek se zasniva na suviše preteranom mišljenju o svojiim sopstvenim zaslugama. Recimo da sam dramski pisac; svakom nepristrasnom čoveku je očigledno da sam najsajjniji pisac doba. Pa ipak, iz nekih razloga, moje drame se slabo prikazuju a i kad se prikažu, nemaju velikog uspeha. Kakvo je objašnjenje za ovaj čudan slučaj? Očigledno da su se iz nekih razloga reditelj, glumci i kritičari uhvatili u kolo protiv mene. A zašto je sve to, meni se čini razumljivo; ja nisam hteo da metanišem pred glavešinama pozorišnog sveta; nisam se udvarao kritičarima; moje drame sadrže neke istine koje su nepodnošljive za one koje pogađaju. I tako moj prevashodni talenat, nepriznat, propada.

Pa je tu i pronalazač koji nikad nije u stanju da nađe nekoga ko bi ispitivao vrednost njegovog pronalaska; fabrikanti proizvode na svoj stari način i neće da se upuštaju u novotarije, a ona nekolicina naprednijih imaju već svoje pronalazače koji se staraju da dobro zabrave vrata pred uljezima, ma oni bili i geniji; na čudan način, učena društva gube njegov rukopis ili ga vraćaju nepročitan; pojedinci kojima se obraća, uporni su u neodazivanju. Kako to stanje da se objasni? Očigledno postoji usko povezana družina ljudi koja hoće da podeli pobrani kajmak od pronalazaka; na čoveka koji ne pripada toj družini neće ni da se osvnu.

Tu je i čovek koji ima osnovan prigovor zasnovan na činjenicama, ili koji na temelju svojih iskustava uopštava i dolazi do zaključaka da njegova lična nevolja daje ključ vasioni; recimo, on otkriva skandal tajne obaveštajne službe koji je u interesu vlade da ostane u tami. Jedva da iko hoće da objavi njegovo otkriće, i na izgled najplemenitiji ljudi odbijaju da prstom maknu da isprave zlo koje ga ispunjava gnušanjem. Za sada činjenice ostaju onakve kako on tvrdi da stoje. Ali odbijanje na koje je naišao, učinilo je na njega takav utisak da on veruje da su svi moćni ljudi zauzeti jedino i isključivo prikrićem svojih zločina kojima imaju da zahvale za svoju vlast. Slučajevi kao ovaj izuzetno su uporni s obzirom na delimičnu istinu njihovog gledišta; stvar koja ih je lično takla, kao što je i prirodno, učinila je na njih veći utisak nego daleko veći broj stvari o kojima nisu imali neposrednog saznanja. To u njima stvara pogrešno shvatanje o razmerama, i čini da pridaju neosnovanu važnost činjenicama koje su možda pre izuzetne nego tipične.

Druga i neretka vrsta manije gonjenja je jedna vrsta filantropa koji uvek čine dobra ljudima i protiv njihove volje i zaprepašćeni su i užasnuti što za to ne dobijaju nikakvu zahvalnost. Naši motivi u dobročinstvima retko da su tako čisti kao što zamišljamo da jesu. Želja za vlašću je podmukla; ona se skriva u mnogim vidovima i često je izvor zadovoljstva koje dobijamo od toga što radimo ono što mislimo da je dobro za druge ljude. Ali neretko u to ulazi i jedan drugi element. „Činiti dobro” narodu, obično se izražava u tome da ga lišavamo nekih radosti, pića, kocke, lenstvovanja ili tako nečeg. U ovom slučaju ima

elemenata koji su tipični za veliko socijalno moralisanje, naime, zavist prema onima koji su u mogućnosti da čine grehove od kojih se moramo uzdržavati mi, koji hoćemo da sačuvamo poštovanje naših prijatelja. Oni koji glasaju, recimo, za zakon protiv pušenja (takvi zakoni postoje ili su postojali u više američkih država) očigledno su nepušači za koje je odvratno što to drugima čini zadovoljstvo. Ako ovi očekuju od onih koji su nekada bili poklonici cigareta da u deputaciji dođu i zahvale se što su ih oslobodili ovog odvratnog poroka, moguće je da će se duboko razočarati. Ti onda mogu da počnu da snevaju kako su svoje živote dali za opšte dobro, i da oni koji imaju najviše razloga da im se zahvale na dobrotvornoj delatnosti, izgleda da ni u najmanjoj meri ne grabe priliku da svoju zahvalnost izraze.

Nekad su iste vrste dobročinstva vršile gospođe prema domaćoj posluzi nad čijim su moralom bdele. Ali u ovim danima, pitanje posluge postalo je toliko teško da je ova vrsta ljubaznosti prema devojačkoj posluzi postala manje uobičajena.

U višim političkim krugovima javlja se ista stvar. Državnik koji je postepeno za sebe prikupio svu vlast kako bi izveo visoke i plemenite zadatke koji su ga nagnali da napusti dokon život i uđe u arenu javnog života, iznenađen je nezahvalnošću naroda koji mu je okrenuo leđa. Nikad mu ne pada na pamet da se pita: da li je njegova delatnost potekla iz javnog interesa, ili da li uživanje u vladanju nije ni najmanje nadahnulo njegovu aktivnost? Fraze koje su uobičajene na govornici i u partijskoj štampi doprle su lagano do njega kao istine i on u stranačkom besedništvu vidi istinsku analizu

motiva. Zgađen i razočaran povlači se iz sveta, pošto ga je svet napustio, i žali što je ikad preduzeo tako nezahvalnu ulogu kao što je ostvarenje opšteg dobra.

Iz tih slika nameću se četiri opšta načela koja će se pokazati uspešnom preventivnom merom protiv manije gonjenja ako se samo njihova istina dobro shvati. Prvo je: setiti se da vaši motivi nisu uvek tako nesebični kao što izgledaju. Drugo, ne precenjajte svoje zasluge. Treće, ne očekujte da će se drugi interesovati za vas koliko vi za sebe samoga. I četvto, ne uobražavajte da su se mnogi ljudi okomili na vas s naročitom željom da vas pogone. Kazaću poneku reč o svakom od ovih pravila.

Naročito je filantropu i rukovodiocu potrebno da posumnja u svoje motive; ti ljudi imaju viziju o svetu, ili o jednom njegovom delu, kakav bi trebalo da bude i oni neki put osećaju opravdano, drugi put neopravdano, da ostvarujući svoju viziju, pružaju blagodet čovečanstvu ili nekom njegovom delu. Međutim oni ne shvataju da pojedinci kojih se ta blagodet tiče, imaju svaki za sebe podjednako pravo na sopstveno mišljenje o vrsti sveta koji žele. Čovek tipa rukovodioca potpuno je ubeđen u svoje pravilno gledanje i da je svako drugačije pogrešno. Ali njegova subjektivna sigurnost ne pruža nikakav dokaz da on i objektivno ima pravo. Povrh toga, njegovo verovanje je samo maska za njegovo zadovoljstvo koje dobija posmatranjem promena čiji je on uzročnik. I pored želje za vlašću ima i drugog motiva, naime, tu je sujeta koja u takvim slučajevima dejstvuje veoma živo. Plemeniti idealista koji se kandiduje za poslanika — o toj stvari govorim iz iskustva — iznenađen je cinizmom birača koji zamišljaju da kandidat jedino žudi za slavom da ispod svog imena

stavi ono „narodni poslanik”. Kad je borba završena i on ima vremena za razmišljanje, dolazi do zaključaka da posle svega, možda cinički birači imaju pravo. Iz idealizma proste stvari se oblače u čudne odeće, i zato izvesna količina realističkog cinizma neće škoditi našim javnim ljudima. Konvencionalan moral unosi izvesnu količinu nesebičnosti koju ljudska priroda jedva može da podnese, i oni koji se ponose na svoju vrlinu, često uobražavaju da dostižu taj nedostižan ideal. Najveći deo delatnosti čak i najplemenitijih ličnosti, ima u sebi nešto sebično, ali tome ne treba prigovarati, jer da je drugačije, ljudski rod ne bi inače mogao da opstane. Propašće čovek koji provodi vreme u brizi da nahrani druge, a zaboravi da nahrani samog sebe. Doduše, on bi mogao da uzima samo toliko hrane koliko da se snabde snagom potrebnom da ponovo zaroni u borbu protiv zla, ali je sumnjivo da li će svariti hranu koju pod takvim uslovima uzme u sebe, pošto će izostati podsticaj za stvaranje sokova za varenje. Otuda je bojie da čovek jede zato što uživa u hrani, a ne da njegovo vreme provedeno u jelu bude jedino prožeto željom za opštim dobrom.

A što važi za jelo, važi i za sve ostalo. Što god valja da se uradi, uradiće se kako treba jedino ako se u rad unese izvestan polet, a polet je redak bez nekog sebičnog motiva. S toga gledišta, među sebične motive uneo bih čak i one koji su u biološkoj vezi s čovekom, kao što je nagon odbrane žene i dece od neprijatelja. Taj deo altruizma, deo je normalne prirode čoveka, ali mera unesena i u konvencionalnu etiku nije takva i retko kad dolazi iskreno do izražaja. Ljudi koji bi hteli da imaju visoko mišljenje o svojim moralmm vrlinama, moraju zato da sebe ubede kako su dostigli neki stepen

nesebičnosti koji vrlo verovatno nisu dostigli, i zato težnja za nedostignutom vrlinom dovodi do izvesne samoodbrane koja se lako pretvara u maniju gonjenja.

Za drugo od naša četiri pravila, naime, da nije mudro da precenjujemo svoje zasluge, važi, ukoliko se odnosi na moral ono što smo već kazali. Ali ni zasluge koje nisu moralne, ne bi trebalo da se precene. Dramski pisac čiji komadi nikad ne uspevaju, trebalo bi hladno da prihvati pretpostavku da su to rđavi komadi; ne bi smeo to da odbaci kao očigledno isključeno. Ako utvrdi da se ta pretpostavka poklapa s činjenicama, kao induktivan filozof treba s tim da se pomiri. Istina je da u istoriji ima nepriznatih zasluga, ali njihov broj je daleko manji od priznatih neuspeha. Ako je neko genije koga njegovo doba neće da prizna, on ima puno prava da nastavi svojim putem uprkos toga što ga ne priznaju. Ako je pak on čovek bez talenta, naduvan sujetom, bolje je da ne bude istrajan. Nema mogućnosti da se utvrdi kojoj od ovih dveju kategorija on pripada, kad se već ukopistio da stvara nepriznata remek-dela. Ako pripadate prvoj kategoriji, vaša istrajnost je junaštvo, a ako drugoj, onda je smešna. Stotinu godina posle vaše smrti moći će se odgonetnuti kojoj ste kategoriji pripadali. U međuvremenu ima jedno merilo, možda baš ne nepogrešno, ali ipak od prilične vrednosti koje biste mogli primeniti na sebe ako sumnjate da ste genije dok vaši prijatelji veruju da niste. Merilo je u ovom: da li stvarate s osećanjem nekog neodoljivog podstreka da izrazite neke ideje, ili vas rukovodi želja da se dopadnete? U pravom umetniku želja za pljeskom, mada postoji, ipak je drugostepenog značaja, u smislu što želi da stvori neko delo i nada se da će biti prihvaćeno s

pljeskom, ali neće da menja svoj stil ako pljeska nema. Onaj pak kome je želja za pljeskom prvenstven motiv, nema u sebi stihije koja ga goni na stvaranje u jednom pravcu i zato je u stanju da stvara i delo sasvim drugačije vrste. Ako takav čovek umetnošću ne postigne odobravanje, bolje je da se okane toga posla. I govoreći opštije, ma u kom pravcu u životu išli ako primetite da drugi ne cene vaše sposobnosti tako visoko kao vi sami nemojte baš, sasvim sigurno da verujete da oni greše. Ako dozvolite takav red misli, lako možete da poverujete da se oko vas kuje zavera za ugušivanje vaših vrednosti, i to verovanje izvan svake sumnje postaće izvor jednog nesrećnog života. Priznanje da vaša vrednost nije tako velika koliko ste vi mislili, možda će biti bolnije u prvi mah, ali to je bol koji će nestati i iza njega može da nastane srećan život.

Naše treće načelo je da ne očekujemo mnogo od drugih. Nekada je vladao običaj kod starih bolesnih dama da bar od jedne od svojih kćeri očekuje da se potpuno žrtvuje pozivu nudilje, čak i po cenu da se odrekne braka. Znači da od drugoga očekujemo takav stepen nesebičnosti, koji je protivan zdravom razumu, jer je za nesebičnog gubitak veći nego što je dobitak za sebičnog. U našim odnosima s drugim ljudima, a naročito s onima koji su nam najbliži i najmilijii, važno je i ne uvek lako da se ima pred očima: da oni život gledaju iz svog ugla i onako kako život utiče na njihovo ja, a ne iz našeg ugla i kako utiče na naše ja. Ne može se ni od koga očekivati da izokrene svoj pravac života za ljubav nekog drugog. U nekim slučajevima može da postoji tako silna ljubav da su pred njom i najveće žrtve prirodne, ali ako one nisu prirodne, ne bi trebalo da ih

takvim pravimo, i nikome se ne bi moglo prebaciti što ih takvima nije napravio. Vrlo često žalbe na držanje drugih nije drugo do izraz prirodnog egoizma protiv gramzljive lakomosti lica čije ja prevazilazii sopstvene granice.

Četvrto načelo koje smo pomenuli je u shvatanju da drugi ljudi manje vremena troše u mišljenju na vas nego što vi sami činite. Bolesna žrtva manije gonjenja uobražava da su svakojaki ljudi, koji inače imaju svoja zanimanja i svoje interese, zauzeti ujutru, u podne i noću jedino time da naškode jadnom umobolniku. Isto tako, relativno zdrava žrtva manije gonjenja vidi u svima mogućnim postupcima neku vezu s njim, koja u stvari ne postoji. Ta misao, dabogme, godi i njegovoj sujeti. Da je dosta velik čovek, to bi i moglo da bude tačno. Mnogo godina su mere britanske vlade bile usredsređene da se suzbije Napoleon. Ali ako čovek nikakve naročite vrednosti uобрази da drugi neprestano misle o njemu, on je na putu da se razboli. Uzmimo da držite govor na nekoj javnoj večeri. U listovima izlaze fotografije drugih govornika, ali vaše nigde nema. Kako to da se protumači? Očigledno ne zato što su drugi govornici smatrani važnijima; svakako je to došlo otuda što su direktori listova izdali naredbu da se vaša slika ne objavi. A zašto da izdaju tu naredbu? Očigledno zato što su se plašili vaše veličine. Na taj način neobjavljivanje vaše fotografije iz omalovažavanja pretvara se u tanan kompliment. Ali samoabmama ove vrste ne vodi nikakvoj zdravoj sreći. U dnu svojih misli vi ćete znati da su činjenice drugačije, i da to sakrijete koliko god možete od sebe samoga, moraćete da izmišljate sve fantastičnije pretpostavke. Na kraju, napor ulagan da

poverujete tome biće isuviše težak. I pošto, iznad svega, te pretpostavke znače da ste predmet opsežnog neprijateljstva, one će samo pojačati vaše samopoštovanje usađivanjem u vas vrlo neprijatnog osećanja da ste na ratnoj nozi s celim svetom. Nijedno zadovoljstvo zasnovano na samoobmani nije zdravo i, ma koliko neprijatna bila istina, bolje je da se suočimo s njom jedanput zauvek i da se naviknemo na nju i pristupimo građenju svog života u saglasnosti s njom.

STRAH OD JAVNOG MNJENJA

Vrlo malo ljudi je u stanju da doživi sreću, sem ako ceo njihov način života i gledište na svet nisu u saglasnosti s onima s kojima imaju društvene veze, a pogotovu s onima s kojima žive. Osobnost je modernih zajednica da su podeljene u grupe koje se duboko razlikuju među sobom u svom moralu i verovanjima. Ovakvo stanje počelo je s reformacijom ili bi se pre trebalo da kaže: s renesansom, i od tada se sve više razlikovalo. Bilo je protestanata i katolika čiji su se putevi razilazili ne samo u teologiji, nego i u mnogim drugim praktičnim stvarima. Bilo je aristokrata koji su sebi dozvoljavali razne postupke koji nisu bili trpljeni u građanskom staležu. I onda su se pojavili slobodoumi vernici i mislioci koji nisu priznavali dužnost verskih obreda. I u našim danima evropski kontinent je duboko podeljen na socijaliste i druge i ta podela se ne odnosi samo na politiku nego gotovo na sve grane života. U zemljama engleskog jezika razlike su mnogobrojne. U nekim krugovima ceni se umetnost, dok se u drugim smatra đavoljom rabotom, u svakom slučaju, ako je moderna. U nekim krugovima odanost imperiji vrhovna je vrlina, u drugima se smatra porokom, a u trećim čak kao neka vrsta blesavosti. Obični ljudi preljubu smatraju jednim od najvećih zločina, dok veliki deo to smatra za oprostivo, ako ne čak i pohvale dostojno.

Među katolicima razvod braka je potpuno zabranjen, dok većina nekatolika u tom vidi ublažavanje bračnog tereta.

S obzirom na sve te razlike u gledištima, neko lice izvesnih ukusa i ubedejenja može da se nađe u položaju da praktično bude otpadnik u jednoj grupi, dok će ga druga prihvatiti kao sasvim obično ljudsko biće. Veliki deo nesreće iz toga proizlazi poglavito među mlađima. Mlad čovek i devojka nekako se vežu za ideje koje su u vazduhu, ali otkriju i to da su te ideje prokazane u osobenom krugu u kome on ili ona žive. Mlad svet lako dolazi do utisaka kao da je ona sredina koju poznaju, predstavnik celog sveta. On jedva može da veruje da bi u drugom mestu i u drugom krugu njegova gledišta, koja ne sme sebi da prizna iz straha da ga ne smatraju potpuno izopačenim, bila prihvaćena kao obična stvar doba. Tako, zbog nepoznavanja sveta, čovek mnogo jada ima da otrpi, neki put samo u mladosti, a neretko tokom čitavog života. Ta usamljenost nije samo povod za bol, ona čini da se rasipaju energije u nepotrebnom naporu da se očuva mentalna nezavisnost uprkos neprijateljske sredine, i u devedeset i devet slučajeva od stotine stvara izvesnu plašljivost da se ideje proprate do svojih logičnih zaključaka. Sestre Bronte nisu srele srodne duše sve dok im se knjige nisu pojavile. To nije imalo dejstva na Emiliju^{xxxv}, koja je bila junačka duša velikog zamaha, ali je svakako učinilo utisak na drugu sestru, Šarlotu, čiji je stav, uprkos njenog talenta, uvek u velikoj meri ostajao na visini jedne guvernante. Blejk^{xxxvi}, kao i Emilija Bronte, živeo je u krajnjoj duhovnoj usamljenosti, ali kao i ona, on je bio dovoljno velik da savlada loše posledice toga, jer nikad nije

posumnjao da nije na pravom putu i da njegovi kritičari ne greše. Svoj stav prema javnom mnjenju izrekao je u ovim redovima:

Jedini čovek koga sam poznavao,
Koji me nije naterao da skoro bljujem,
Bio je Fjuzeli: bio je i Turčin i Jevrejin.
I tako, dragi moji hrišćani, kako ste?

Ali nema mnogo takvih koji su do tolikog stepena snažni u svom unutrašnjem životu. Za sreću gotovo svakoga čoveka potrebna je saosećajna sredina. Za većinu, dabogme, sredina u kojoj žive, saosećajna je. Oni se zadoje svakojakim predrasudama još u mladosti i nagoni se prilagođavaju verovanjima i običajima koji postoje oko njih. Ali za jednu veliku manjinu u koju ulaze praktično gotovo svi koji imaju bilo kakvu intelektualnu ili umetničku zaslugu, taj stav slaganja je nemogućan. Uzmimo da se neko lice, rođeno u nekom malom mestu u provinciji, nađe u ranoj mladosti okruženo neprijateljstvom prema svemu što je potrebno za mentalne vrline. Ako bi hteo da čita ozbiljne knjige drugi dečaci bi ga prezirali i učitelji govorili da takva štiva ne vode ničemu. Ako se odaje umetnosti, njegovi vršnjaci bi ga smatrali mekušcem, a odrasli nemoralnim. Ako bi izabrao karijeru, ma koliko ona poštovana bila, koja ne bi odgovarala krugu kojem pripada, prigovarali bi mu da se pravi važan, i da ono što je bilo dosta za njegovog oca, dosta je i za njega. Ako pokaže ikakvu naklonost da podvrgava kritici verska shvatanja ili političke veze svojih roditelja, vrlo je verovatno da će zapasti u veliku nepriliku. Iz svih tih razloga, za mnoge mlade ljude i devojke izuzetnih odlika mlado doba je

doba velike nesreće. Za njihove običnije drugove to može da bude vreme veselosti i radosti, ali za njih je potrebno nešto ozbiljnije, što ne mogu da nađu ni među odraslima ni među svojim vršnjacima one određene sredine u kojoj su se slučajno rodili.

Kad takvi mladi ljudi pođu na univerzitet, oni obično pronađu srodne duše i nekoliko godina prožive u velikoj sreći. Ako su srećni, posle napuštanja univerziteta, može da im pođe za rukom da dobiju neki posao u kome će im se ukazati prilika da mogu da proberu srodno društvo; inteligentan čovek koji živi u velikom gradu kao što su London ili Njujork, većinom će naći srodnu sredinu u kojoj mu neće biti potrebno da govori skučeno i licemerno. Ali ako ga posao nagna da živi u manjem mestu i naročito takvom u kome valja sačuvati naklonost prostog sveta, kao što je u slučaju lekara ili advokata, onda se može naći u položaju da gotovo čitavog života mora da sakriva svoje stvarne navike i ubeđenja pred ljudima s kojima se sreća svaki dan. To je naročito tačno za Ameriku, zbog veličine zemlje. U najneverovatnijim mestima na severu, jugu, istoku i zapadu nalaze se usamljena lica, koja iz knjiga znaju da ima mesta u kojima ne bi bila tako usamljena, ali nemaju sreću da žive u takvim mestima i samo im se najređe ukazuje prilika srodnog razgovora. Stvarna sreća u takvim okolnostima je nemogućna za one koji su građeni u manje sjajnim razmerama Blejka i Emilije Bronte. Ako je ikako moguće, treba naći neki izlaz da se despotizam javnog mnjenja smanji ili izbegne i da članovi inteligentne manjine uzmognu da se upoznaju i uzajamno uživaju u svome društvu.

U mnogo slučajeva nepotrebna plašljivost čini

nevolju težom nego što treba. Javno mnjenje je uvek despotiskije nastrojeno prema onima koji ga se očigledno pribjavaju, nego prema onima koji su ravnodušni prema njemu. Pas će bućnije da zalaje i da ujede kad vidi da ga se plašite, nego ako s preziranjem prolazite mimo njega; čovečje krdo ima slične karakteristike. Ako pokažete da ih se bojite, podmećete im se da vas gone kao divlju zver; a ako ste ravnodušni počinju da sumnjaju u svoju moć i skloni su da vas ostave na miru. Ja, dabogme, nemam u vidu preterane oblike izazivanja. Ako se u Kensingtonu držite mišljenja koja vladaju u Rusiji, ili u Rusiji mišljenja koja vladaju u Kensingtonu, valja da se pomirite s posledicama. Ne mislim na takve krajnosti, nego na sitnija spoticanja o uhodani red stvari kao što su odevanje ne baš sasvim korektno, pripadanje nekoj crkvi ili čitanje inteligentnih knjiga. Ako se izvode veselo i bezbrižno, ne izazivački nego prostodušno, takva spoticanja biće podnošljiva čak i u najkonvencionalnijem društvu. Takvi postepeno mogu da dođu do stepena povlašćene budale kojima su neke stvari dozvoljene koje bi drugom čoveku bile neoprostive. Ovo sve spada u oblast neke dobronamernosti i prijaznosti. Konvencionalni ljudi razjare se od besa na odstupanja od pravila najviše zbog toga što ta odstupanja smatraju kao kritiku sebe samih. Oprostićete mnoge nekonvencionalnosti čoveku koji odaje mnogo veselja i dobroćudnosti da čak u očima najglupljava isključuje mogućnost da nastupa kao njihov kritičar.

Međutim, ovakav način izbegavanja osude je nemogućan za mnoge koji su upravo zbog ukusa i mišljenja pošli u raskorak s krdom i izgubili njegovu naklonost. Lišenost simpatija izaziva u njima

nelagodnost i nagoni ih na ratoboran stav, i ako se po spoljašnjem držanju saobražavaju, ili izbegavaju da stvar dovedu do otvorenog sukoba. Ljudi koji nisu u saglasnosti s konvencijama, skloni su da budu preosetljivi, nelagodni i lišeni vedrog raspoloženja. Da ih prevedete u drugi krug, gde se njihovo mišljenje ne smatra neobičnim, isti ovi ljudi izgledaće kao da su potpuno izmenili karakter. Od ljudi ozbiljnih, plašljivih i povučenih mogu da postanu veseli i samopouzdana ljudi; od nakostrešenih, umiljatih, i od sebi okrenutih, društveni i svetski.

Otuda, gde god je to moguće, mladi ljudi koji se osećaju u suprotnosti sa sredinom, treba da se postaraju da izaberu takvu karijeru pomoću koje će doći do novih drugova, čak ako bi to povlačilo za sobom znatan gubitak u prihodima. Često oni jedva znaju da je tako šta uopšte moguće, pošto malo poznaju svet, i mogu lako da uobrazu da su predrasude na koje su navikli kod kuće, opšte u celom svetu. U ovoj stvari bi stariji ljudi trebalo da priteknu mladima u pomoć, pošto je neophodno šire poznavanje čovečanstva.

Kad mlado lice nije u saglasnosti sa svojom okolinom, uobičajeno je da se pretpostavi u ovim danima psihoanalize da uzrok tome mora da se traži u nekoj psihološkoj smetnji. Po mom mišljenju, to je savršeno pogrešno. Pretpostavimo, na primer, da roditelji nekog mladog lica veruju da je teorija o evoluciji zabluda. Dovoljno je da to mlado lice bude inteligentno pa da se s njima razide u tom mišljenju. Razilaženje s okolinom dabogme da je nevolja, ali nije uvek nevolja koju valja izbegavati po svaku cenu. Gde je okolina glupa, puna predrasuda ili svirepa, to je znak da zaslužuje da se

čovjek s njom razide. I do izvesne mere ove karakteristike postoje gotovo u svakoj sredini. Galilej i Kepler imali su "opasne misli", (kako ih zovu u Japanu), kao što ih imaju najinteligentniji ljudi i u same naše dane. Nije dobro da se društvena svest razvije u tolikoj meri da kod ovakvih ljudi izazove strah od društvenog neprijateljstva zbog njihovog mišljenja. Poželjno je da se iznađe način da to neprijateljstvo bude što manje osetljivo i, ukoliko je moguće, bez uticaja.

U modernom svetu najvažniji deo problema izlazi na videlo u mladosti. Ako neki čovek pođe putem prave karijere i u pravoj sredini, on u najviše slučajeva može da izbegne društveno gonjenje, ali dok je mlad i njegove vrednosti još nisu ispitane, podložan je da bude na milosti nemilosti neznanica koje sebe smatraju pozvanim da donose sud o stvarima o kojima ništa ne znaju, i koje se razbesne na pomisao da tako mlado lice zna nešto bolje od njih, s tolikim iskustvom. Mnogi koji su konačno izbegli despotstvo neznanja, preživeli su tako tešku borbu i toliko dugotrajan pritisak da su na kraju ogorčeni i oslabljeni u svojoj energiji. Postoji podesna teorija da će genije uvek da se probije i, pozivajući se na tu teoriju, mnogi smatraju da gonjenje mladih talenata ne može da napravi veliku štetu. Nema nikakvog osnova da se prihvati takva teorija. To je kao i ona teorija da će na kraju svako ubistvo da se otkrije. Očigledno je da su ubistva za koja znamo, otkrivena; ali ko zna koliko ih ima a da se o njima nikad i ništa nije doznalo? Na isti način, svi genijalni ljudi koje poznajemo kao takve, probili su se kroz nepovoljne uslove, ali to nije razlog za pretpostavku da ih nije imalo bezbroj koji su propali u mladosti. Povrh svega, to nije samo pitanje genija, nego i

talenta, koji je isto tako potreban zajednici. I tu nije u pitanju samo da se nekako probiju, nego da se probiju bez ogorčenja i s neokrnjenom energijom. Iz svih razloga mladićka staza ne bi smela da bude suviše trnovita.

Dok je poželjno da stari poštuju želje mladih, nije poželjno da mladi s poštovanjem prate želje starih. Razlog je prost, naime, u oba slučaja u pitanju su životi mladih a ne starih. Kad mladi pokušavaju da upravljaju životim starih, na primer, prigovarajući udovom roditelju što hoće ponovo da se ženi, onda su isto tako na pogrešnom putu kao i stari kad hoće da određuju kako mladi treba da žive. Kad dođe vreme pune zrelosti, mladi i stari podjednako imaju prava da donose odluke i, ako je potrebno, i da čine greške. Mladi su nerazmišljeni ako popuste pod pritiskom bilo u kom pitanju od životne važnosti. Uzmimo, na primer, da ste mlada devojka koja hoće da bude glumica i da vas roditelji sprečavaju u tome: ili na osnovu da je pozorište nemoralno, ili da je društveno na nižem stepenu. Mogu da vrše razne pritiske; mogu da vam kažu da će da vas izbace na ulicu ako se ne pokorite njihovim naredbama; mogu da kažu da ćete se pokajati za koju godinu; mogu da vam ispovrte čitav svežanj strašnih primera mladog sveta koji se zatrčao kao što vi sad hoćete da se zatrčite, i da se svršilo rđavo. Doduše, možda imaju pravo kad misle da pozorište nije karijera za vas; možda nemate talenta za glumu ili nemate dobar glas. Ako stvar tako stoji, vi ćete to brzo doznati od pozorišnih ljudi i biće dosta vremena na raspolaganju da izaberete drugu karijeru. Roditeljski dokazi ne moraju da budu dovoljan osnov da ne pokušate. Ako uprkos svega što govore, vi izvedete

svoju zamisao, ubrzo će se s tim pomiriti, u stvari brže nego što vi ili oni pretpostavljate. Međutim, ako utvrdite da mišljenja profesionalaca o vašim sposobnostima nisu povoljna, to je druga stvar, jer početnici uvek treba da poštuju mišljenja stručnjaka.

Ja uopšte mislim, izuzev stručnog mišljenja, da se suviše mnogo obraća pažnja na mišljenja drugih u velikim kao i malim stvarima. Po pravilu treba se pokoravati javnom mnjenju ukoliko se želi da izbegne lična propast i ne dospe u zatvor; ali sve što ide preko toga je dobrovoljna pokornost nepotrebnom despotstvu i podložno da sreću omete na razne načine. Uzmimo, na primer, pitanje trošenja. Mnogi ljudi troše novac sasvim drugačije nego što bi to bilo saobrazno njihovim ukusima, prosto zato što osećaju da poštovanje suseda prema njima zavisi od toga kakva kola imaju i kakve večere daju. U stvari, čovek koji bi očigledno mogao da kupi kola, ali koji kolima pretpostavlja ozbiljnija putovanja i dobru biblioteku, na kraju će doživeti daleko veće poštovanje nego da je postupio kao drugi. Dabogme, ovde nije u pitanju da se namerno ruga javnom mnjenju; i dalje će sve da bude u smislu javnog mnjenja, samo malo drugačije. Ali da bude stvarno ravnodušan, u isto vreme je znak snage i izvor sreće. I jedno društvo sastavljeno od ljudi i žena koji se ne klanjaju primljenim pravilima, mnogo je zanimljivije društvo od onoga u kome se svi ponašaju istovetno. Gde se svačiji karakter razvija individualno, sačuvaju se razlike tipova, pa je i vredno da se čovek nađe s novim ljudima zato što nisu dvojnici onih s kojima se već sastao. To je bilo jedno od preimućstava aristokratije, pošto tamo gde položaj zavisi od rođenja, ponašanje

može da bude različito.

U modernom svetu, s obzirom na brzinu putovanja, ljudi su manje zavisni od svojih najbližih geografskih suseda nego što su nekad bili. Oni koji imaju kola mogu mirne duše smatrati da im je sused svaki onaj koji stanuje u domašaju od trideset kilometara. Otuda imaju daleko veću mogućnost nego ranije da biraju svoje društvo. U svakom jače naseljenom susedstvu veoma je jadan onaj čovek koji u okviru od trideset kilometara ne može da nađe srodnu dušu. Pojam da čovek mora da poznaje svoje neposredne susede, potpuno je izumro u većim centrima stanovništva, ali još dotrajava u manjim gradovima i selima. Čak je to postao smešan pojam, pošto za društveni život nije više potrebno da zavisimo od neposrednih suseda. Sve više se ukazuje mogućnost da biramo društvo na osnovu srodnosti duša nego prostog susedstva. Sreća se uvećava druženjem s licima sličnih ukusa i sličnih mišljenja. U izgledu je da će se u ovom smislu proširivati društveni dodir i postoji nada da će se pomoću toga postepeno sasvim umanjiti usamljenost koja sada pogađa mnoga nekonvencionalna lica. To će nesumnjivo povećati njihovu sreću, ali će svakako smanjiti sadističko uživanje koje konvencionalni nalaze u tome što nekonvencionalni zavise od njihove milosti. Ne mislim da bi valjalo da se postaramo da ovo uživanje i dalje traje.

Strah od javnog mnjenja, kao svaki drugi vid straha, pritiskuje i guši razvitak. Nemoguće je izvesti ništa veliko sve dok strah takve vrste ostane moćan i nemoguće je imati onu slobodu duha od koje je sazdana prava sreća, jer je za sreću od suštinske važnosti da naš način života izbije iz naših dubokih pobuda, a ne od

slučajnih ukusa i želja onih koji su slučajno naši susedi ili čak naši rođaci. Strah od neposrednih suseda je nesumnjivo manji nego što je bio, ali je došla neka nova vrsta straha, naime od toga šta bi mogle da kažu novine. To je isto tako stvarno kao što je bila hajka na veštice u srednjem veku. Kad se neke novine okome na nekoga koji je možda sasvim nedužan, posledice mogu biti strašne. Srećom, takvoj sudbini izmiču mnogi zbog svoje beznačajnosti, ali postoji opasnost da se novim i savršenijim metodama iz toga ne iskuje nov metod društvenog gonjenja. Isuviše je to ozbiljna stvar da bi o njoj s preziranjem govorila žrtva toga i ma šta da se misli o velikom načelu slobode štampe, ja mislim da bi se moralo zadreti dublje nego što to čini danas zakon o kleveti. Sve treba da se zabrani što bi bilo nepodnošljivo za nevine pojedince, čak i ako bi uradili ili kazali nešto što, zlonamerno prikazano, može da ih predstavi u ružnoj svetlosti pred javnošću. Jedini osnovni lek za to je povećanje trpeljivosti u krilu javnosti. Najbolji način da se poveća trpeljivost jeste povećanje broja srećnih ljudi koji uživaju stvarnu sreću, a ne da glavno zadovoljstvo nalaze u izazivanju bola svojim sadrugovima.

DRUGI DEO

UZROCI SREĆE

10

JE LI SREĆA JOŠ MOGUĆNA?

Do sada smo posmatrali nesrećnog čoveka; sad je pred nama prijatniji zadatak da osmotrimo srećnog čoveka. Iz razgovora i knjiga nekih mojih prijatelja gotovo da sam došao do zaključka da je sreća u modernom svetu postala nemogućost. Nalazim ipak da se to gledište može razvejati samoispitivanjem, putovanjem na stranu i razgovorom s mojim vrtarom. Nesreće svih mojih prijatelja-književnika proučio sam u jednoj od ranijih glava; u ovoj glavi hteo bih da dam jedan pregled srećnih ljudi s kojima sam se sreo u toku svoga života.

Sreće ima dve vrste, mada, dabome, ima srednjih stepena. Dve vrste koje imam pred očima mogle bi da se opišu kao obične i maštovne, životinjske i duhovne, duševne i razumne. Koju ćemo od tih da izaberemo, zavisi, razume se, od toga šta hoćemo da dokažemo. Meni sad nije stalo da ma šta dokazujem, nego

jednostavno da opisujem. Možda je najjednostavniji način da se opiše razlika između dve vrste sreće ako se kaže da je jedna vrsta dostupna svakom ljudskom biću, dok druga samo onima koji znaju da čitaju i pišu. U mojim dečaćkim godinama poznavao sam jednog čoveka koji je zračio od sreće, a čiji zanat je bio kopanje bunara. Bio je ogromne visine i neverovatno snažnih mišića: nije znao ni da čita ni da piše i kad je 1885. godine dobio pravo glasa za parlamentarne izbore, tada je prvi put doznao da takva ustanova uopšte postoji. Njegova sreća nije poticala iz intelektualnih izvora, nije bila zasnovana na veri u zakon prirode, ili u usavršljivost vrste, ili u javno vlasništvo ustanova, ili u konačnu pobedu adventista sedmog dana, ili u ma kakvo drugo verovanje koje intelektualci smatraju potrebnim za zadovoljniji život. Bila je zasnovana na telesnoj snazi, punim rukama posla i na savlađivanju nesavladljivih prepreka u vidu većeg grumenja kamena. Sreća moga vrtara bila je iste vrste; on vodi bespoštednu borbu s pitomim zečevima o kojima govori potpuno istovetno kao Skotland jard o boljševicima; smatra ih mračnim, lukavim i svirepim i veruje da s njima može da ukrsti koplja jedino prepredenošću kakva je i njihova. Kao junaci Valhale koji su svaki dan provodili u lovu neke vrste divlje svinje koju bi ubili svako veče, a koja bi na čudan način oživela ujutru, tako moj vrtar može da smrsi konce svom dušmanu danas bez straha da će dušman da nestane sutra. Iako je prevalio sedamdesetu, radi ceo dan i na biciklu prevaljuje šesnaest strmih milja na dolasku i odlasku na posao; izvor njegovog uživanja je neiscrpan a daju mu ga “oni pitomi zečevi”.

Ali, kazaćete, ove jednostavne radosti nisu

pristupačne za viši svet kao što smo mi. Kakvu radost bih mogao da nađem u ratovanju s takvim slabačkim stvorenjem kao što je pitomi zec? Po mom mišljenju prigovor je vrlo slab. Zec je mnogo veći od bacile žute groznice, pa ipak čovek višeg zamaha može da nađe zadovoljstva u borbi s njima. Radosti, savršeno istovetne s onima moga vrtara, ukoliko se tiče njihove emocionalne sadržine, pristupačne su najobrazovanijem čoveku. Razlika nastala od obrazovanja izražava se jedino u aktivnosti pomoću koje se postižu te radosti. Radosti dostignuća zahtevaju mučne napore tako da na početku izgleda sumnjivo ono što se obično postigne na kraju. Možda je to glavni uzrok zašto nepreterana ocena sopstvene moći predstavlja izvor sreće. Čoveka koji sebe stalno potcenjuje, iznenađuje uspeh, dok čoveka koji sebe precenjuje, često iznenađuje neuspeh. Prva vrsta iznenađenja je prijatna, a druga neprijatna. Otuda je mudro ne biti suviše uobražen, mada ne ni suviše skroman da se postane nesposoban za ikakvu preduzimljivost.

Od članova zajednice s najvišim obrazovanjem najsrećniji su danas ljudi od nauke. Mnogi od njih su emocionalno veoma jednostavni i od svoga posla dobijaju takvo duboko zadovoljstvo da im prija jelo, pa čak i brak. Umetnici i književnici smatraju neizbežnom nesreću u braku, dok su ljudi od nauke vrlo često sposobni da doživljavaju staromodnu domaću sreću. Razlog tomu je što su viši delovi njihove inteligencije potpuno obuzeti radom te ne mogu da se otisnu u oblasti gde im mesto nije. U svom radu oni su srećni, jer je u modernom svetu nauka napredna i moćna i što u njenu važnost ne sumnjaju ni oni sami, pa čak ne ni laici.

Otuda njima nisu potrebne složene emocije, pošto prostije ne nailaze na smetnje. Složenosti u emocijama su kao vrtlozi u reci. Izazivaju ih smetnje koje razbijaju ravnu površinu toka. Ali dotle dok su životne energije neometane, ne izazivaju ni najmanje nabora na površini i njihovu snagu teško će oceniti nepažljiv posmatrač.

Svi uslovi sreće ostvareni su u životu čoveka od nauke. On je zauzet radom koji zapošljava do najpunije mere sve njegove sposobnosti i on ostvaruje zadatke koji nisu važni samo za njega, nego i za celokupnu javnost, čak ako ona ni izdaleka nema za njih razumevanja. U tom pogledu je on srećniji od umetnika. Kad publika ne može da razume neku sliku ili pesmu, ona dolazi do zaključka da je slika rđava a isto tako i pesma. Ako ne može da shvati teoriju relativiteta, ona zaključuje (i to osnovano) da je njeno obrazovanje za to nedovoljno. Sledstveno, Ajnštajn je cenjen dok najbolji slikari umiru od gladi u raznim potkrovljima i Ajnštajn je srećan čovek, a slikari nesrećni. Retki su ljudi koji bi bili istinski srećni ako njihov život zahteva da neprestano dokazuju svoju vrednost pred skepsom celog sveta, manj ako bi uspeli da se zatvore u neku koteriju i zaborave studeni spoljašnji svet. Čoveku od nauke nisu potrebne nikakve koterije, pošto o njemu svi imaju dobro mišljenje izuzev njegovih kolega. Umetnik, naprotiv, nalazi se u mučnom položaju što ima da bira između dvoga: da prezire ili da bude prezren. Ako je to čovek prvoklasne snage, upašće u jednu od ovih nevolja — prvu, ako koristi svoju snagu, i drugu, ako je ne koristi. Nije to bio slučaj uvek i svugde. Bilo je doba kad se dobro mislilo čak i o dobrim umetnicima, čak i onda kad su bili mladi. I kad se dešavalo da je i zlo postupao s

Mikel Anđelom, Julije II nikad nije posumnjao u njegove slikarske sposobnosti. Ma kolikim blagom obasipao zrelije umetnike, koji su već izgubili svoje stvaralačke sposobnosti, moderni milionar nijedan trenutak ne pomišlja da je njihov rad toliko važan kao njegov. Možda su ove okolnosti u vezi sa činjenicom što su prosečno uzevši umetnici manje srećniji od naučenjaka.

Mislim da se mora priznati da su najinteligentniji mladi ljudi u zapadnim zemljama skloni da pate od one vrste nesreće koja dolazi otuda što nisu kadri da nađu pristojno zapošljenje za svoje talente. Međutim, to nije slučaj u istočnim zemljama. Inteligentna omladina u sadašnje vreme verovatno je srećnija u Rusiji nego igde na svetu. Tamo oni stoje pred zadatkom stvaranja novog sveta, a uz to imaju i plamenu veru u to stvaranje. Stari su postreljani, glađu naterani u smrt, proterani i zbrisani na neki drugi način, tako da nisu u stanju, kao u zapadnim zemljama, da gone mlade da biraju između štetočinstva i nerada. Izveštačenom zapadnjaku vera mladog Rusa može da izgleda surova, ali posle svega, šta ima tome da se primeti? *On* stvara nov svet; nov svet po njegovoj volji. Kada bude stvoren, nov svet će gotovo pouzdano učiniti srećnijim prosečnog Rusa, srećnijim nego pre revolucije. Možda to neće biti svet u kome će biti srećan izveštačen zapadni intelektualac, ali zapadni intelektualac u njemu neće ni da živi. Bilo kojim pragmatičkim merenjem doći će se dakle do zaključka da je vera mlade Rusije opravdana, i osuditi je kao surovu, jedino je opravdano na teorijskoj osnovi.

U Indiji, Kini i Japanu spoljašnje okolnosti političke primese utiču na sreću mlade inteligencije, ali tamo ne postoji takva unutrašnja prepreka kao na

Zapadu. Ima aktivnosti koje izgledaju važne, i ukoliko te aktivnosti dovedu do uspeha, mladi su srećni. Oni osećaju da imaju da igraju važnu ulogu u nacionalnom životu i da rešavaju zadatke koji, mada su teški, nisu nerešivi. Cinizam koji se tako često može sresti među najobrazovanijim mladim ljudima i devojkama na Zapadu, dolazi od kombinacije ugodnog života i nemoći. Nemoć uliva u ljude osećanje da ništa nije važno da se učini a ugodan život doprinosi da se bol od nemoći može da otrpi. Na čitavom Istoku student univerziteta ima veću nadu da će da utiče na javno mnjenje nego student na modernom Zapadu, ali zato ima manje uslova da dođe do zamašnjih prihoda studenata na Zapadu. Pošto nije ni nemoćan niti živi udobno, on postaje reformator ili revolucionar, zavisi od toka javnih poslova, ali verovatno čak i kad ga vode na pogubljenje, doživljavaće veću stvarnu sreću nego što je moguće udobnom ciniku. Sećam se jednog mladog Kineza, posetioca moje škole, koji se vraćao kući da osnuje sličnu školu u reakcionarnom delu Kine. Očekivao je da će se to svršiti odrubljenjem njegove glave. Uprkos toga imao je tihu radost na kojoj sam mu jedino mogao da zavidim. Međutim ne bih hteo da tvrdim da su jedino takve lepršave sreće moguće. One su pristupačne samo jednoj manjini, pošto zahtevaju neku vrstu veštine i širine interesovanja koje ne može biti jako često. Ne samo čuveni naučnici koji crpu radost kroz rad, niti samo državnici prvog reda dolaze do radosti zastupanjem jedne politike. Radost od rada pristupačna je svakome ko je u stanju da se istakne u nekoj posebnoj veštini, pod pretpostavkom da upražnjavanjem svoga znanja dobije radosti, a da za to ne traži opšte pljeskanje. Poznavao

sam jednog čoveka koji je još u ranoj mladosti izgubio obe noge, ali je za čitav svoj dug život ostao uzvišeno srećan: postigao je to pisanjem jednog dela od pet svezaka o ružinoj medljici, u čemu je on po mom saznanju bio prvi stručnjak. Nisam imao sreću da upoznam veći broj konhologa, ali od onih koje sam poznavao, doznao sam da proučavanje školjaka pruža veliko zadovoljstvo onima koji se time bave. Poznavao sam nekad jednog čoveka koji je bio najbolji kompozitor u svetu; njemu su se obraćali svi istraživači umetničkih tipova; on je doživljavao radost ne samo zbog istinskog poštovanja koje su mu ukazivali ljudi koji to nisu olako delili ovome ili onome, nego od stvarnog uživanja u vršenju svoga posla, uživanja koje se ne razlikuje mnogo od onoga koje imaju dobri igrači u plesu. Poznavao sam i takve kompozitore koji su bili veštaci da note ispišu matematskim znakovima ili nestorijanskim pismenom, klinastim ili ma kakvim drugim, neobičnim i teškim. Nisam mogao da otkrijem da li su i privatni životi ovih ljudi srećni, ali za vreme časova svog rada njihov stvaralački nagon dolazio je do najsrećnijeg izraza.

Uobičajeno je da se tvrdi kako u naše mašinsko doba zanatlija ima manje radosti na svom stručnom radu. Ne bih smeo da kažem da je to tačno: istina da kvalifikovani radnik danas radi na sasvim drugačijim stvarima nego što je to bilo u srednjovekovnim esnafima, ali je on još veoma važna i odlučna činjenica u mašinskoj privredi. Ima ih koji grade naučna oruđa i tanane mašine, ima crtača, aeroplanskih mehaničara, vozača i čitavih četa drugih u strukama u kojima mogu razviti veštine gotovo bezgranično. Poljoprivredni radnik ili seljak u relativno zaostalim zajednicama, koliko sam mogao da ocenim, ni

izbliza nije tako srećan kao šofer ili mašinstica. Istina je da je rad seljaka koji obrađuje svoju zemlju, raznolik; on ore, seje žanje. Ali on zavisi od prirode i vrlo je svestan te svoje zavisnosti, dok je čovek koji radi na nekom modernom mehanizmu svestan svoje moći i dobija uverenje da je čovek gospodar, a ne rob prirodnih snaga. Doduše, istina je i to da je rad vrlo nezanimljiv velikom broju mašinski uhodanih ljudi koji neprestano ponavljaju neke mehaničke operacije gotovo bez promena, ali ukoliko je nezanimljiviji posao utoliko je podesniji da ga izvrši mašina. Krajnji cilj mašinske proizvodnje je — od čega smo istina jako daleko — takav sistem u kome bi sav nezanimljiv posao radila mašina a za čovečija bića ostali bi samo poslovi koji zahtevaju raznolikost i inicijativu. U takvom svetu rad će biti manje dosadan i manje zamoran nego što je ikad bio od uvođenja poljoprivrede. Prigrliši poljoprivredu, čovečanstvo se odlučilo da se zbog smanjenja opasnosti da se umre od gladi, podvrgne jednodolnosti i dosadi. Kad su ljudi dobijali hranu od lova, takav rad je bilo uživanje, što se vidi iz činjenice da bogati još i sada zabave radi produžuju to praotačko zanimanje. Ali ulaskom u poljoprivredu, čovečanstvo je ušlo u dugačak period osrednjosti, bede i ludosti od kojih ga je tek sada svojim blagotvornim radom oslobodila mašina. Sve je to vrlo lepo što pričaju sentimentalci o onom dodiru sa zemljom, pa i zrela mudrost Hardijevih filozofskih nastrojenja seljaka, ali ipak je jedina želja svakog mladića u selu da se zaposli u gradu kuda može da pobege iz ropstva vetrova, vremena i samoće mračnih zimskih večeri u pouzdaniju i čovečanskiju atmosferu fabrike i bioskopa. Druženje i saradnja osnovni su

elementi sreće prosečnog čoveka i to se potpunije može postići u industriji nego u poljoprivredi.

Vera u neku stvar izvor je sreće velikom broju ljudi. Ne mislim samo na revolucionare, socijaliste i nacionaliste u ugnjetavanim zemljama i slično; mislim na mnogo skromnije vrste vera. Ljudi koje sam poznao i koji su verovali da su Englezi potomci onih deset nestalih plemena, bili su nesumnjivo srećni, dok oni koji su verovali da su Englezi plemena Efrajima i Manaseja ne znaju za granice svoje sreće. Ne predlažem da čitalac prihvati tu veru, pošto ja ne mogu da preporučujem sreću koja bi se zasnivala na lažnom verovanju. Iz tih razloga ne mogu da predlažem čitaocu da veruje da čovek može da živi od oraha, mada, dokle dopiru moja zapažanja, i takva vera može da osigura savršenu sreću. Ali lako je naći stvar koja niukoliko nije fantastična, i oni čije je interesovanje u svakom takvom slučaju iskreno, doći će do zanimanja u svojim časovima dokolice i do savršenog leka protiv osećanja da je život prazan.

Predavanje nekom mračnom uzroku nije jako daleko od samoutonuća u neko zanimanje, „hobi”. Jedan od najistaknutijih živih matematičara deli svoje vreme između matematike i skupljanja maraka. Pretpostavljam da mu marke pribavljaju utehu u trenucima kad matematika ne ide glatko. Teškoća da se dokažu pravila u teoriji brojeva nije jedina nevolja koju bi moglo da izleči skupljanje maraka, niti su marke jedine koje se mogu skupljati. Zamislite samo kakvi široki i zanosni vidici se otkrivaju mašti kad se pomisli na stari porculan, kutije za šmrkanje duvana, rimski novac, vrhove strela i pribor za puške. Istina je da su mnogi od nas suviše

„iznad” takvih prostih zanimanja. Sve smo ih okušali u dečačko doba, ali smo ih iz nekih razloga smatrali nedostojnim za odrasle ljude.

To je savršena zabluda; svako zadovoljstvo koje ne nanosi štetu drugome, dostojno je uvažanja. Što se mene tiče, ja skupljam reke: meni čini zadovoljstvo da se spustim niz Volgu i usplovim uz Jangce i mnogo žalim što nikad nisam video Amazon i Orinoko. Ma koliko da su to prosta uživanja, ja ih se ne stidim. Ili zamislite strasnu radost fudbalskog navijača: on se žedno zagnjuruje u svoje novine i radio mu pruža najživlja uzbuđenja. Sećam se susreta s jednim čuvenim američkim piscem koga sam na osnovu njegovih knjiga ocenio kao podložnog melanholiji. Ali se desilo da su upravo u tom trenutku dolazili preko radija izveštaji glavnih rezultata bezbola; on je zaboravio ne samo mene, nego i književnost i svu tugu našeg života pod mesecom i derao se od ushićenja kad su njegovi klubovi pobedili. Od toga slučaja bio sam oran da čitam njegove knjige bez osećanja utučenosti nad nesrećom njegovih junaka.

Ipak navijanja i hobi u mnogim slučajevima, možda najvećim delom, nisu izvor osnovne sreće, nego sredstvo da se izbegne stvarnost, da se trenutno zaboravi neki bol s kojim je muka da se suočimo. Osnovna sreća zavisi više nego išta od onoga što bi se moglo nazvati prijateljskim interesovanjem za ličnosti i stvari.

Prijateljsko interesovanje za ličnosti je vrsta naklonosti, ali ne ona vrsta koja grabi i uzima a traži uvek određen odgovor. Ova poslednja vrsta je često izvor nesreće. Vrsta koja pruža sreću jeste ona koja voli da posmatra ljude i nalazi zadovoljstva u njihovim

ličnim osobinama, vrsta koja želi da zainteresuje i pruži zadovoljstva onima s kojima dolazi u dodir bez želje da zavlada njima ili da iz njih izmami oduševljeno divljenje. Lice čije držanje prema drugima je iskreno te vrste, biće izvor sreće i primalac uzajamne ljubaznosti. Njegovi odnosi s drugima, bilo da su površni ili ozbiljni, zadovoljiće i njegovo interesovanje i naklonosti; on se neće ogorčiti na nezahvalnost; jer će retko od nje da pati i neće je primetiti ako do nje dođe. Ista svojstva koja bi u drugima izazvala živčano uzbuđenje do očajanja, u njemu će biti jedino izvor blage zabave. Ostvariće bez napora takve rezultate koje bi drugi čovek posle dugih borba našao da su nedostižni. Pošto je lično srećan, biće prijatan drugar, što će takođe da uveća njegovu sreću. Ali sve to mora da je iskreno; ne sme da potekne iz ideje o samopožrtvovanju nadahnutom osećanjem dužnosti. Osećanje dužnosti je korisno u radu, ali izazivačko je u ličnim odnosima. Ljudi žele da budu voljeni, a ne da ih drugi podnose strpljivom rezignacijom. Voleti mnogo ljudi iskreno i bez upinjanja, možda je najveći izvor sreće.

Govorio sam u poslednjem stavu o onom što ja nazivam prijateljskim interesovanjem za stvari. Ta rečenica možda zvuči malo nategnuto; moglo bi se reći da je nemoguće osećati se prijateljski prema stvarima. Pa ipak, ima nešto slično prijateljstvu u interesovanju geologa za stene ili arheologa za ruševine i takvo interesovanje trebalo bi da bude sastavni deo našeg stava prema pojedincima i zajednicama. Moguće je imati za stvari interesovanja koje je više neprijateljsko nego prijateljsko. Može da se desi da neki čovek prikuplja podatke o ekologiji paukova zato što mrzi paukove i želi

da se nastani tamo gde njih najmanje ima. Ta vrsta interesovanja neće pružiti isto zadovoljstvo koje geolog dobija od svojih stena. Interesovanje za bezlične stvari, mada je kao primesa svakodnevnoj sreći možda manje važno od prijateljskog stava prema našim sadrugovima, ipak je od veoma velike važnosti. Svet je velik i naše snage su ograničene. Ako je sva naša sreća povezana s našim ličnim okolnostima, teško je izbeći da se od života traži više nego što on može da da. A tražiti suviše, pouzdan je put da se dobije čak manje nego što je moguće. Čovek koji može da zaboravi na svoje nedaće interesovanjem, recimo, za Trentski sinod ili za istoriju života zvezda, uveriće se da će, kad se vrati sa svog izleta po bezličnom svetu, postići stav i mirnoću koji će mu omogućiti da se najuspešnije pozabavi svojim nevoljama, a u isto vreme doživeće iskreno sreću, ma ona i privremena bila.

Tajna sreće je u ovome: proširite svoja interesovanja koliko god možete i postarajte se da vaše reakcije na stvari i lica koja vas zanimaju budu što više prijateljska i što manje neprijateljska.

Ovaj prethodni pregled o mogućnosti sreće razradiće se u sledećim glavama zajedno sa savetima o načinu kako da izbegnemo psihološke izvore bede.

POLET

U ovoj glavi hoću da govorim o onom što mi se čini najopštijim i najizrazitijim obeležjem srećnog čoveka, naime o poletu.

Možda najbolji način za razumevanje šta hoću da kažem kad govorim o poletu, jeste da posmatramo razna držanja ljudi kad sednu da jedu. Ima ljudi za koje je jelo sušta dosada; ma koliko da je ono ukusno, za njih je neinteresantno. Oni su i pre jeli dobra jela i verovatno takvim posluživani pri svima obrocima. Nikad nisu doživeli da ostanu bez jela i da od gladi zanemognu; došli su do zaključka da su jela konvencionalni događaji koje diktuje moda društva u kome žive. Kao i sve drugo, ručkovi i večere su zamorni, ali našto bezrazložno uznemiravanje kad drugoga izlaza nema. Pa su tu bolesnici koji jedu po dužnosti, jer im je lekar kazao da uzmu malo da održe snage. Onda dolaze epikurejci koji jelu oduševljeno pristupaju ali, nalaze da nijedno nije skuvano kako treba. Tu su i gurmani koji se živo na jelo naklope, prejedu se, zasite i zaduvaju. Najzad tu su oni koji počinju sa zdravim apetitom, uživaju u jelu, jedu koliko im je potrebno i onda prestanu. Oni koji zasednu za banketski sto života zauzimaju sličan stav prema dobrim stvarima koje život nudi. Srećan čovek odgovara poslednjem od naših gozbenika. Ono što je glad u odnosu na jelo, to je polet u odnosu na život. Čovek kome dosađuje jelo podseća na žrtvu bajronovske nesreće. Bolesnik koji jede iz dužnosti odgovara asketi,

gurman sladostrasniku. Epikurejac odgovara probiraču koji polovinu životnih radosti odbacuje kao neestetične. Za čudo, svi ti tipovi, s izuzetkom gurmana jedino možda, preziru čoveka zdravog apetita i smatraju se boljim od njega. Čini im se da je prostački uživati u jelu zato što ste gladni ili što uživete u životu koji pruža raznolikost zanimljivih i iznenađujućih doživljaja. S visine svog razočaranja gledaju dole na takve i preziru ih kao niže duhom. Što se mene tiče, ne slažem se s tim gledištem. Za mene je svako razočaranje bolest, koju doduše izvesne okolnosti mogu da učine neizbežnom, ali koju, ako se desi, valja vrlo brzo lečiti i ne gledati u njoj viši oblik mudrosti. Pretpostavimo da neki čovek voli jagode, a drugi ne voli; u čemu je ovaj poslednji viši od prvoga? Ne postoji apstraktan i bezličan dokaz ni da su jagode dobre ni da nisu dobre. Za čoveka koji ih voli, one su dobre; za čoveka koji ih ne voli, one nisu dobre. Ali čovek koji ih voli ima zadovoljstva u njima koja drugi nema; po obimu njegov život je širi što mu pruža više uživanja i on je bolje prilagođen svetu u kome obojica moraju da žive. Što je istina u ovoj tričavoj stvari, istina je podjednako i u važnijim stvarima. Čovek koji uživa u fudbalskoj igri, u tolikoj meri je iznad onoga koji u njoj ne uživa. Čovek koji uživa u čitanju, još više je iznad drugoga koji ne voli čitanje, pošto su prilike za čitanje češće od prilika za gledanje fudbala. Ukoliko stvar više zanima čoveka, utoliko više izgleda ima za sreću, manje je predat na milost i nemilost sudbini, jer ako mu jedna stvar omane, može da se prihvati druge. Život je suviše kratak da bi se zainteresovali za sve, ali je dobro biti zainteresovan za toliko stvari kojima bismo mogli ispuniti svoje dane. Svi smo skloni bolesti sebi

okrenutog koji od mnogostrukog prizora izloženog pred njim okreće glavu i zadubljuje se jedino u prazninu u sebi. Neka se niko ne zanosi mišlju da ima nečeg velikog u nesreći sebi okrenutog čoveka.

Bile su nekad dve savršeno izrađene naprave da se od svinja naprave najukusnije kobasice. Jedna od njih održala je svoj polet za svinju i proizvodila beskonačno mnogo kobasica; a druga mašina je kazala: „Baš me briga za svinju! Sastav moj daleko je zanimljiviji i čudesniji od ma koje svinje.” Odbila je svinje i dala se na proučavanje sebe. Lišeni hrane, njeni unutrašnji delovi prestali su da rade i ukoliko je sebe duže ispitala, utoliko joj je praznije i gluplje izgledalo sve to. Čitava sjajna naprava pomoću koje se vršila ukusna proizvodnja stala je konačno i u čudu se pitala šta bi sad u stvari mogla da radi. Ova druga naprava za pravljenje kobasica je čovek koji je izgubio polet, dok je prva — čovek koji ga je sačuvao. Mozak je čudna naprava koja je u stanju da prerađuje ponuđene materije u najčudesnijem vidu, ali bez materijala iz spoljašnjeg sveta ona je nemoćna i, drugačije nego naprava za kobasice, mora sama sebi da grabi materijale, jer događaji postaju doživljaji samo interesovanjem koje mi ukazujemo: ako nas događaji ne zanimaju, ništa od njih učiniti nećemo. Dakle, čovek čija pažnja je okrenuta sebi ne nalazi ništa vredno pažnje, dok čovek čija pažnja je okrenuta spoljašnjem svetu, može da nađe u sebi u onim retkim trenucima kad ispituje svoju dušu, najraznovrsniju i najzanimljiviju povorku činilaca kako se rastvaraju i ponovo sastavljaju u divne i poučne uzorke.

Oblici poleta su bezbrojni. Možda će se čitalac setiti kako je Šerlok Holms digao šešir koji je našao na

ulici. Zgledajući ga jedan časak, on je primetio da je vlasnik šešira bio sin pijanice i da njegova žena više nije tako zaljubljena u njega kao što je bila. Čovek nikad ne može da bude dosadan za čoveka kome slučajni predmeti mogu da pruže tako obilje interesovanja. Pomislite samo na razne stvari koje se za vreme jedne šetnje mogu videti po poljima. Neko može da se zanima pticama, drugi rastinjem, treći geologijom, a četvrti poljoprivredom i tako dalje. Ma koja od tih stvari je zanimljiva ako vas interesuje i, pošto su i druge stvari podjednako takve, čovek zainteresovan za ma koju od njih bolje se prilagodio svetu nego onaj koji nije zainteresovan.

A kako su tek neobično različita držanja raznih ljudi prema svojim sadrugovima. Neki čovek za sve vreme dugačkog putovanja železnicom biće savršeno nesposoban da primeti ikoga od svojih saputnika, dok ih je drugi sve ispitao, analizao njihove karaktere, pokušao da odgonetne uslove pod kojima žive, a možda čak i doznao najtajnije događaje njihovih života. Ljudi se razlikuju među sobom isto toliko u onom što osećaju prema drugom, koliko i u onom što doznaju o njima. Nekim ljudima su gotovo svi ljudi dosadni, drugi brzo i lako razviju prijateljske naklonosti s onima s kojima dođu u dodir, sem ako postoji neki zaseban razlog da se ponašaju drugačije. Uzmite opet putovanje: neki ljudi će putovati kroz mnoge zemlje odsedajući u najboljim hotelima, hraneći se istom hranom kojom bi se hranili i kod kuće, susrećući iste one bogate dokoličare koje bi sreli kod kuće i razgovorajući o istim stvarima koje bi pretresali za svojim stolom kod kuće. Kad se vrate, njihovo jedino osećanje je u olakšanju što su najzad okončali dosadnu promenu mesta. Drugi ljudi međutim

ma gde išli vide ono što je karakteristično, prave poznavstvo s ljudima koji su tipični u tom kraju, posmatraju šta bilo što je zanimljivo s gledišta istorijskog ili socijalnog, hrane se jelom onog kraja, uče ponašanje i jezik tih ljudi i vraćaju se kući s punom vrećom novih prijatnih sećanja za zimske večeri.

U svim ovim različitim prilikama čovek koji ima životnog poleta u preimućstvu je pred čovekom koji toga poleta nema. Čak i neprijatni doživljaji su mu od koristi. Meni je milo što sam mogao da omirišem kinesku gomilu sveta i jedno sicilijansko selo, mada ne mogu da tvrdim da je moje zadovoljstvo u tom trenutku bilo veliko. Pustolovi vole brodolome, pobune, zemljotrese, sukobe i svakojake neprijatne doživljaje, pod pretpostavkom da im ne naškode zdravlju. Oni, na primer, za vreme zemljotresa kažu sebi: „Dakle, tako izgleda zemljotres”, i imaju zadovoljstvo što su svoje poznavanje sveta obogatili jednim novim utiskom. Ne bi se moglo kazati da takvi ljudi nisu izloženi igri sudbine, jer da su naškodili svom zdravlju vrlo verovatno da bi izgubili polet, mada to nije sasvim sigurna stvar. Video sam ljude kako umiru posle godina i godina laganog mučenja, pa ipak gotovo do poslednjeg daha, sačuvaju svoj polet. Neka bolosna stanja unište polet, a druga ne. Ne znam da li su biohemičari kadri da se snađu između tih vrsta. Ako biohemija uznapreduje dalje, možda ćemo svi biti u stanju da progutamo pilule koje će nam otvoriti interesovanje za sve, ali dok taj dan ne svane, prinuđeni smo da se oslonimo na zdrav razum u oceni šta je to što čini da se neki ljudi interesuju za sve, a drugi ni za šta.

Polet je nekad sveopši, a drugi put specijalizovan. Stvarno može da bude jako

specijalizovan. Čitaoci Boroua setiće se tipa koji se pojavljuje u *Romany Rye*. Taj čovek je izgubio ženu koju je obožavao i jedno vreme imao je osećanje da je sve skroz uzaludno. Ali se u međuvremenu zainteresovao za natpise na kineskim šoljama i kutijama za čaj i pomoću nekog francusko-kineskog rečnika, zbog koga je naučio francuski, postepeno je uspevao da ih odgonetne, došavši na taj način do novog interesa u životu, mada svoje znanje kineskog stečeno na taj način nikad nije koristio u drugom cilju. Poznavao sam ljude koji su potpuno utonuli u zadatak da sve doznaju o gnostičkoj jeresi i druge ljude čije je glavno interesovanje bilo da skupljaju Hobsove rukopise i prva izdanja njegovih knjiga. Sasvim je nemogućno unapred zamisliti šta bi nekoga moglo da interesuje ali većina ljudi je sposobna za živo interesovanje za ovo ili ono, i ako se jednom u njima razbudi takvo interesovanje, život se opršta od dosade. Veoma specijalizovani interesi su, međutim, manje zadovoljavajući izvor sreće od sveopšteg životnog poleta, jer jedva mogu da ispune čitavo vreme života jednoga čoveka i uvek postoji opasnost da svoje znanje o svom specijalnom interesovanju doteraju dotle da o njemu ništa više nema da se zna.

Valja da podsetimo na razne tipove za našim banketskim stolom među kojima smo naveli i gurmana koga nismo skloni da hvalimo. Čitalac bi mogao da pomisli da se čovek od poleta, o kome smo se pohvalno izrazili, ne razlikuje od gurmana u nekom određenom smislu. Došao je trenutak da razliku između ova dva tipa učinimo određenijom.

Kao što svak zna, stari su smatrali da je umetnost

jedna od osnovnih vrлина. Pod uticajem romantizma i francuske revolucije, mnogi su napustili to mišljenje i stali da se dive svemoćnim strastima čak ako su, kao što je slučaj s nekim Bajronovim junacima, rušilačkog i antisocijalnog tipa. Međutim jasno je da su stari u pravu. U dobrom životu mora da bude ravnoteže među delatnostima i nijedna ne bi smela da se zaošija tako daleko da smeta drugima. Gurman žrtvuje sva ostala zadovoljstva jedenju i čineći to, smanjuje sveukupnu sreću svoga života. Sem jedenja može da se pretera u mnogim drugim strastima. Carica Žozefina bila je gurman u odevanju. U početku je Napoleon plaćao račune njenog krojača, mada stalno sa sve jače podvučenim prigovorima. Najzad joj je izjavio da stvarno treba da se umeri i da će odsad da isplaćuje samo one račune koji mu izgledaju razumni. Kad je prispeo naredni krojačev račun, ona je za časak bila izvan sebe šta da radi, ali se odmah dosetila kako da se snađe. Otišla je kod ministra vojske i od njega zahtevala da isplati račun iz budžeta predviđenog za rat. Kako je on znao da je ona toliko moćna da može da izdejstvuje njegovo otpuštanje, isplatio je račun i zbog toga su Francuzi izgubili Đenovu. Tako bar kažu knjige, a ja nisam sklon da garantujem da je sve istinito što one kažu. Našu tezu to podjednako potvrđuje, bilo da je istina ili preterivanje, jer će poslužiti da dokaže koliko daleko možo da odvede jednu ženu strast za haljinama kada za to ima uslova. Pijanice i nimfomane su očigledni primeri iste vrste. Načelo u tim stvarima je prilično jasno. Svi naši zasebni ukusi i želje imaju da se uklope u opšti okvir života. Ako hoćemo da budu izvor sreće, moraju da su podudarni sa zahtevima zdravlja, s naklonostima onih koje volimo i s

poštovanjem društva u kome živimo. Neke strasti mogu da se puste na volju gotovo po želji, a da ne pređu granice dozvoljenog, dok druge to ne mogu. Recimo, čovek koji voli šah, ako je slučajno neženja s obezbeđenim prihodima, ne treba da ograničava svoju strast ni u najmanjoj meri; ali ako ima ženu i decu i nema obezbeđenih prihoda, valja ozbiljno da zauzda svoju strast. Pijanac i gurman čak i ako nemaju socijalnih obaveza, nerazumno rade sa svog sopstvenog gledišta, jer odajući se strastima, štode svom zdravlju i časak radosti pribavlja im časove žalosti. Izvesne stvari čine okvir u kojem svaka zasebna strast mora da se kreće ako nećemo da postane izvor bede. Takve stvari su zdravlje, opšte vladanje samim sobom i dovoljni prihodi da se podmiri najnužnije i izvrše najosnovnije obaveze kao što su one prema ženi i deci. Čovek koji te stvari žrtvuje šahu, u suštini je isto tako rđav čovek kao i pijanica. Jedini razlog zbog kojega ga ne bismo osudili tako strogo to je što je njegov slučaj ređi i što samo čovek izuzetnih osobina može da se udubi u takvu intelektualnu igru. Grčko pravilo o umetnosti obuhvata praktično ove slučajeve. Čovek koji toliko voli šah da ceo dan za vreme rada misli na partiju šaha koju će odigrati uveče, srećan je, ali onaj koji napušta posao za ljubav partije šaha, gubi svu vrlinu umerenosti. Priča se da je u svojim mladim i poročnim danima Tolstoj dobio medalju za hrabrost pred neprijateljem, ali kad je došao trenutak da mu se preda odlikovanje, bio je toliko udubljen u igru šaha da je odbio da ide po odlikovanje. Jedva da bismo u tom slučaju mogli šta da prigovorimo Tolstoju, jer je možda za njega bilo svejedno da li je dobio odlikovanje ili ne, ali da je u pitanju neki manji čovek, to bi bila

ludost.

Kao ograničenje teorije koju smo malopre postavili, trebalo bi prihvatiti da se izvesni postupci smatraju toliko plemenitim da time opravdavaju sve ostalo. Čoveku koji je u odbrani svoje zemlje izgubio svoj život, ne prebacuje se ako njegova žena i deca ostaju bez prebijene pare. Čoveku koji se dao na oglede da učini neko veliko naučno otkriće ili pronalazak, neće se prigovarati za potonje siromaštvo koje je njegova porodica morala da trpi, pod pretpostavkom da njegovi napori na kraju budu krunisani uspehom. Ali ako on nikad ne uspe da učini otkriće ili pronalazak oko koga se majao, javno mnjenje će ga osuditi kao smetenjaka, što izgleda nepravično, jer niko u takvom poduhvatu ne može da bude siguran u uspeh. Za vreme prve hiljade godina hrišćanske ere, čovek koji je napustio porodicu za ljubav svetiteljskog života bio je obasut pohvalama, mada bi se danas smatralo da bi prvo trebalo da se nekako pobrinuo za svoju porodicu.

Imam utisak da između gurmana i čoveka zdravog apetita postoji duboka psihološka razlika. Čovek u kome jedna želja istrčava ispred svih ostalih, obično je opterećen nekom dubokom nedaćom od koje hoće da umakne kao od aveti. U slučaju pijanice to je očigledno: ljudi piju da zaborave. Da se nad njih ne nadnose aveti, ne bi pijano stanje pretpostavljali trezvenom. Kao što je govorio Kinez iz priče: „Ne pijem zbog pića nego zbog napića.” Taj slučaj je tipičan za sve preterane i jednostrane strasti. Ne traži se zadovoljstvo u samoj stvari, nego zaborav. Međutim, velika je razlika da li se zaborav traži na ludački način ili prirodnim dejstvom čula koja sama po sebi donose prijetnost. Borouov

prijatelj koji je naučio kineski da bi gubitkom žene našao zaborav, tražio ga je u aktivnosti bez štetnih posledica i, naprotiv, razvijao je svoj um i znanje. Protiv takvih oblika bekstva nema prigovora. Druga je stvar s čovekom koji zaborav traži u piću, kockanju ili ma kom drugom nekorisnom vidu uzbuđenja. Ima doduše slučajeve koji lebde na granici dobra i zla. Šta da se kaže o čoveku koji se bezumno izlaže opasnosti u aeroplanu ili na vrhovima brda zato što mu je život zacrneo. Ako opasnosti kojima se izlaže imaju javni značaj, možemo mu se diviti, ali ako to nije slučaj, uvrstićemo ga u kategoriju jedva za razlomak bolju od pijanice i kockara.

Pravi polet, a ne onaj koji je u stvari bekstvo u zaborav, prirodna je osobina ljudskih bića, sem ako nije uništena nesrećnim slučajem. Mala deca su zainteresovana za sve što vide i čuju; svet je pun iznenađenja za njih i ona neprestano i plameno ispituju stvari da dođu do znanja, razume se, ne učenih znanja, nego onih pomoću kojih se upoznaju sa stvarima koje privlače njihovu pažnju. Životinje čak i u odraslo doba sačuvaju polet pod uslovom da su zdrave. Mačke u nepoznatoj odaji neće sesti sve dok za svaki slučaj ne onjuše svaki ugao da se negde ne nalazi neki miš. Čovek koga prilike nisu u osnovi izvitoperile, sačuvaće prirodno interesovanje za spoljašnji svet i sve dokle ga bude imao, naći će da je život prijatan, sem ako mu sloboda nije preko mere ograničena. Gubitak poleta u civilizovanom društvu može uglavnom da se pripiše ograničenjima sloboda koje su neophodne za naš način života. Divljak lovi kad je gladan i, čineći tako, odaziva se na neposredni podsticaj. Čovek koji svako jutro u izvestan čas ide na svoj posao, kreće se u osnovi pod

istim podsticajem, naime potrebom da obezbedi sredstva za život, ali u njegovom slučaju podsticaj nije neposredan i ne nastupa u trenutku kad se pojavi: on deluje posredno, preko apstrakcija, verovanja i htenja. U trenutku kad čovek pristupi svom poslu, on nije gladan pošto je maločas doručkovao. On samo zna da će glad nastupiti kad-tad i njegov odlazak na posao je sredstvo da podmiri buduću glad. Podsticaji su neredovni dok navike u civilizovanom društvu moraju biti redovne. Među divljacima čak zajednički pothvati, ukoliko uopšte postoje, spontani su i plahoviti. Kad neko pleme polazi u rat, lupanje u doboš podiže oduševljenje i uzbuđenje krda, nadahnjuje svakog pojedinca na potrebnu aktivnost. Moderna preduzeća se ne mogu tako upravljati. Kad voz valja staviti u pokret, nemoguće je nadahnuti nosače, mašinovođe i skretničare varvarskom muzikom. Svaki od njih mora da izvrši svoj posao prosto zato što se taj posao mora uraditi; podsticaj za to, rekli bismo, posredan je: oni ne podležu podsticaju za određenu radnju, nego ljubavi potonje nagrade za tu radnju. Dobar deo socijalnog života ima isti nedostatak. Ljudi razgovoraju među sobom ne iz neke naročite želje za razgovorom, nego zbog neke potonje koristi koju misle da dobiju od saradnje ljudi s kojima razgovaraju. Civilizovan čovek je u svakom trenutku sputan u izražavanju svojih podsticaja: ako se desi da je raspoložen, ne bi smeo da zapeva ili zaigra na ulici, a ako je žalostan, ne sme da sedne na ivičnjak ulice i zaplače kako ne bi ometao ulični saobraćaj. U mladosti je njegova sloboda ograničena u školi, u odraslim godinama on je sputan za vreme svojih radnih časova. Sve to čini da je sve teže održati polet, jer neprestana

sputavanja teže da izazovu zamor i dosadu. Pa ipak, civilizovano društvo nemoguće je zamisliti bez visokog stepena sputavanja spontanih podsticaja, pošto će spontan podsticaj izvršiti samo najjednostavnije oblike društvene saradnje, a ne one veoma složene oblike koje zahteva organizacija moderne ekonomije. Da bi mogao da se odupre tim smetnjama poletu, čovek mora da je zdrav i da raspolaže obilnom snagom; ili ako je tako srećan da nađe posao koji će ga sam sobom privući. Ukoliko se možemo osloniti na statistike, za poslednjih stotinu godina zdravlje je neprestano napredovalo u svima civilizovanim zemljama, ali kako se snaga daleko teže može meriti, ja sumnjam da je telesna svežina u zdravom čoveku toliko velika kao što je ranije bila. Ovde je problem pretežno socijalnog karaktera i kao takvog nemam nameru da proučavam u ovoj knjizi. Ali problem ima lični psihološki izraz, o čemu smo govorili kad je bilo reči o umoru. Neki ljudi uspevaju da održe svoj polet uprkos civilizovanog života i mnogi bi bili u stanju da učine isto kad bi bili lišeni unutrašnjih psiholoških sukoba, na koje troše dobar deo svoje snage. Polet zahteva više snage nego što je potrebno za redovan posao, a to opet sa svoje strane zahteva glatko odvijanje psihološke mašine. O uzrocima koji podstiču to glatko odvijanje, kazaću neku reč više u narednim glavama.

Manje danas nego ranije, ali još u velikoj meri, u ženama je polet snažnije smanjen pogrešnim shvatanjem dostojanstva. Nekad se mislilo da je nepoželjno da žene pokazuju javno interesovanje za muškarce ili da suviše živahno iskazuju svoja raspoloženja. Upućivane da se ne interesuju za muškarce, one su na kraju završile da se nisu interesovale ni za šta, ili, u najmanju ruku, ni za šta

sem za neku vrstu korektnog ponašanja. Propovedati stav neaktivnosti i povlačenja iz života, očigledno je nešto vrlo oprečno poletu isto tako kao i bodriti na neko samoutonuće koje je karakteristično za žene dostojne velikog poštovanja, posebno ako su neobrazovane. Nemaju one za sport interesovanja koje imaju prosečni muškarci, ne mare za politiku, njihovo ponašanje prema muškarcima je u znaku nategnute usamljenosti, a prema ženama prikrivenog neprijateljstva zasnovanog na uverenju da su druge žene manje dostojne poštovanja od njih. Hvališu se da su zatvorene u sebe; drugim rečima, hoće da kažu da je odsustvo interesovanja za stvorenja iste vrste njihova vrlina. Za to, razume se, ne treba okrivljavati njih; one su samo prihvatile moralno učenje koje se propovedalo kroz hiljadu godina ukoliko se žena tiče. One su, međutim, sažaljenja dostojne žrtve jednog sistema represije čiju nepravdičnost nisu uspele da uoče. Za takve žene sve što je neplemenito izgleda dobro i sve što je plemenito izgleda zlo. U svom društvenom krugu čine što mogu da ubiju radost, a u politici vole represivno zakonodavstvo. Na sreću, taj tip žene postaje sve ređi, ali je još pretežniji nego što zamišljaju oni koji žive u prosvetnim krugovima. Svakom ko u ovo sumnja, predlažem da obiđe izvestan broj najamnih kuća i potraži stan, ali da dobro osmotri sve gazdarice s kojima se bude sreo za vreme traženja stana. On će videti da je njihov život u znaku takvih ženskih vrlina koje zahtevaju da uguši svaki životni polet i da su, saobrazno i dosledno tome, njihove misli i srca osakaćeni i zakržljali. Dobro shvaćeno, između muških i ženskih vrlina nema razlike koju je ostavila tradicija. Jer i za žene, kao i za muškarce, polet je tajna sreće i

blagastanja.

NAKLONOST

Jedan od glavnih uzroka odsustva poleta je osećanje da nas niko ne voli, dok obrnuto, osećanje da vas ljudi vole, bodri polet više od svega. Osećanje da nekoga ne vole potiče iz više razloga. Može sebe da zamišlja tako odvratnim čovekom da ga verovatno niko ne bi mogao da zavoli; možda se u detinjstvu morao da navikne da primi manje ljubavi nego što su dobivala druga deca; a možda je stvarno neki čovek koga niko ne voli. Ali u ovom poslednjem slučaju uzrok leži verovatno u gubitku samopouzdanja, začetom u nekoj nedaći rane mladosti. Dоследno osećanju da ga niko ne voli, čovek može da razume razne stavove. Može da učini očajničke napore da zadobije naklonost, obično posredstvom izuzetnih postupaka pažnje. U ovome, međutim, vrlo verovatno neće uspeti, jer oni kojima je upućena pažnja lako mogu da primete odakle je ona potekla, a ljudska priroda je sazdana tako da najradije obasipa naklonošću upravo one koji je najmanje traže. Dakle, čovek koji se upinje da kupi naklonost postupcima dobre volje, razočaraće se pred ljudskom nezahvalnošću. Nikad mu ne pada na pamet da je naklonost koju pokušava da kupi od daleko veće vrednosti, nego materijalna dobra koja on nudi kao njenu cenu; pa ipak, osećanje da je tako, osnov je njegovih postupaka. Drugi neki čovek, primetivši da nije voljen, može da se sveti celom svetu, da izaziva rat ili revolucije ili da to čini perom umočenim u žuč kao dekan Svift.

Junačka je to reakcija na nedaću koja zahteva takvu snagu karaktera, dovoljnu da se čovek ustremi na ceo ostali svet. Malo je ljudi koji mogu da se uzdignu na takve visine; velika većina i muškaraca i žena, kad osete da ih niko ne voli, utonu u strašljivo očajanje, olakšano na mahove zrakama zavisti i zlonamernosti. Po pravilu, takvi ljudi postaju krajnje egocentrični a odsustvo naklonosti daje im osećanje nesigurnosti od koje nagonski žele da umaknu privolom da njima ovlada sasvim i potpuno navika. Oni koji postaju dobrovoljni robovi nepromenjene rutine obično su na to navedeni strahom od spoljašnjeg sveta i osećanjem da se neće sudarati s njim ako idu istom stazom kojom su išli prethodnih dana.

Onj koji pred život izlaze s osećanjem sigurnosti mnogo su srećniji od onih koji mu izlaze s osećanjem nesigurnosti, svakako bar dotle dokle ih osećanje sigurnosti u slom ne odvede. I u mnogobrojnim slučajevima, mada ne u svima, osećanje sigurnosti samo po sebi pomoći će čoveku da izbegne opasnosti kojima bi drugi podlegao. Ako preko provalije prelazite uzanom daskom, pre ćete se skrhati u provaliju ako se plašite nego ako se ne plašite. Ista stvar se može primeniti na ponašanje u životu. Čovek bez straha, može, razume se, da doživi iznenada nesreću, ali je verovatno da će neozleđen proći kroz mnoge teške situacije u kojima bi se plašljiv čovek stotinu puta slomio. Ta korisna vrsta samopouzdanja ima, razume se, bezbroj oblika. Neko je siguran u planinama, drugi na moru, a neko u vazduhu. Ali opšte samopouzdanje prema životu dolazi pre svega od navike da od prave vrste naklonosti dobija onoliko

koliko mu treba. I o toj navici misli posmatranoj kao izvor poleta, hoću da govorim u ovoj glavi.

Dobijena, a ne data naklonost prouzrokuje to osećanje sigurnosti, mada ona pre svega potiče od uzajamne naklonosti. Strogo uzevši, ne samo naklonost nego i divljenje ima to dejstvo. Lica čije je zanimanje da privlače javno divljenje kao što su glumci, propovednici, govornici i političari, sve više i više zavise od pljeska. Ako dobiju dobru meru javnog priznanja, njihov život je pun poleta; a ako je ne prime, oni postaju nezadovoljni i egocentrični. Rasplinuta dobra volja mnoštva za njih je ono što je drugima sužena naklonost nekolicine. Dete čiji roditelji ga vole, prima njihovu naklonost kao prirodan zakon. Ono ne misli mnogo o tome, ali to je od velike važnosti za njegovu sreću. Ono misli o svetu, o pustolovinama s kojima se sreće, i još više o pustolovinama s kojima će se sresti kad odraste. Ali iza svih tih spoljnih interesa tu je osećanje da će ga od nevolja zaštititi naklonost njegovih roditelja. Dete iz bilo kojih razloga lišeno roditeljske naklonosti, verovatno će postati plašljivo i nepustolovno, ispunjeno strahom i samosažaljenjem i ne više sposobno da se sa svetom suoči u raspoloženju vedrog istraživača. Takvo dete začudo rano će da se preda razmišljanju o životu, smrti i ljudskoj sudbini. Okrenuće se licem sebi, prvo melanholično, a posle će se predati nestvarnoj utesi nekog filozofskog ili teološkog sistema. Svet je ispreturano mesto u kome se u ludoj povorci smenjuju prijatne i neprijatne stvari. I želja da od tog stvori neki razumljiv sistem ili obrazac, u suštini je posledica straha, u stvari neka vrsta straha od gomila i razjapljenih prostora. Između četiri zida svoje knjižnice plašljiv

student će se osetiti siguran. I ako još uspe sebe da ubedi da je vasiona takođe uređena, on će gotovo isto tako da se oseti siguran kad nogom kroči na ulicu. Da je bio obasut sa više naklonosti, takav čovek bi se manje pribojavao od stvarnog sveta i ne bi morao da izmišlja idealan svet da mu bude oslonac u verovanju.

Međutim, sve naklonosti nemaju to dejstvo u upućivanju na pustolovine. Data naklonost mora sama po sebi da bude silna i ne plašljiva, da sadrži u sebi želju za vrlinom više nego za sigurnošću od strane svog objekta, mada nikako ne sme da bude ravnodušna prema sigurnosti. Plašljiva mati ili negovateljica koja neprestano upozorava decu na nesreće koje se mogu desiti, koja misli da će svaki pas da ugrize i da je svaka krava bik, može u njima da izazove plašljivost sličnu njenoj, i osećanje da nikad neće biti sigurni sem u njenoj blizini. Neograničeno prisvojnoj majci ovo osećanje u detetu može da bude prijatno: njoj je milija dečija privrženost njoj nego njegova sposobnost da krči sebi put kroz svet. U tom slučaju, na kraju krajeva, njeno dete će gore proći nego da ga uopšte niko nije voleo. Umne navike uobličene u ranim godinama vrlo verovatno će ostati takve kroz čitav život. Kad se zaljube, mnogi ljudi traže tiho pristanište daleko od sveta gde mogu da budu sigurni da će biti predmet divljenja, mada nisu za divljenje i uzdizani, mada nisu za uzdizanje. Mnogim ljudima je dom pribežište ispred istine: tu njihov strah i njihova plašljivost nalaze zadovoljstvo u društvu u kojem su strah i bojazan umanjeni. Oni traže od svojih žena ono što su ranije dobivali od svojih nerazumnih matera, pa ipak se iznenađuju ako njihove žene u njima vide samo odraslu decu.

Da se odredi najbolja vrsta naklonosti nije uopšte laka stvar, jer je jasno da će u njoj biti *neke* zaštitne primese. Ne ostajemo ravnodušni pred nedaćama ljudi koje volimo. Ja međutim mislim da zebnja od nevolje, suprotno saosećanju sa nevoljom koje se već desila, trebalo bi da igra što manju ulogu u naklonosti. Strah za druge samo je za vrlo malo bolji od straha za nas same. Povrh toga, često je to samo maskiranje prisvojnog stava. Nadaju se da će izazivanjem njihovog straha obezbediti nad njima potpuniju vlast. To je, dabome, jedan od razloga zašto muškarci vole plašljive žene, jer zaštićujući ih, dolaze u položaj da ih pritežavaju. Obim ljubaznosti kojom se može obasuti neka ličnost bez štete za nju, zavisi od njenog karaktera: ličnost jaka i pustolovna može bez štete mnogo da podnese, dokle plašljivom licu treba ukazivati da od toga malo šta očekuje.

Primljena naklonost ima dvojaku funkciju. Do sada smo govorili o njoj u vezi sa sigurnošću, ali u životu odraslog ona ima daleko važniju biološku namenu, naime roditeljstvo. Velika nevolja i za čoveka i za ženu je nesposobnost da nadahnu polnu ljubav, pošto to njega ili nju lišava najvećeg uživanja koje život može da pruži. Ta lišenost neminovno će pre ili posle da dovede do uništenja poleta i stvoriće okrenutost ka sebi. Međutim, često se dešava da ranije nevolje iz detinjstva izazovu mane u karakteru koje postaju uzrok nemoći da dotični u poznijim godinama doživi ljubav. Ovo je možda istinitije kod ljudi nego kod žena, jer su uglavnom žene sklone da zavole muškarce zbog njihovog karaktera, dok muškarci naginju ka ženama zbog njihovog spoljašnjeg izgleda. U ovom pogledu

muškarci se pokazuju niži od žena, jer osobine koje muškarci nalaze u ženama u celini manje su dostojne nego one koje se ženama dopadaju u muškarcima. Međutim, ne bih smeo da tvrdim da je lakše doći do dobrog karaktera nego do dobrog izgleda; u svakom slučaju mere potrebne za ovo poslednje žene razumeju bolje i radije se služe njima nego što to čine muškarci za ono prvo.

Do sada smo govorili o naklonosti čiji je predmet neka ličnost. Sad bih hteo nešto da kažem o naklonosti koju čovek daje drugome. I ova se može podeliti u dve vrste, jedna koja je možda najvažniji izraz životnog poleta, a druga je izraz straha. Prva mi izgleda savršeno divljenja dostojna, dok je druga u najboljem slučaju samo uteha.

Ako jednog lepog dana otplovite brodom uz lepu obalu, vi ćete se diviti obali i uživati u njoj. To uživanje će nastati u vama jedino gledanjem na spoljašnji svet i ono nema nikakve veze bilo s kojom vašom očajničkom potrebom. Ali ako, međutim, vaš brod potone i vi zaplivate prema obali, za nju ćete osetiti drugu vrstu ljubavi: ona će za vas značiti zaštitu od talasa i njena lepota ili ružnoća neće vam biti ni od kakvog značenja. Bolja vrsta naklonosti odgovara čoveku čiji brod je pouzdan, a manje dobra vrsta odgovara brodolomnom plivaču. Prva od tih vrsta naklonosti je jedino mogućna ukoliko se čovek oseća u sigurnom položaju ili bar je ravnodušan prema opasnostima koje mu prete; druga vrsta, naprotiv, prouzrokovana je osećanjem nesigurnosti. Osećanje prouzrokovano nesigurnošću mnogo je subjektivnije i egocentričnije od druge vrste pošto se voljena stvar ceni pruženih usluga radi a ne

zbog unutrašnje vrsnoće. Ali neću da tvrdim da ta vrsta naklonosti ne igra opravdan udeo u životu. U stvari, gotovo sve prave naklonosti sadržavaju nešto pomešano od ovoga i ukoliko je naklonost zbilja lek za osećanje nesigurnosti, ono čoveku otvara mogućnost da opet oseti ono interesovanje za svet koje se zamračilo u časovima opasnosti i straha. Ali priznajući udeo koji to osećanje igra u životu, mi tvrdimo da je ono manje vrsno nego druga vrsta, pošto zavisi od straha, a strah je zlo, i zato što je više egocentrično. U najboljoj naklonosti čovek očekuje novu sreću više nego da umakne staroj nesreći.

Najbolji tip naklonosti je uzajamno životodavan; svako prima naklonost s radošću i daje je bez napora i sledstveno toj uzajamnoj sreći, svak nalazi da je svet interesantniji. Ima međutim i druge vrste koja nije tako retka u kojoj jedno lice usisava vitalnost drugoga, jedan prima, što drugi daje, ali u zamenu ne daje gotovo ništa.

Neki od veoma vitalnih ljudi pripadaju tom tipu koji sisa krv. Ovi oduzimaju vitalnost jedne žrtve za drugom i dok oni napreduju i ispunjavaju se interesovanjem za sve, dotle oni od čije krvi žive, postaju sve bleđi, mračniji i tuplji. Takvi ljudi iskorišćuju druge u svoje svrhe i nikad u njima ne gledaju krajnji cilj. U osnovi oni se ne interesuju za one koje trenutno misle da vole; njih ovi interesuju jedino kao podstrekači možda savršeno bezlične vrste. Očigledno da to potiče iz njihove prirodne mane, ali koju nije lako ni utvrditi ni lečiti. Ta je karakteristika često povezana s velikom ambicijom i zasniva se, rekao bih, na preterano jednostranom mišljenju o ljudskoj sreći. Naklonost u smislu iskrenog uzajamnog interesovanja dvaju lica jedno za drugo, ne samo u korist obeju strana,

nego više kao da imaju pred očima zajedničko dobro, jedan je od najvažnijih elemenata stvarne sreće. Čovek čije je ja toliko zatvoreno u gvozdene zidove da je nesposoban da ih i najmanje proširi, gubi ono najlepše što život može da pruži, ma koliko inače imao uspeha u svojoj karijeri. Ambicija koja isključuje naklonost iz svog delokruga obično je posledica neke vrste gneva ili mržnje protiv čovečje rase, nastala u nesrećnoj mladosti, u nepravdama poznijeg doba, ili iz bilo kojih razloga koji vode ka maniji gonjenja. Suviše moćno *ja* je tamnica iz koje čovek mora da pobjegne ako hoće punim zahvatom da uživa u svetu. Sposobnost za pravu naklonost jedno je od obeležja čoveka koji je izbegao iz te sopstvene tamnice. Primanje naklonosti niukoliko nije dovoljno: primljena naklonost treba da oslobodi naklonost koja treba da se da drugome, i samo tamo gde su obe zastupljene u istoj meri, daće naklonost od sebe što najviše može.

Psihološke i društvene smetnje cvetanju uzajamne naklonosti veliko su zlo od kojega je svet uvek patio i još pati. Ljudi su spori u odavanju priznanja iz straha da ono nije na svom mestu; oni su spori da pruže naklonost iz straha da zbog toga ne trpe od lica koje obasipaju naklonošću ili od strogog suda sveta. Obazrivost se preporučuje podjednako u ime morala kao i svetske mudrosti s rezultatom da se velikodušnost i pustolovnost otklanjaju kad su u pitanju naklonosti. Sve to teži da izaziva plašljivost i srdžbu protiv ljudi, jer mnogi ljudi u životu promaše upravo ono što je nužno, a od deset ljudi devetorica ono što je neophodan uslov srećnog i otvorenog stava prema svetu. Ne treba pretpostaviti da su oni koje nazivaju imoralnim od veće

vrednosti od onih koji to nisu. U polnom odnosu često nema gotovo ničega što bi se moglo nazvati stvarnom naklonošću; nije retko da između ljubavnika postoji duboka mržnja. Svaka strana se otima da se ne preda drugoj, svaka zadržava duboku usamljenost, svaka ostaje netaknuta i otuda neoplođena. U takvim doživljajima nema duboke vrednosti. Neću da kažem da ih treba oprezno izbegavati, jer mere koje bi valjalo preduzeti u tu svrhu sklone su da utiču na slučajeve iz kojih bi mogla da nikne vrednija i dublja naklonost. Ali zato tvrdim da jedinu vrednost imaju oni polni odnosi u kojima nema ustezanja i u kojima obe potpune ličnosti treba da se stope u jednu novu kolektivnu ličnost. Od svih opreznosti, ona u ljubavi možda je najsudbonosnija za sreću.

PORODICA

Od svih ustanova koje smo primili u nasleđe, nijedna u sadašnje vreme nije toliko rastočena i izbačena iz koloseka kao porodica. Naklonost roditelja prema deci i dece prema roditeljima može da bude jedan od najvećih izvora sreće, ali u stvarnosti u današnje vreme odnosi između roditelja i dece u devet slučajeva od deset izvor su nesreće za obe strane i u devedeset devet od stotine slučajeva izvor nesreće bar jedne od dveju strana. Neuspeh porodice da pruži osnovno zadovoljstvo koje bi u načelu mogla da pruži, jedan je od najdubljih uzroka nezadovoljstva toliko rasprostranjenog u naše doba. Odrastao koji želi srećno da živi sa sopstvenom decom ili da im pruži srećan život mora duboko da razmisli o roditeljstvu i, pošto je razmislio da postupi mudro. Porodica je isuviše obiman zadatak da bi se o njoj opširno govorilo u ovoj knjizi, izuzev problema koji smo postavili, naime, osvajanja sreće. I čak u vezi s tim problemom možemo od njega da uzmemo u pretres samo toliko koliko je poboljšanje u moći svakog pojedinca bez promena u društvenoj strukturi.

Dabome da je to teško ograničenje, jer su uzroci porodičnih nesreća u današnji dan najrazličitiji: psihološki, ekonomski, socijalni, vaspitni i politički. Gde su u pitanju imućne klase zajednice, dva uzroka su se splela da žene porodicu teže osete nego ikad u ranijim vremenima. Ova dva uzroka su, s jedne strane, otvaranje karijere pojedinim ženama, a s druge strane, nestajanje

domaće posluge. U staro vreme žene su bile nagonjene u brak nepodnošljivim uslovima života za usedelicu. Usedelica je morala da sedi kod kuće u materijalnoj zavisnosti prvo od oca, a posle jednog od braće, ne baš oduševljeno. Ona nije imala zanimanja da ispuni svoje dane, ni slobodu da se zabavi izvan zaštitnih zidova porodične zgrade. Niti je imala priliku ni sklonost za polne pustolovine, o kojima je ona sama bila duboko ubeđena da su odvratnost ako se vrše izvan braka. Ako je uprkos svima stražama izgubila čednost prevarom nekog lukavog zavodnika, njen položaj je bio krajnje žalostan. Opisan je sasvim tačno u *Vekfildskom svešteniku*:

Jedini izlaz da pokrije svoj greh,
Da sakrije sramotu ispred očiju ljudi,
Da svog ljubavnika nagna na kajanje.
Da se zagrcne od suza, jeste — da umre.

Moderna usedelica ne smatra da je smrt potrebna u takvom slučaju. Ako je dobro obrazovana, neće imati teškoća da sebi obezbedi ugodan život i za to je nezavisna od porodičnog odobrenja. Kako su roditelji izgubili ekonomsku moć nad svojim kćerkama, postali su i mnogo obazriviji u izražavanju moralnog neodobranja; nema ni smisla koriti nekoga ko neće da se osvrne ni na kakve prigovore. Neudata mlada žena profesionalnih staleža je otuda u mogućnosti danas, pod pretpostavkom da po inteligenciji i privlačnosti nije ispod osrednjih, da provodi sasvim prijatan život sve dotle dok je kadra da se uzdrži od želje za decom. Ako je pak savlada ta želja i mora da se uda, gotovo je sigurno da će izgubiti svoj posao. U pogledu udobnosti života ona pada na niži stepen nego onaj na koji je navikla,

pošto plata njenog muža jedva da će biti veća od one koju je ona imala i mora da dostigne za potrebe čitave porodice a ne samo jedne žene. Posle slobodnog života gorko će joj pasti što se za svaki izdatak mora da obraća drugome. Iz svih tih razloga, takve žene se kolebaju da se u brak otisnu.

Žena pak koja ima hrabrosti za takav skok, suočiće se u poređenju sa ženama ranijih pokolenja, s novim i strašnim problemom: s malobrojnošću i rđavim kvalitetom domaće posluge. Sledstveno tome, ona će se vezati za kuću, prinuđena da sama svršava tričave zadatke sasvim nedostojne njenog znanja i iskustva ili, ako ih ne vrši sama, da upropasti svoje živce u grđenju nesavesne posluge. U pogledu telesne brige o deci, ako se postarala sama da se obavesti o tome, doći će do zaključka da je nemoguće, sem da se izloži opasnosti najteže nesreće, da decu poveri negovateljicama i uopšte da prepusti drugome brigu o najosnovnijoj predohrani u pogledu čistoće i higijene, izuzev ako sebi može da dozvoli izdatak za skupu obrazovanu negovateljicu u nekom zavodu. Pod bremenom mnoštva tričavih sitnica ona će u istinu biti srećna ako ne izgubi svu svoju draž i tri četvrtine svoje inteligencije. Često prostim vršenjem nužnih dužnosti takve žene postaju teret svojim muževima i muka i nevolja svojoj deci. Kad padne večer i njen muž se vrati s posla, žena koja priča o svojim dnevnim nevoljama prava je napast, a žena koja ne priča, rasejana je. Žrtve koje je dala za decu toliko su je obrvale da je gotovo sasvim pouzdano da će tražiti veću zahvalnost nego što je poželjno da očekuje, dok će stalna izgubljenost u tričavim sitnicama svakodnevnog posla napraviti od nje džandrljivu ženu skućena duha.

Najopasnija od svih nepravdi koje će imati da otrpi jeste u ovome: posledica vršenja porodičnih dužnosti biće gubitak naklonosti porodice, dok da je porodicu zanemarila i ostala vedra i prijatna, porodica bi je verovatno volela^{xxxvii}.

Te nevolje su suštinski ekonomske prirode, a evo još jedne koja je gotovo isto toliko teška. Mislim na teškoće koje se pojavljuju u vezi sa stanovanjem, tim problemom koji potiče od nagomilavanja stanovništva u velikim gradovima. U srednjem veku gradovi su bili seoski kao što su današnja sela. Deca još pevaju dečje stihove:

Kod Pavlovog zvonika raste drvo
Puno i prepuno jabuka,
Mala londonska deca trčkaraju oko njega
I štapovima ruše jabuke.
A onda trče od džbuna do džbuna
Dok ne dođu do londonskog mosta.

Otišao je Pavlov zvonik i nije mi poznato kad su nestali džbunovi između katedrale i londonskog mosta. Nekoliko vekova je minulo otkako su londonski dečaci imali zadovoljstva koja pominju ovi stihovi, ali nije tako davno kada je većina stanovništva živela u selima. Gradovi nisu bili veliki; lako je bilo da se iz njih izađe i ni najmanje nisu bili neobični vrtovi uz kuće. Danas je u Engleskoj gradsko stanovništvo u ogromnoj prevazi nad seoskim. U Americi je još ta prevaga mala, ali se veoma brzo povećava. Gradovi kao što su London i Njujork toliko su golemi da treba mnogo vremena da se iz njih iziđe. Oni koji žive u gradovima obično se moraju zadovoljiti sa stanom kome, razume se, ne pripada

nijedan pedalj zemlje i u kojem su ljudi primorani da se pomire s apsolutnim minimumom površine. Ako ima male dece, život u stanu je težak. Za njih nema mesta za igranje niti za njihove roditelje mogućnosti da pobegnu od njihove buke. Dosledni tome, profesionalni ljudi i žene sve više i više teže da žive u predgrađima. S gledišta dece to je sasvim u redu, ali to u priličnoj meri dodaje zamora očevom životu i u velikoj meri smanjuje ulogu koju bi valjalo da on igra u porodici.

Nije mi namera da se upustim u razmatranje tako zamašnih ekonomskih problema, pošto su izvan zadatka koji nas zanima, naime, šta jedinka tu može da učini i da tako nađe sreću. Bliže prilazimo ovom problemu kad pređemo na psihološke teškoće koje postoje u današnje doba između roditelja i dece. One su stvarno deo problema koje je na dnevni red iznela demokratija. U staro vreme bilo je gospodara i robova: gospodari su određivali šta ima da se radi i uglavnom voleli su svoje robove, jer su njihovi robovi doprinosili njihovoj sreći. Robovi su verovatno mrzeli gospodare, mada se to ni izbliza nije tako sveopšte dešavalo kao što bi to želela da prikaže demokratska teorija. Ali čak iako su mrzeli svoje gospodare, njihovi gospodari su bili nesvesni ove mržnje i u svakom slučaju gospodari su bili srećni. S opštim prihvaćanjem ekonomske teorije sve se to izmenilo: robovi koji su pre prihvatili svoju sudbinu, sad su prestali da to čine; gospodari koji ranije nisu sumnjali u svoja prava, sad su počeli u njih da sumnjaju i da se kolebaju. Došlo je do trvenja koje je izazvalo nesreću na obema stranama. Ne iznosim to kao dokaz protiv demokratije, jer su pomenuti neredi takvi da se neminovno dešavaju u važnim prelaznim vremenima.

Ali nema smisla zatvarati oči pred činjenicom da je ljudima vrlo neprijatno što je takva promena u toku.

Promena u odnosima između roditelja i dece je istaknuti primer opšteg širenja demokratije. Roditelji više nisu sasvim sigurni u svoja prava prema deci; deca više ne smatraju da duguju poštovanje svojim roditeljima. Vrlina poslušnosti koja se pre zahtevala bez pogovora postala je nesavremena i s pravom. Psihoanaliza je uplašila obrazovane roditelje da bi nehotično mogli da nanesu štete svojoj deci. Ako ih poljube, mogli bi da izazovu Edipov kompleks; ako ih ne poljube, mogu da zavrtljaju bes ljubomore. Ako naredi deci da učine nešto, u njih bi mogli da usade osećanje greha; ako ne naredi to, deca bi mogla da prime navike koje roditelji smatraju nepoželjnim. Kad ugledaju dete da sisa palac, iz tog izvlače bog bi znao kakve strašne zaključke i ne znaju šta da urade da ga u tome spreče. Roditeljstvo koje je nekad bilo u znaku nadmenog vršenja moći, postalo je plašljivo, zabrinuto i ispunjeno sumnjama. Prošlo je vreme starih jednostavnih igara i to upravo u trenutku kad, s obzirom na novu slobodu ženama, mati mora da žrtvuje više no ranije pri odlučivanju da postane mati. U ovakvim prilikama savesne matere zahtevaju suviše malo od svoje dece, a nesavesne suviše mnogo. Savesne majke uzdržavaju svoje prirodne naklonosti i postaju bojažljive; nesavesne majke traže u svojoj deci naknadu za zadovoljstva kojih su se morale da odreknu. U prvom slučaju, dečja ljubav je prigušena, a u drugom, suviše podsticana. Ni u jednom slučaju nema one proste i prirodne sreće koja se stiče u najskladnijim porodicama.

Imajući u vidu sve te nevolje, je li ikakvo čudo

što broj rađanja opada? Opadanje broja rađanja u stanovništvu uopšte dostiglo je tačku kad će uskoro početi da ih nestaje, ali u imućnim staležima ta tačka je već davno prevaziđena, ne samo u jednoj zemlji, nego praktično u svim civilizovanim zemljama. Nema mnogo statistika na raspolaganju o broju rađanja među imućnima, ali dve činjenice mogu navesti iz gorepomenute knjige Džin Ejling. Izgleda da je u Stokholmu u godinama od 1919. do 1922. plodnost profesionalnih žena bila samo jedna trećina ostalog stanovništva i da je među četiri hiljade diplomiranih na Velesli koledžu u Sjedinjenim Američkim Državama u periodu od 1896. do 1913. celokupan broj dece bio oko tri hiljade dok bi za sprečavanje nestajanja rase trebalo da bude 8000 dece i da nijedno od njih ne umre mlado. Ne može biti sumnje da civilizacija koju je stvorila bela rasa ima tu jedinstvenu karakteristiku da ukoliko ljudi i žene više apsorbuju ovu civilizaciju, utoliko postaju jaloviji. Najcivilizovaniji su najjaloviji; najnecivilizovaniji su najplodniji; i između tih dvaju polova odigrava se stalno pomeranje. U sadašnje vreme najinteligentnije grupe zapadnih naroda izumiru. Za nekolicinu godina zapadni narodi kao celina smanjiće se brojno ukoliko se njihove rezerve ne popune useljavanjem iz manje civilizovanih oblasti. Ali čim useljenici prihvate civilizaciju zemlje koja ih je primila, i oni će srazmerno da postanu jalovi. Jasno je da civilizacija koja ima takve karakterne osobine nije stabilna; ako se ni na kakav drugi način ne može navesti da svoje brojno stanje održi, pre ili posle mora da izumre i ustupi mesto nekoj drugoj civilizaciji u kojoj je potreba za roditeljstvom sačuvala snagu da omete opadanje

stanovništva.

Zvanični moralisti u svima zapadnim državama pokušali su da pristupe rešavanju ovog problema putom bodrenja i sentimentalnosti. S jedne strane, kažu da je dužnost evakog bračnog para da ima toliko dece koliko je Božja volja, bez obzira da li će ta deca biti zdrava i srećna. S druge strane, sveštenici-muškarci torokaju o svetim radostima materinstva i tvrde da je velika porodica bolesne i siromašne dece izvor sreće. Država se pridružuje s postavkom da je potrebna odgovarajuća količina topovske hrane, jer kako bi se uspešno primenila sva ta sjajna i umna oruđa ako ne bi ostalo dosta stanovništva da ga ona unište? Čudno je da se kaže, ali pojedini roditelj, iako takvo rasuđivanje prihvata kad su u pitanju drugi, sasvim je gluv kad je reč o njemu samome. U zabludi je psihologija sveštenika i patriota. Sveštenici mogu da imaju uspeha dok „pali” njihova pretnja ognjem pakla, ali samo mali deo stanovništva uzima ozbiljno tu pretnju. Izvan takve pretnje jedva da išta može da utiče na držanje u takvoj suštinski privatnoj stvari. Što se države tiče, njena postavka je prosto svirepa. Ljudi mogu da pristanu da drugi daju svoje sinove za topovsku hranu, ali teško da će ih primamiti izgled da to učine sa sopstvenim sinovima. Sve što država može da učini, to je da siromašne održava u neznanju, pokušaj koji je na osnovu statističkih podataka izuzetno neuspešan sem u najzaostalijim zapadnim zemljama. Vrlo malo ljudi i žena će pristati da rađaju decu iz nekog osećanja javne dužnosti, čak kad bi bilo daleko jasnije nego što jeste da takva javna dužnost uopšte postoji. Kad ljudi i žene imaju decu, oni to čine ili zato što veruju da će ta deca

doprineti njihovoj sreći, ili zato što ne znaju kako to da spreče. Poslednji razlog još deluje vrlo moćno, ali je u stalnom opadanju. I ništa ni država ni crkva ne mogu učiniti da spreče dalje opadanje rađanja. Potrebno je, dakle, ako bela rasa hoće da opstane, da roditeljstvo opet bude u stanju da stvori sreću roditeljima.

Kad čovek posmatra ljudsku prirodu nezavisno od sadašnjih prilika jasno je, mislim, da je roditeljstvo psihološki sposobno da pruži najveću i najtrajniju sreću koju život može da pruži. Nesumnjivo da je to više istina za žene nego za muškarce, ali je više istina i za muškarce, nego što je većina modernih ljudi sklona da pretpostavi. Uzima se to kao istina gotovo u celokupnoj književnosti pre današnjeg doba. Hekuba se više brine za svoju decu nego za Prijama; Makdaf se više brine za svoju decu nego za svoju ženu. U Starom zavetu ljudi i žene strasno žele da ostave za sobom potomke; u Kini i Japanu taj stav sačuvan je do današnjih dana. Ovde bi se kazalo da se ta želja može pripisati kultu predaka. Ja međutim mislim da je suprotno istina, naime da je kult predaka slika interesovanja koje ljudi pridaju produženju svoje porodice. Vrativši se na profesionalne žene o kojima smo maločas govorili, jasno je da nagon za decom mora biti silan, jer inače nijedna ne bi pristala na žrtve koje deca traže. Što se mene tiče, govoreći u svoje ime, ja sam u roditeljskom osećanju našao veću sreću nego ijednu koju sam doživeo. Mislim da kada prilike nateraju ljude ili žene da se odreknu te sreće, ostaje neispunjena jedna veoma duboka potreba i da to izaziva nezadovoljstvo i nemir čiji uzrok može da ostane potpuno nepojnat. Da čovek bude srećan u ovom svetu, naročito kad mladost mine, neophodno je da o sebi misli

ne samo kao o jednoj izdvojenoj jedinki čiji dani će ubrzo doći kraju, nego kao o delu životne reke koja teče od prvog semena do daleke i nepoznate budućnosti. Kao svestan osećaj izražen određenim imenom, to bez sumnje zahteva hipercivilizovano i intelektualno gledište o svetu, ali kao neodređona nagoniska emocija ona je primitivna i prirodna i njeno odsustvo je ono što je hipercivilizovano. Čovek koji je sposoban za neko veliko i značajno delo koje udara svoje obeležje na buduće vekove, može da izivljava taj osećaj kroz svoje delo, ali za ljude i žene koji nemaju izuzetnog talenta jedini način da to postignu jeste da imaju decu. Oni koji su dozvolili da njihova oruđa za produženje vrste zakržljave, odvojili su se od životne reke i, postupivši tako, došli u tešku opasnost da će se sparušiti. Za njih, manj ako nisu izuzetno bezlični, smrt je kraj svega. Svet koji će iza njih doći, ne tiče ih se i zbog toga im se i njihov rad čini tričav i beznačajan. Za čoveka koji ima dece i unučadi, i njih voli prirodnom naklonošću, budućnost je važna, bar do kraja njihovog života, ne samo moralom ili nategnutom maštom, nego i prirodno i nagoniski. I čovek čije je interesovanje prošireno do te mere preko svog ličnog života, sposoban je da ga proširi još i dalje. Kao Avram, on će naći zadovoljstva u pomisli da će njegovo seme naslediti obećanu zemlju, mada se to neće ispuniti za nekoliko pokolenja. A kroz takva osećanja on se spasava pomisli o uzaludnosti svega, koja inače umrtvljuje njegove emocije.

Osnova porodice je, dabome, činjenica da roditelji osećaju naročitu vrstu naklonosti prema svojoj deci, različitu od one koju osećaju jedno prema drugome ili prema drugoj deci. Istina je da neki roditelji imaju

malo ili nikako roditeljske naklonosti, a i to je tačno da su neke žene sposobne da osećaju naklonost prema tuđoj deci gotovo isto onako silovito kao prema svojoj. Uprkos tome, ostaje gruba činjenica da je porodična naklonost naročita vrsta osećanja koje čovek ili žena daju svojoj deci i nikakvom drugom ljudskom biću. Tu emociju mi nasleđujemo od svojih životinjskih predaka. U ovom pogledu Frojd mi ne izgleda dovoljno biološki potkovan u svom stanovištu, jer ma ko da posmatra životinjsku mater sa njenim mladuncima, videće da njeno držanje prema njima uzima sasvim drugačiji vid nego prema muškaku s kojim ima polne odnose. I taj isti različiti i nagonski vid, mada u izmenjenom i manje konačnom obliku, postoji i među ljudskim bićima. Da nema tog naročitog osećanja gotovo ništa ne bi moglo da se kaže o porodici kao ustanovi i deca bi se isto tako mogla da prepuste brizi profesionalaca. Međutim, kako stvari stoje, naročita naklonost koju roditelji imaju za decu, pod pretpostavkom da im nagoni nisu zakržljali, od važnosti je kako za roditelje tako i za decu. Vrednost roditeljske naklonosti prema deci ogleda se uglavnom u činjenici da se na nju može osloniti više nego na ma koju naklonost. Čovek svoje prijatelje voli zbog njihovih vrednosti, svoju ljubavnicu zbog njenih čari; ako vrednost ili čari nestanu, mogu da nestanu i prijatelji i ljubavnice. Ali upravo u časovima nevolje se najviše i obraćamo svojim roditeljima, u bolesti i čak i u moralnom slomu, ako su roditelji one prave vrste. Svi osećamo zadovoljstvo kad nam se dive zbog naših zasluga, ali veći deo nas je skromna srca da oseti da je to divljenje podložno promeni. Naši roditelji nas vole zato što smo njihova deca i to je nepromenljiva činjenica tako

da se osećamo sigurniji kad smo s njima nego ma s kim drugim. U časovima uspeha to može da izgleda nevažno, ali u slučaju neuspeha to pruža utehu i bezbednost koja se nigde drugde ne može naći.

U svima ljudskim dodirima lako je postići za jednu stranu, ali daleko teže da se ona postigne za obe. Tamničar možda uživa u čuvanju zatvorenika; poslodavac može da uživa u tome da se istresa nad zaposlenima; vladar može da uživa u vladanju svojim podanicima oštrom rukom i starovremski otac je nesumnjivo uživao da ulije vrlinu u svog sina posredstvom šibe. Sve su to samo jednostrana uživanja; u toj sprezi položaj druge strane je manje prijatan. Dolazimo do toga osećanja da nešto nije u redu s tim jednostavnim zadovoljstvima i naše uverenje je da dobar čovečan odnos treba da zadovolji obe strane. Ovo se pogotovu može primeniti na odnose roditelja i dece s rezultatom da roditelji dobijaju daleko manje zadovoljstva od dece nego što su dobijali ranije; dok, s druge strane, deca manje trpe od svojih roditelja nego u prošlim pokolenjima. Ne čini mi se da postoji ikakav stvaran razlog zašto bi roditelji dobijali manje zadovoljstva od svoje dece nego u pređašnjim vremenima, mada je izvan svake sumnje takav slučaj danas. Niti verujem da ima ikakvog razloga zašto roditeljima ne bi polazilo za rukom da uvećaju sreću svoje dece. Ali to traži, kao i svi ravnopravni odnosi kojima teži današnji moderan svet, izvesnu delikatnost i nežnost, izvesno poštovanje ličnosti drugoga, a koje ni najmanje ne umanjuje ratobornost običnog života. Osmotrimo roditeljsku sreću prvo u svojoj biološkoj suštini i, onda, kakva bi ona trebalo da bude u roditelju

nadahnutom onom vrstom nežnog stava prema drugim licima, koji smo istakli kao suštinski, u jednom svetu koji veruje u jednakost.

Iskonski koren roditeljskog zadovoljstva je dvojak. S jedne strane, u njemu je osećanje da se obnavlja jedan deo sopstvenog tela, produžujući njegov život i posle smrti ostatka tog tela, i možda, u svoje vreme, isto tako obnavlja sebe, i time što obezbeđuje večnost svog semena-plazme. S druge strane, tu je, i prisna mešavina moći i nežnosti. Novo stvorenje je nemoćno i u roditelju se pojavljuje pobuda da podmiri njegove potrebe, pobuda u kojoj se izživljava ne samo roditeljska ljubav prema detetu, nego i roditeljska želja za vlašću. Sve dotle dok se misli da je dete nemoćno, naklonost koja mu se pruža nije nesebična, pošto je ona u smislu zaštite izloženijeg dela samoga sebe. Ali već u vrlo ranom detinjstvu dolazi do sukoba između roditeljske sklonosti ka vlasti i želje za dobro deteta, jer dok je vlast nad detetom u neku ruku predodređena prirodom stvari, ipak je poželjno da dete što pre nauči da bude nezavisno u što širem obimu, što nije prijatno za roditeljske želje za vlašću. Neki roditelji nikad ne postaju svesni tog sukoba i ostaju despote sve dok deca ne stasaju da se bune. Drugi se, međutim, osveste na to i nađu se u vrtlogu suprotnih emocija. U tom vrtlogu izgubi se i njihova roditeljska sreća. Posle svega, na svoju najveću žalost utvrde da sva ljubav kojom su obasuli dete, dovodi do nečeg sasvim različitog od onog čemu su se nadali.

Oni su želeli da ono postane vojnik a vide da je pacifista ili, kao Tolstoj, oni žele da bude pacifista, a on ode u Crnu stotinu. Ali teškoća nije samo u tom

poznijem razvoju. Ako hranite dete koje je već samo sposobno da se hrani, vi time dokazujete da vam je više stalo do vlasti nego do dečjeg blagostanja, mada vam se čini da je vaš postupak izraz želje da mu olakšate da jede. Ako mu suviše živo stavite do znanja opasnosti, vi to verovatno činite iz pobude da ga zadržite u svojoj zavisnosti. Ako mu demonstrativno izrazite naklonost na koju očekujete odgovor, vi time verovatno imate nameru da ga privučete pomoću emocija. Na hiljadu načina, krupnih i sitnih, prisvojni nagon odvešće roditelje stranputicom, sem ako ne budu veoma oprezni i savršeno čista srca. Svesni tih opasnosti, moderni roditelji neki put izgube strpljenje u postupku s decom i na taj način još su im manje od koristi no da su spontano učinili greške, jer za dečju misao ništa nije poraznije no odsustvo čvrstine i samopouzdanja od strane odrasloga. Bolje je dakle biti čista srca nego oprezan. Roditelj koji iskreno želi dobro deteta, više no vlast nad njim, ne treba da čita knjige o psihoanalizi da bi postupio ovako ili onako; njega će njegov nagon povesti pravim putem. I u tom slučaju odnos između roditelja i deteta biće skladan od početka do kraja, bez bunta kod deteta, ni razočaranja kod roditelja. Ali to zahteva od strane roditelja još od prvih dana izvesno poštovanje detinje ličnosti — poštovanje koje ne sme da potekne samo iz načela moralnog ili intelektualnog, no da bude nešto duboko proosećano, gotovo mističkim uverenjem, do te mere da stav prisvajanja i despotizma postanu potpuno nemogućni. Dabogme da ovakav stav nije poželjan samo prema deci: on je veoma potreban i u braku i u prijateljstvu takođe, mada je u prijateljstvu manje težak. U nekom boljem svetu on će prožeti političke odnose između grupa

ljudskih bića, iako je ova nada tako daleko da ne vredi da se na njoj duže zadržavamo. Ali ma koliko sveopšta bila potreba za takvom blagošću, ona je pre svega potrebna gde su u pitanju deca, ali zbog njihove bespomoćnosti, njihove sićušnosti i male snage, niske duše su sklone da ih preziru.

Ali da se vratimo na probleme koji su predmet ove knjige. Punu radost roditeljstva u modernom svetu mogu postići samo oni koji duboko umeju da osete taj stav poštovanja prema detetu o kome sam govorio. Jer za njih neće biti potrebe da u sebi mučno ugušuju ljubav za vlašću niti da strahuju od gorkog razočaranja, koje zahvati despotske roditelje kad deca dođu do slobode. I za roditelja takvog stava ima daleko više radosti u roditeljstvu, nego ikad za despotskog roditelja u vreme njegove najveće moći. Jer ljubav koja je nežnošću prečišćena od svih sklonosti ka despotizmu, može da pruži uzvišeniju radost, blažu i sposobniju da gvožđe niske vrednosti svakodnevnog života pretvori u suvo zlato mističnog zanosa, više nego ijedna emocija na raspoloženju čoveka koji lomi koplja i bije bitku da se održli u ovom klizavom svetu.

Dok pridajem veoma visoku vrednost roditeljskoj emociji neću time da kažem ono što se inače govori da za ljubav dece prvenstveno matere imaju da čine sve što mogu. U tom pogledu bilo je ustaljeno mišljenje koje je bilo na svom mestu kada se ništa nije znalo o nezi dece sem nenaučnih nagađanja koje su babe ostavljale u nasleđe svojim kćerkama. Danas se mnogo radi na nezi dece, što najbolje čine poglavito oni koji su se specijalizovali u nekoj grani takve nege. Toj grani obrazovanja priznaje se ono što se naziva

„obrazovanjem”. Od matere se ne očekuje da svom sinu predaje matematiku, ma koliko ga mnogo volela. Što se tiče učenja čitanja, priznato je da deca bolje uče od profesionalnog vaspitača nego od matere koja to ne zna. Ali u mnogim drugim granama nege dece takvo mišljenje se ne prihvata zbog nedovoljno proverenog iskustva. Nesumnjivo da izvesne stvari mati radi bolje, ali ukoliko dete raste, ima sve više stvari koje će drugi, pozvaniji bolje izvesti. Kad bi se to uopšte prihvatilo, majke bi bile oslobođene mnogih neprijatnih poslova, koji im teško padaju samo zbog toga što im to ne spada u okvir stručnog znanja. Žena koja je stekla bilo kakvo stručno znanje, trebalo bi, kako u svom ličnom tako i u interesu zajednice, da uprkos materinstva bude u stanju da nastavi s primenom svog znanja. Ona možda neće biti kadra da to učini za vreme poslednjih meseca trudnoće i dojenja, ali dete od devet meseci ne bi trebalo da bude nepremostiva smetnja majci na stručnom poslu. Kad god društvo zahteva od neke majke žrtve veće od razumnih prema svom detetu, takva majka, sem ako nije izuzetna svetica, očekivaće od svog deteta naknadu za žrtve povrh mere preko koje to ne bi smelo da ide. Majka koja se obično naziva požrtvovanom, u najvećem broju slučajeva izuzetno je sebična prema svojoj deci, jer ma koliko da je roditeljstvo važno u životu, ako se uporedi sa čitavim životom, ono samo po sebi ne zadovoljava. Nezadovoljan roditelj sklon je da bude emocionalno gramžljiv roditelj. Otuda je podjednako važno, kako za decu tako i za majku, da je materinstvo ne otkine od njenih drugih zanimanja i uposlenja. Ako ona ima izuzetnu sklonost za negu dece i znanje koje je potrebno za odgoj svoje dece, trebalo bi da se njeno znanje

iskoristi šire i nju bi valjalo uzeti da stručno neguje i tuđu decu zajedno sa svojom. Pod pretpostavkom da su odgovorni najosnovnijim zahtevima države, opravdano je da roditelji imaju prava da kažu svoju reč o nezi svoje dece i o tome ko će tu negu da vrši, ukoliko dotični ne pripada kvalifikovanom osoblju. Ali ne bi trebalo da bude utvrđenih pravila o tome da neka mati sama valja da učini ono što druga neka žena bolje ume da izvede. Majke koje se zbune i imaju osećanje da su neupućene u negu dece, kao što se to dešava s mnogim majkama, ne bi trebalo da se kolebaju i ne predaju decu na negu ženama koje su za to sposobnije i stekle potrebno iskustvo. Nema nekog bogom danog nagona koji bi žene uputio kako da pravilno postupaju s decom, a brižnost koja pređe meru samo je skrivena želja za vlašću nad detetom. Mnogu decu psihološki upropašćuju matere nezналаčkim sentimentalnim postupcima. Oduvek se prihvatilo gledište da očevi ne mogu da učine bog zna šta za decu, pa ipak deca umeju da vole svoje očeve kao i svoje majke. Odnos majke prema detetu u budućnosti sve će više i više ličiti na sadašnji odnos oca, ako se životi žena oslobode nepotrebnog argatovanja i deci dozvoli da se koriste sve jačim i mnogobrojnijim naučnim dostignućima o njihovoj duševnoj i telesnoj nezi u ranom detinjstvu.

RAD

Da li da se rad uvrsti među uzročnike sreće ili nesreće, može se smatrati neizvesnim. Izvan svake je sumnje da ima mnogo takvog rada koji je bezgranično mučan a preteran rad je uvek bolan. Međutim, ja mislim da, pod pretpostavkom da nije prekomeran, i najdosadniji rad je većini ljudi manje neprijatan od nerada. U radu se nižu svi stepeni od prostog razbijanja dosade do najdubljeg zadovoljstva, već prema prirodi posla i veštini poslenika. Najvećim delom poslovi koje ljudi uglavnom moraju da rade, nisu sami po sebi zanimljivi; ali čak i takav rad ima izvesnih velikih preimućstava. Prvo, ispunjava priličan broj časova dana bez potrebe da se ljudi snobivaju šta da rade. Prepuštena sebi šta da radi, većina ljudi je u nedoumici da smisli nešto prijatno što bi bilo vredno da se radi. I ma šta da izaberu, imaće osećanje da su mogli da izaberu nešto prijatnije. Da čovek bude sposoban da svoju dokolicu ispuni razumno najveće je dostignuće civilizacije koje je dosad vrlo malo ljudi postiglo. Povrh svega, sam izbor po sebi je mučan. Izuzev ljudi izvanredne inicijative, svima je sasvim sigurno prijatno kada se kaže da učine to i to svakog časa dana, dabogme, pod uslovom da to ne bude kazano suviše neprijazno. Većina besposlenih bogataša pati od neizrecive dosade kao cene što ne moraju baš ništa da rade. Povremeno mogu i da nađu zabavu u lovu na veliku divljač u Africi ili da lete oko sveta, ali broj takvih senzacija je ograničen, naročito

posle prohujale mladosti. Saobrazno ovome, najinteligentniji bogataši rade gotovo tako predano kao da su siromasi, dok se bogate žene uglavnom zanimaju bezbrojnim tričarijama u čiju su vasijsku važnost najdublje uverene.

Pre i iznad svega, rad je dakle poželjan kao predohrana protiv dosade, jer dosada koju čovek oseća u toku nužnog i nezanimljivog posla nije ništa u poređenju s dosadom koju čovek oseća kad ne zna šta da radi s vremenom. S tim preimućtvom rada povezano je i drugo, a to je da kad dođu praznici, oni postaju daleko slađi. Pod pretpostavkom da čovek ne mora da radi težak posao koji će da mu potkopa zdravlje, on će u svom slobodnom vremenu osetiti daleko više poleta nego što bi ga mogao imati besposličar.

Drugo preimućtvo većine plaćenih i nekih neplaćenih poslova jeste što pružaju izgleda i prilike za ambicije. U većini slučajeva radni uspeh se meri prihodom, i dok naš kapitalistički poredak traje, to je i neizbežno. Samo tamo gde je u pitanju najbolji rad, to pravilo prestaje da se primenjuje prirodno. Želja ljudi da povećaju svoje prihode isto tako je želja za uspehom koji znači izuzetnu udobnost koju može da da viši prihod. Ma koliko da je rad dosadan, on ipak postaje podnošljiv ako je sredstvo da se na njemu zasnue dobar glas, bilo uopšte u velikom svetu, ili samo u svom užem krugu. Trajnost cilja na dugačku stazu je jedan od najvažnijih elemenata sreće i većina ljudi nju uglavnom postiže kroz svoj rad. U tom pogledu one žene čiji životi su ispunjeni domaćičkim radom, manje su srećne od ljudi ili žena koje rade izvan svojih domova. Žena-domaćica ne dobija nadnicu, nema uslova za poboljšanje svoga stanja, u

njenom položaju muž gleda nešto prirodno (a praktično i ne vidi ništa od onoga šta ona radi) i ne ceni je po njenom domaćičkom radu nego zbog drugih osobina. Razume se, ovo se odnosi na dovoljno imućne žene koje podižu lepe kuće i lepe vrtove i postaju predmet zavisti među susedima; ali takvih žena ima srazmerno malo i za veliku većinu domaćički posao ne može da pruži ono zadovoljstvo koje druga vrsta posla pruža ljudima i stručnim ženama.

Zadovoljstvo od ubijanja vremena i iznalaženja nekog izlaza ma kako skromnog za ambiciju, nalazi se mahom u radu i dovoljno je da čak i čoveka, čiji je posao dosadan, prosečno učini srećnijim od čoveka koji uopšte ništa ne radi. Ali ako je posao zanimljiv, u stanju je da pruži zadovoljstvo višega stepena nego što je oslobođenje od dosade. Vrste rada za koje ima nekog interesovanja, mogle bi da se rasporede po redu zanimljivosti. Počeću sa onima koje su umereno zanimljive i završit onima koje su dostojne da apsorbuju sve energije velikog čoveka. Dva glavna elementa čine rad zanimljivim; prvo, upražnjavanje znanja, a drugo građenje. Svaki čovek koji je došao do izuzetnog znanja uživa da to znanje upražnjava dok ne postane obična stvar ili ne može više da usavršuje. Ta pobuda na aktivnost počinje u ranom detinjstvu: dečak koji ume da stane na glavu nerado staje na noge. Mahom rad pruža isto zadovoljstvo koje se dobija od igara za koje je potrebno znanje. Rad jednog advokata ili političara svakako sadržava privlačniji oblik istog zadovoljstva koje se dobiva od igranja bridža. Ovde dabome, zadovoljstvo nije samo u vršenju nekog znanja nego i u nadmudrivanju veštog protivniika. Čak i tamo gde je taj

takmičarski elemenat odsutan, izvođenje teških dela je prijatno. Čovek koji ume da se prevrće i u aeroplanu, nalazi takvo veliko zadovoljstvo da je za ljubav toga voljan i svoj život da stavi na kocku. Zamišljam da vešt hirurg, uprkos mučnih uslova u kojima je izveden njegov posao, nalazi zadovoljstvo u tananoj tačnosti svoje operacije. Ista vrsta zadovoljstva, mada u manje uzbudljivom obliku, nalazi se i u mnogim radovima skromnije vrste. Slušao sam čak da i instalateri uživaju u svom poslu, iako nisam bio te sreće da se sretnem s njima. Svaki kvalifikovan rad može da pruži radost pod pretpostavkom da je potrebno znanje ili promenljivo ili koje bezgranično može da se usavršava. Ako su ovi uslovi odsutni, kad čovek postigne maksimalno znanje, ono će prestati da bude zanimljivo. Čovek koji trči na stazi od tri milje, prestaće da ima zadovoljstvo u svom zanimanju kad ne bude više kadar da tuče svoje ranije rekorde. Srećom, ima toliko mnogo rada u kojem nove prilike zahtevaju novo znanje i koje čovek može još da usavršuje, bar dok ne dode do srednjih godina svog života. U nekim vrstama kvalifikovanog rada, kao što je, na primer, politika, izgleda da ljudi stižu u najbolje doba između šezdesetih i sedamdesetih godina, a razlog tome je što je u takvim zanimanjima neophodno široko iskustvo drugih ljudi. Iz toga razloga uspešni političari kadri su da budu srećniji u sedamdesetoj nego ijedan čovek tih godina. U ovom pogledu njihovi jedini rivali se nalaze na čelu velikih preduzeća.

Ima međutim još jedan elemenat koji je sastavan deo najboljeg rada i koji je kao izvor sreće važniji i od upražnjavanja znanja. Taj elemenat je stvaralaštvo. U nekim radovima, mada ne u mnogima, nešto se stvori što

ostane kao spomenik kad se delo završi. Stvaranje od rušenja možemo razlikovati po sledećem merilu. U stvaranju je početno stanje u znaku relativne pometenosti, dok završna faza predstavlja jedan cilj; u rušenju je stanje obrnuto: početno stanje predstavlja cilj, dok je završna faza u pometenosti, ili drugim rečima, rušilac je učinio sve u nameri da stvori besciljno stanje stvari. Ovo se merilo primenjuje i na doslovnijem i očiglednijem slučaju, naime u podizanju i rušenju građevina. U podizanju jedne zgrade izvodi se unapred izrađen plan, dok u njegovom rušenju niko tačno ne određuje kako će građevinski materijal da se rasturi pri potpunom rušenju. Razume se da je vrlo često potrebno rušenje kao prethodna radnja potonjem građenju; u tom slučaju ono je deo celine i stvaralačko je. Ali nije retko da se ljudi daju na rušenje bez obzira na građenje koje bi moglo da dođe iza toga. Često će dotični da to skriva pred samim sobom uverenjem da on ruši jedino u nameri da ponovo gradi, ali obično je lako zderati tu masku, ako ona uopšte postoji, pitanjem što će novo da gradi. Videće se da će o tom pitanju govoriti neodređeno i bez oduševljenja, dok je o predašnjem rušenju govorio određeno i s poletom. To se može primeniti na ne mali broj revolucionara i militarista i drugih apostola nasilja. Njih obično rukovodi mržnja, često sasvim nesvesno; uništenje onoga što mrže pravi je cilj i relativno su ravnodušni šta će da dođe posle toga. Ja ne bih mogao da poreknem da u delu uništenja, kao i stvaralaštva, nema radosti. Življa je to radost, možda na mahove silnija, ali dubinski ona manje zadovoljava, pošto za sobom ostavlja nešto u čemu se može naći malo zadovoljstva. Ubijete svog neprijatelja i kad je mrtav, vi ste završili

svoj zadatak i zadovoljstvo koje ste imali od pobjede brzo izbledi. Delo stvaranja, s druge strane, kad je završeno, prijatno je za oko i sem toga nikad nije u tolikoj meri okončano da ne biste imali šta da mu dodate. Najpotpunijem zadovoljstvu vode oni planovi koji donose beskrajne nove uspehe i ne svršavaju se nikada; i u tome će se приметiti da je stvaranje veći izvor sreće nego rušenje. Možda bi ispravnije bilo da se kaže da oni koji nalaze zadovoljstva u građenju, nalaze u tome veće zadovoljstvo, nego što ljubitelji rušenja mogu da nađu u uništenju, jer kad se jednom ispunite mržnjom, teško ćete u građenju naći ono zadovoljstvo koje će u tome naći neki drugi čovek.

U isto vreme jedva da bi bilo podesnijeg leka protiv mržnje od stvaralačkog rada.

Zadovoljstvo koje se dobija od uspeha u velikom stvaralačkom pothvatu nešto je najmoćnije što život može da pruži, mada je, na nesreću, u svojim vrhunskim izrazima ono jedino dostižno ljudima izuzetnih sposobnosti. Ništa čoveku ne može oteti sreću nad uspešnim radom u nekom značajnom pothvatu, izuzev ako se posle svega ne utvrdi da je taj rad bio loš. Ima više vrsta takvog zadovoljstva. Čovek koji je izvođenjem navodnjavanja učinio da se pustinja osula cvećem, uživa u tome u najopipljivijem obliku. Stvaranje neke organizacije može da bude delo vrhunske važnosti. Takav je i rad onog malog broja državnika koji su svoje živote posvetili da iz haosa stvore red, čiji je najviši tip naših dana Lenjin. Najočigledniji primeri su umetnici i ljudi od nauke. Šekspir kaže u svom stihu: „Dokle god ljudi dišu i oči im vide, sve dotle će da živi to.” I ne može biti sumnje da ga ta misao nije utešila u nesreći. U

svojim sonetima on tvrdi da ga je pomisao na prijatelja izmirila sa životom, ali ne mogu da odolim sumnji da su soneti koje je pisao svom prijatelju bili još efektniji kao delo nego i sam njegov prijatelj. Veliki umetnici i veliki ljudi od nauke rade posao koji je sam po sebi pun zadovoljstva; dok ga rade on im obezbeđuje poštovanje onih čije poštovanje vredi imati, što im daje najosetljiviju vrstu moći, naime moć nad mislima i osećanjima ljudi. Oni imaju takođe veliki osnov da dobro misle o sebi. Taj splet srećnih okolnosti trebalo bi, mislilo bi se, da je dovoljan da svaki čovek bude srećan. Pa ipak, nije tako. Mikel Anđelo, na primer, bio je u suštini duboko nesrećan čovek i tvrdio je (ne bih rekao da je to istina) da se ne bi starao da izvede svoja umetnička dela da nije morao da plaća dugove svojih švorcerskih rođaka. Moć za stvaranje velikih umetničkih dela vrlo često je, iako ne uvek, povezana sa nesrećom koja vodi poreklo od temperamenta, i to toliko snažnom da bi umetnika navela na samoubistvo da nema radosti koje mu pruža njegovo delo. Otuda ne bismo smeli da tvrdimo da čak i najveće delo mora umetnika da napravi srećnim; mogli bismo kazati da ga čini manje nesrećnim. Međutim, ljudi od nauke mnogo manje su nesrećni temperamentom nego umetnici i uglavnom može se reći da su ljudi koji rade velika naučna dela srećni ljudi čija sreća prvenstveno potiče iz njihovog rada.

Jedan od uzroka nesreće među intelektualcima u sadašnje vreme je što mnogi od njih naročito oni čija veština je književnička, ne nalaze prilike da samostalno izražavaju svoje talente, već moraju da se stave u službu bogatih korporacija na čijem čelu se nalaze čifte koji

nastoje da im se stvaraju stvari koje umetnici sami smatraju štetnom besmislicom. Ako bi vam se pružila prilika da ispitujete novinare u Engleskoj ili Americi da li veruju u politiku listova za koje pišu, našli biste, mislim, da samo mala manjina veruje; ostali, iz životnih potreba, prodaju svoje znanje za ciljeve koje oni smatraju štetnim. Takav posao ne može da pruži nikakvu stvarnu radost i u toku prilagođavanja ovakvom poslu čovek mora da postane toliki cinik da ni od čega ne može da dobije nikakvu radost. Ja ne bih mogao da osudim ljude koji se prihvataju takvog posla, jer je gladovanje težak izgled u suprotnom slučaju; ali mislim da će tamo gde je moguće da vrše posao koji odgovara njihovim stvaralačkim pobudama a da ne gladuju, biti pre za preporuku s gledišta njihove sreće nego da se prihvataju bolje plaćenog posla koji im ne odgovara. Bez samopoštovanja prava sreća jedva da je mogućna. A čovek koji se stidi svoga posla teško može da ima samopoštovanja.

Zadovoljstvo od stvaralačkog rada, mada je, kako stvari stoje, povlastica jedne manjine, može ipak da bude povlastica jedne sasvim zamašne manjine. Svaki čovek koji je sam gospodar u svom poslu može to da oseti; tako to može i svaki drugi čovek čiji rad mu izgleda koristan i zahteva prilično znanje. Vaspitanje dobre dece je težak stvaralački rad koji može da pruži duboko zadovoljstvo. Svaka žena koja je to učinila, može u rezultatu svojih napora da oseti da svet ima neke vrednosti koju inače ne bi imao.

Čovečja bića duboko se razlikuju u pogledu sklonosti da život shvate kao celinu. Nekim ljudima je prirodno da tako čine i suštinsko za sreću da to učine s

izvesnim zadovoljstvom. Za druge je život povorka odvojenih udesa bez upravljanja i bez jedinstva. Meni se čini da pre može doći do sreće u prvom slučaju nego u drugom, jer će takvi ljudi postepeno izgraditi one uslove iz kojih mogu da poteknu zadovoljstvo i samopoštovanje, dok će u drugom slučaju biti razvejani vetrovima prilika, čas u ovom, čas u onom pravcu, a da nikad ne uplove ni u kakvo pristanište. Navika da se život posmatra kao celina neophodan je deo i mudrosti i pravog morala podjednako, i jedna od stvari koju bi valjalo podsticati u obrazovanju. Ustaljen cilj nije dovoljan da život učini srećnim, ali je gotovo neizbežan uslov srećnog života. A ustaljen cilj izražava se uglavnom u radu.

BEZLIČNA INTERESOVANJA

U ovoj glavi hoću da osmotrim ne ona krupna interesovanja na kojima počiva čovečji život, no sitnija interesovanja koja mu popunjavaju dokolicu i dozvoljavaju odmor od napora uložениh u ozbiljnije životne uposlenosti. U životu prosečnog čoveka glavni deo njegove zabrinute i ozbiljne misli posvećen je ženi i deci, radu i materijalnom položaju. Čak ako bi on imao i ljubavnih odnosa izvan braka, sami po sebi oni verovatno neće na njega uticati koliko na moguće posledice u domaćem životu. Interesovanja koja su povezana s njegovim radom neću da ubrojim u njegova bezlična interesovanja. Čovek od nauke, na primer, mora da bude upućen u poslednja dostignuća svoje struke. Prema takvim dostignućima njegova osećanja su prožeta svom toplinom i živošću za nešto što je prisno skopčano s njegovom karijerom, ali ako on čita o dostignućima u sasvim drugoj nauci s kojom stručno nema nikakve veze, on će to čitati u sasvim drugačijem duhu, nestručno, manje kritički i više nezainteresovano. Čak iako mora da napregne svoju pažnju da prati ono o čemu se piše, njegovo čitanje je ipak odmaranje, zato što nije u vezi s njegovim odgovornostima. Ako ga knjiga zanima, njegovo interesovanje je u izvesnom smislu bezlično, što ne bi moglo da se kaže kad bi knjige bile iz njegove oblasti. O takvim interesovanjima izvan glavnih aktivnosti u čovekovom životu hoću da govorim u ovoj glavi.

Jedan od izvora nesreće, zamora i živčane napetosti jeste ona nesposobnost da se zainteresujemo za bilo šta što nije od praktične vrednosti za naš život. Posledica ovoga je da svesna misao ne dobija maha od izvesnog malog broja stvari, od kojih svaka verovatno povlači za sobom izvesnu zebnju i neke elemente brižnosti. Izuzev u snu, svesnoj misli nikad nije dopušteno na volju da se preda neradu da bi za to vreme u podsvesnoj misli postepeno sazrela mudrost. Posledica je preosetljivost, odsustvo razumnosti, uzbuđljivost i gubljenje smisla za meru. Sve su ovo uzroci i posledice zamora. Ukoliko se neko više zamara, njegovo interesovanje za spoljašnji svet blede i njegovim bleđenjem on gubi olakšanje koje mu taj svet daje i postaje još zamoreniji. Taj začaran krug sazreva i na kraju dovede do živčanog sloma. Ono što umanjuje interesovanje za spoljašnje stvari jeste činjenica da one ne traže nikakvu našu akciju. Donošenje odluka i vršenje izbora veoma su zamorni, pogotovu ako hitno treba da se donesu i bez pomoći podsvesnog. Ljudi koji osećaju da treba da prespavaju pre nego što donesu neku važnu odluku potpuno su u pravu. Ali duhovne radnje podsvesti nisu u dejstvu samo u snu. One mogu da dejstvuju i onda kad je svesna misao zauzeta nečim drugim. Čovek koji je kadar da zaboravi svoj posao kad prođe radno vreme i ne seti ga se sve dok mu narednog dana ponovo ne pristupi, verovatno će mnogo bolje svršiti posao nego onaj koji o njemu razbija glavu za sve vreme između radnih dana. I mnogo lakše je zaboraviti posao kad treba da je zaboravljen ako čovek ima više drugih interesovanja izvan posla nego ako ih nema. Međutim, od suštinske je važnosti da ta interesovanja ne

budu baš za one stvari u kojima je iscrpen čovekov radni dan. Ta interesovanja ne bi trebalo da zahtevaju volju i hitnu odluku i ne bi trebalo, kao kockanje, da dovede u pitanje bilo kakav materijalan interes, i po pravilu ne bi trebalo da budu tako uzbuđljivi da izazovu emocionalan zamor i preoptereće podsvesno isto onako kao i svesno.

Mnoge zabave odgovaraju ovim zahtevima. Prisustvovanje utakmicama, pohanjanje pozorišta, igranje golfa, zabave su kojima se ništa ne bi moglo prigovoriti s ovog stanovišta. Za čoveka knjiškog nastrojenja štivo koje nije u vezi s njegovim stručnim delatnostima, veoma je dobro. Ma koliko da je važna briga, ne bi trebalo o njoj da se misli za vreme budnih časova.

U ovom pogledu velika je razlika između muškaraca i žena. Muškarcima uglavnom lakše polazi za rukom da zaborave svoj posao nego što je to moguće ženama. U slučaju žena čiji rad je u kući, to je sasvim prirodno jer ne menjaju mesto kao muškarac koji, kad napusti kancelariju, u novim prizorima ima priliku da dobije novo raspoloženje. Ali ako se ne varam, žene čiji posao je izvan kuće, razlikuju se od muškaraca gotovo isto tako kao i one koje rade kod kuće. One nalaze da je vrlo teško da se interesuju za bilo šta što za njih nema praktične vrednosti. Njihovi ciljevi vladaju njihovim mislima i radnjama i one se retko kad udube u neko sasvim nekorisno interesovanje. Neću da poričem izuzetke već govorim o onome što mi se čini da je pravilo. U devojačkoj višoj školi, na primer, nastavnice, ako nema nijednog muškarca, govore o kupovini uveče, dok u muškim školama nije takav slučaj. Ova karakteristika čini se ženama kao viši izraz savesnosti nego što je u muškaraca, ali ja ne bih rekao da na

dugačkoj stazi to u mnogome unapređuje kvalitet njihovog posla. I to ima tendenciju da stvori izvesnu uskost stava koji u nekim slučajevima vodi u neku vrstu fanatizma.

Sva bezlična interesovanja izuzimajući njihovu važnost kao elementa odmora, imaju i druge korisnosti. Da počnemo, ona prvo pomažu čoveku da sačuva smisao za meru. Lako je da se čovek toliko udubi u svoj rad, svoj krug ljudi, svoju zasebnu vrstu posla da gubi iz vida koliko je to mali razlomak celokupne čovečje delatnosti i koliko mnogo stvari u svetu ostaje izvan doticaja onoga što on radi. A zašto na to da mislimo — mogli biste da upitate. Ima više odgovora. Na prvom mestu dobro je da se o svetu ima onakva slika koja je saobrazna našoj delatnosti. Svak od nas nije dugo na ovom svetu i za nekoliko godina života on mora da se upozna sa svim što valja da se zna o ovoj čudnoj planeti i njenom mestu u vasioni. Da odbacimo priliku da se upoznamo s tim, ma koliko to znanje bilo nesavršeno, bilo bi kao da polazimo u pozorište i ne gledamo komad koji se predstavlja. Svet je pun stvari, tragičnih i smešnih, junačkih, čudnih ili čudesnih, i oni koji propuste da se interesuju prizorom koji nam on pruža, promašiće jednu od povlastica koju je život u stanju da da.

Pa onda, smisao za meru veoma je koristan i veoma utešan. Svi smo skloni da se bezrazložno uzбудimo, bezrazložno napregnemo, bezrazložno potresemo važnošću sitnog ugla sveta u kome živimo i malim vremenskim trajanjem od trenutka našeg rođenja do smrti. U tom uzbuđenju i precenjivanju sopstvene važnosti ništa nije na svom mestu. Istina, to može da nas nagna da jače zapnemo u radu, ali to neće napraviti naš

rad boljim. Malo posla s dobrim uspehom, bolje je nego mnogo posla s lošim, mada apostoli neumornog života, po svima znacima, misle drugačije. Oni koji se suviše udube u svoj posao, uvek su u opasnosti da ne padnu u fanatizam, koji se u suštini sastoji u tome da pred očima imamo jednu ili dve poželjne stvari, dok ostale sve zaboravljamo i pretpostavljamo da u ostvarenju te jedne ili dve stvari sve druge slučajne neprilike nisu ni od kakve važnosti. Protiv tog fanatičnog nastrojenja nema bolje predohrane od širokog shvatanja čovekovog života i njegovog mesta u vasioni. Izgledalo bi da je to vrlo velika stvar pozvati se na vasionu u vezi s tim, ali bez obzira na to pozivanje, to je i samo po sebi stvar velike važnosti.

Jedna od mana modernog višeg obrazovanja je u tome što je ono postalo isuviše upućivanje na skupljanje izvesnih znanja, a suviše malo na proširenje misli i srca bespristrasnim pregledom sveta. Recimo, vi se unesete u političku borbu i naporno radite za pobedu svoje stranke. Dotle je sve u redu. Ali može se desiti da u toku borbe nastupi mogućnost pobeđe, ali po cenu da se u borbu ubace metode s namenom izazivanja mržnje i podozrenja u svetu. Na primer, može vam se učiniti da je najbolji put ka pobedi vređanje jednog stranog naroda. Ako je vaša vizija ograničena na sadašnjost, ili ako ste nadahnuti doktrinom koja se zove efikasnost, vi ćete izabrati takva sumnjiva sredstva. Pomoću njih vi ćete pobediti u neposrednom cilju dok dalje posledice mogu da budu katastrofalne. Ako s druge strane, pored vaših uobičajenih shvatanja, vaša misao odluta u prošla doba čoveka, njegovo sporo i delimično izdvajanje iz varvarstva, kratkoću njegovog celokupnog opstanka u

poređenju s astronomskim epohama — ako su se, kažem, na takve misli nakalemili vaši uobičajena osećaji, vi ćete shvatiti da trenutna bitka u koju ste zagazili, ne može biti takvog značaja da rizikujete nazadnjački korak u pravcu mraka iz koga smo se lagano otimali. Pa dalje, ako doživite poraz u vašem neposrednom planu, ohrabriće vas u stavu ista pomisao na trenutnost poraza koja vas je uzdržala da se ne služite prljavim oruđima. Preko vaših neposrednih poslova vi ćete imati ciljeve koji su udaljeni i sporo se odvijaju, u čemu vi niste usamljena jedinka, nego jedan iz velike armije onih koji su čovečanstvo povelu u pravcu civilizacije. Ako ste dosegli do takvog shvatanja, neće vas nikad napustiti izvesna duboka sreća ma kakva bila vaša lična sudbina. Život će postati zajednica sa svima vellkanima svih vremena i lična smrt samo tričav udes.

Kad bih imao moć da organizujem obrazovanje kakvo bih ja želeo, ja bih pokušao da zamenim stare ortodoksne religije — koje imaju privlačnu snagu na vrlo mali broj mladića, a i ti su, po pravilu, najmanje inteligentni i najzatucaniji — nečim što bi se jedva moglo nazvati religijom, pošto bi bilo samo ukazivanje na izvesne dobro utvrđene činjenice. Ja bih želeo da omladina postane najživlje svesna prošlosti, živo shvatajući da će čovekova budućnost po svima znacima bita nesravnjeno duža nego što je njegova prošlost, duboko svesna sićušnosti ove planete na kojoj živimo i činjenice da je život na ovoj planeti samo privremena slučajnost; a u isto vreme s ovim činjenicama, čija namena je da podvuku beznačajnost jedinke, izneo bih sasvim drugi sklop činjenica s namerom da učine utisak na razum mladih o veličini na koju je jedinka sposobna, i

na saznanje da kroz sve dubine zvezdanog prostora ništa nama nije poznato što bi bilo veće vrednosti od toga. Spinoza je davno pisao o ljudskim obavezama i o ljudskoj slobodi; njegov oblik i rečnik čine prilazak njegovoj misli teškim, sem onih koji proučavaju filozofiju, ali u suštini što bih ja hteo da kažem, malo se razlikuje od onoga što je on kazao.

Čovek koji je jednom shvatio, ma koliko trenutno i ma koliko kratko, šta čini dušu velikom, ne može više biti srećan ako se izgubi u sitničavostima, sebičnostima, tričavim neprilikama i u strepnji od sudbine koja ga čeka. Čovek sposoban da bude čovek velike duše, otvoriće širom prozore svog razuma, puštajući da kroza nj slobodno struje svi vetrovi sa svih strana vasiona. Sagledaće sebe i život i svet istinski onako kako je to u ljudskim granicama moguće; shvatiće kratkoću i majušnost čovečjeg života i razumeće takođe da su u razumu jedinke skoncentrisane sve one vrednosti koje sadržava poznata vasiona. I onda će uvideti da čovek u čijoj se misli ogleda svet, postaje u izvesnom smislu toliko velik, koliko je velik i svet. Oslobođenjem od straha koji obuzima roba svakodnevnosti, on će osetiti veliku radost i kroz sve promenljivosti svog spoljašnjeg života, u dubini svog bića, on će ostati srećan čovek.

Ostavljajući ova krupna razmišljanja i vraćajući se na naš neposredan predmet, naime na vrednost bezličnih interesovanja, ima i jedna druga postavka koja od njih čini velikog pomagača u dostizanju sreće. Čak i u najsrećnijim životima ima vremena kad stvari idu rđavo. Izuzev neženja, ima malo ljudi koji se nisu posvađali sa svojim ženama; malo roditelja nije otpelo velike strepnje zbog dečjih oboljenja; malo poslovnih ljudi je

izmaklo finansijskim neprilikama; malo stručnih ljudi se nije našlo oči u oči sa propašću. U takvim trenucima, sposobnost da se interesujemo za nešto izvan uzroka naše nevolje, ogromna je blagodet. U takvom slučaju, kad uprkos zebnje ništa drugo u tom času ne bi umeo da učini, neki čovek će se setiti da odigra partiju šaha, drugi će čitati detektivske romane, treći će se udubiti u popularisanu astronomiju, a četvrti će se utešiti čitanjem o iskopinama i haldejskom Uru. Sva četvorica će razumno postupiti, dok čovek koji ne učini ništa da razveje svoje misli i dozvoli da nevolja potpuno ovlada njime, radi nerazumno i sam sebe čini nesposobnim da se uhvati u koštac sa nevoljom kad dođe čas akcije. Slična ocena može se primeniti i na nepopravljive žalosti kao što je smrt mnogo voljenog lica. Ni za koga neće biti dobro ako dopustimo da nas proguta tuga. Tuga je neizbežna i mora se očekivati, ali sve što se može učiniti, to je da se ona umanjí. Čista je sentimentalnost težiti, kao što neki čine, da se čaša nesreće ispije do dna. Dabogme, time neću da poričem da nekoga tuga ne može da slomi, ali tvrdim da bi svaki čovek morao da učini krajnji napor da izbegne takvu sudbinu i treba da traži zabavu, ma kako beznačajna bila, izuzev jedino da ne bude štetna i ponižavajuća. Među ono što ja smatram štetnim i ponižavajućim ubrajam tako nešto kao što je pijanstvo, opojne droge, čija je namena da unište misao bar za neko vreme. Pravi put nije u uništenju misli nego da je sprovedemo drugim stazama, ili bar stazom što udaljenijom od trenutne nesreće. Teško je to izvesti ako je život dotle bio skoncentrisan na vrlo mali broj interesovanja i to nekoliko sad je sve zasićeno tugom. Da se dobro podnese tuga ako naiđe, mudro je jos u

srećnijim vremenima odnegovati neka šira interesovanja za stvari, tako da misao može da nađe neko spremno i tugom nezahvaćeno mesto koje zahteva drugačija razmišljanja i druge emocije nego što su ove zbog kojih se sadašnjost teško podnosi.

Čovek odmerene vitalnosti i poleta prebrodiće posle svakog udarca sve nevolje pojavom novog interesovanja za život i svet koje ne sme da usitni toliko da jedan udarac postane sudbonosan. Dozvoliti da vas porazi jedan slom ili čak više njih, nije stvar kojoj se valja diviti kao primeru osetljivosti, no nešto što treba žaliti kao dokaz odsustva vitalnosti. Sve naše ljubavi u krilu su smrti koja ih u svakom trenutku može da pokosi. Zato je potrebno da naši životi ne budu suženi u naponu do te mere da čitav smisao i cilj našeg života ostane na milost i nemilost slučaju.

Iz svih ovih razloga čovek koji traži sreću u životu mudro će učiniti ako svoju pažnju usredsredi na izvestan broj sporednih interesovanja kao dodatak onim kičmenim interesovanjima na kojima se zasniva njegov život.

NAPOR I REZIGNACIJA

Zlatna sredina je nezarumljiva doktrina i sećam se kako sam je s preziranjem i srdžbom odbacivao u mladosti, jer sam se u to doba divio junačkim krajnostima. Doista, istina nije uvek zanimljiva i mnogim stvarima se poklanja vera zato što su zanimljive, mada u stvari malo dokaza svedoči u njihovu korist. Zlatna sredina je često osporavana; ona može da bude nezanimljiva doktrina, ali u veoma mnogim stvarima ona je tačna.

Jedna oblast gde je važno sačuvati zlatnu sredinu jeste ona gde je u pitanju uravnoteženje između napora i rezignacije. Obe doktrine imaju krajnje branioce. Doktrinu rezignacije propovedali su svetitelji i mističari; doktrinu napora propovedali su stručnjaci efikasnosti i hrišćani jakih mišića. Svaka od suprotnih škola sadrži deo istine ali ni jedna celu istinu. Želeo bih u ovoj glavi da pokušam povući crtu između dveju i počecu s tezom u korist napora.

Izuzev u veoma retkim slučajevima, sreća nije nešto što pada u usta kao zrelo voće prostom igrom srećnih okolnosti. Zato sam ovoj knjizi i dao naslov *Osvajanje sreće*. Jer u jednom svetu toliko punom nedaća koje se mogu i ne mogu izbeći, bolesti i psiholoških pometnji, borbi, siromaštva i zle volje, srećan čovek ili žena moraju da nađu načina da se brane

od mnogobrojnih uzroka nedaća kojima je izložen svaki pojedinac. U nekoliko retkih slučajeva nije potreban veliki napor. Čovek dobre naravi koji nasledi veliki imetak zdrav je i ima jednostavan ukus, može prijatno da proklizi kroz život i da se u čudu pita zašto ljudi toliku galamu dižu oko svega toga; neka lepa žena sklona lenosti, ako se slučajno uda za imućnog čoveka koji od nje ne traži nikakvo naprezanje i ako se posle udaje ne ugoji, može takođe da uživa u izvesnom lenom zadovoljstvu, pod pretpostavkom da je srećna s decom. Ali takvi slučajevi su izuzetak. Većina ljudi nije bogata; mnogi ljudi još od rođenja nisu obdareni dobrom naravi; mnogi su opet podložni naopakim strastima od kojih miran i sređen život izgleda nepodnošljivo dosadan; zdravlje je blago koje niko pouzdano ne ume da sačuva; brak nije u svakom slučaju izvor sreće. Iz svih tih razloga, za većinu ljudi i žena, sreća mora da bude pre jedan podvig nego poklon bogova i u tom podvigu napor, unutrašnji i spoljašnji, mora da igra veliku ulogu. Unutrašnji napor mora da sadrži i napor potrebne rezignacije i za sada posmatrajmo samo spoljašnji napor.

U slučaju ma kog lica, bilo muškarca ili žene, koje mora da radi za svoj život, potreba napora toliko je očigledna da nije nužno da se to naročito ističe. Indijski fakir može doduše da zaradi koliko mu treba za život bez ikakvog napora, prosto podnoseći tas da mu udele vernici, ali u zapadnim zemljama vlasti ne bi gledale blagonaklonim očima takav metod pribavljanja prihoda. Povrh toga, i klimatske prilike su manje prijatne nego u toplijim i suvljim zemljama: u zimsko vreme pogotovu retki su tako leni ljudi koji bi pretpostavljali lenstvovanje

na ulici radu u zagrejanjnoj prostoriji. Rezignacija sama, dakle, ne vodi sreći na Zapadu.

Velikom postotku ljudi na Zapadu potrebno je za sreću više no što je potrebno da se održi goli život, pošto oni žele takođe da imaju osećanje uspeha. U nekim zanimanjima kao, na primer, u naučnom istraživanju, to osećanje mogu da postignu ljudi koji ne zarađuju velike pare, ali u većini zaposlenja, prihod je postao merilo uspeha. Ovde dolazimo do stvari u kojoj bi u većini slučajeva bio nužan jedan element rezignacije, jer u takmičarskom svetu istaknut uspeh je moguć samo za jednu majnjinu.

Brak je stvar u pogledu koje bi prema prilikama bio potreban napor, a možda i ne. Gde je jedan pol u manjini, kao što su muškarci u Engleskoj i žene u Australiji, članovi tog pola po pravilu ne bi trebalo da čine veliki napor da stupe u brak kad to zažele. Međutim, za članove pola koji je u većini, slučaj je obrnut. Gde su u većini, količina napora i misli koje imaju da utroše u tom pravcu žene, očigledan je za svakoga koji je samo malo proučavao oglase u ženskim časopisima. Tamo gde su muškarci u većini, često izaberu neposredniji metod kao što jo vešto baratanje revolverom. To je i prirodno, jer su ljudi u većini ponajčešće na granici civilizacije. Ne znam šta bi muškarci radili kad bi neka probiračka boleština učinila da postanu većina u Engleskoj; možda bi morali da se vrate na ponašanje galantnog sveta iz prošlih vekova.

Količina napora koju zahteva uspešno negovanje dece toliko je očigledna da to verovatno niko poricati neće. Zemlje koje veruju u rezignaciju i u ono što se pogrešno zove produhovljenim gledanjem na svet, to su

zemlje gde deca jako umiru. Medicima, higijena, dezinfekcija, potrebna dijeta su stvari koje se ne mogu izvesti bez gaženja izvesnih predrasuda; oni zahtevaju upornost i inteligenciju kojom se nastupa protiv zaostale sredine. Oni koji misle da je tako šta iluzija, misliće tako i o prljavštini, i misleći tako, odvešće svoju decu u smrt.

Govoreći opštije, moglo bi se reći da je normalan i opravdan cilj svakog lica čije prirodne težnje nisu zakržljavile, da dođe do neke vrste moći. Vrsta moći koju čovek priželjkuje zavisi od njegovih pretežnih strasti; jedan čovek želi vlast nad ljudskim delima, drugi želi vlast nad njihovim mislima, treći vlast nad njihovim emocijama. Neki čovek želi da menja materijalnu okolinu, drugi želi osećanje moći koje dolazi od intelektualne nadmoći. Svaka vrsta javnih radova sadrži u sebi želju za nekom vlašću, izuzev jedino ako se preduzima za zgrtanje bogatstva putem korupcije. Čovek koga pokreće samo nesebično saosećanje pred prizorom ljudske bede, ako mu je to saosećanje istinito, želeće vlast da bedu umanji. Jedino čovek savršeno ravnodušan prema vlasti jeste i čovek savršeno ravnodušan prema svojim sugrađanima. Neka vrsta želje za vlašću ima se prihvatiti kao sastavni deo ljudi od kojih može da se stvori dobra zajednica. I svaki oblik želje za vlašću povlači za sobom, ukoliko nije izvitoperen, s tim povezan oblik napora. Za mentalitet zapadnjaka taj zaključak može da izgleda prosta stvar, ali nema njih malo na Zapadu koji se ne udvaraju onom što se zove „mudrost Istoka” upravo u trenutku kad ta gledišta napušta i sam taj Istok. Za takve ljude ovo što smo kazali moglo bi da izgleda sumnjivo, i ako je tako, onda je vredno bilo i da se kaže.

Rezignacija, međutim, ima takođe da odigra svoju ulogu u osvajanju sreće i njen udeo nije manje važan od udela napora. Mada neće skrstiti ruke pred nedaćama koje su se mogle izbeći, mudar čovek neće gubiti vreme i živce nad onima koje se ne mogu izbeći i čak će popustiti i onima koje se daju izbeći, ako vreme i rad potrebni za njihovo izbegavanje mogu da ometu izvršavanje nekih važnijih zadataka. Mnogi ljudi se razgneve i razbesne nad najsitnijom stvari koja pođe u raskorak i time raspu mnogo energije koja bi se bolje mogla iskoristiti. Čak i u izvođenju stvarno važnih zadataka nije mudro da se čovek emocionalno tako duboko unese u njih da mogućan neuspeh postane stalna smetnja duševnom miru. Hrišćanstvo je propovedalo poslušnost Božjoj volji i čak za one koji ne mogu da podnesu takav rečnik, trebalo bi nečega sličnog što bi prožimalo čitavu njihovu aktivnost. U praktičnom zadatku efikasnost nije u srazmeri s emocijom koju unosimo u to; doista emocija je nekad prepreka za efikasnost. Stav koji se traži jeste da činimo koliko najviše možemo, a ostalo prepustimo sudbini. Ima dve vrste rezignacije, jedna s korenom u očajanju, a druga, u nedokučenoj nadi. Prvo nije dobro, drugo, jeste. Čovek koji je doživeo tako potpun slom da je napustio sve nade za ozbiljne pothvate, može da se preda rezignaciji očajanja, a ako to učini, napustiće i svaki ozbiljan posao. On može da prikriva svoje očajanje verskim frazama ili doktrinom da je kontemplacija jedini pravi cilj čoveka, ali ma kakvu obrazinu da navuče kako bi sakrio svoj unutrašnji poraz, on će u osnovi postati nekoristan i duboko nesrećan. Čovek čija se rezignacija zasniva na nedokučvoj nadi pastupa sasvim u drugačijem pravcu.

Nada, ona nedokučiva, mora da bude velika i bezlična. Ma šta da preduzmem, može da me porazi smrt ili neka vrsta bolesti; neprijatelji mogu da me savladaju: mogu da se uverim da sam se otisnuo na nerazuman put koji ne može da vodi uspehu. Na hiljadu načina može da se izbegne neuspeh čisto ličnih nada, ali ako su lične nade bile deo većih nada za čovečanstvo nema onog potpunog sloma ako poraz dođe. Čovek od nauke koji želi da ostvari velika otkrića može u tome da ne uspe, ili to mora da napusti što ga je neko mlatnuo po glavi, ali ako on iskreno želi napredak nauke, a ne samo svoj lični dodatak toj stvari, on neće osetiti isto očajanje kao što bi ga osećao čovek koga bi u naučnom istraživanju rukovodile isključivo sebične pobude. Čovek koji radi na nekoj veoma nužnoj reformi može da bude ometen ratom u svom poslu i može da bude prinuđen na saznanje da ono na čemu je radio ne može da se ostvari za njegova života. Ali zbog toga ne treba da padne u krajnje očajanje, pod pretpostavkom da mu pred očima lebdi budućnost čovečanstva bez obzira na njegovo učešće u tome.

Slučajevi koje smo razmatrali bili su oni u kojima je rezignacija najteža; ima ih takvih u kojima je mnogo lakša. Slučajevi su to kad samo sporedni ciljevi dožive neuspeh, dok veliki životni ciljevi i dalje napreduju u pravcu uspeha. Čovek, na primer, koji je zaposlen u važnom radu, ogrešiće se o onu bolju vrstu rezignacije ako dozvoli da ga iz koloseka izbaci bračna nesreća; ako ga je njegov posao stvarno sveg obuzeo, on će takve slučajne neprilike posmatrati kao što se gleda na neki vlažan dan, a to će reći, kao nepriliku zbog koje bi glupo bilo praviti uzbunu.

Neki ljudi su nesposobni da sa strpljenjem podnose čak i one sitnije neprilike koje, ako im pustimo na volju, čine veoma znatan deo našeg života. Besne kad propuste voz, razjare se ako ručak nije dobro skuvan, padnu u očajanje ako im se dimnjak puši i bacaju prokletstvo na ceo industrijski poredak ako im rublje ne stigne na vreme s pranja. Energija koju takvi ljudi rasipaju na tričave gluposti bila bi dovoljna da se njom stvore i sruše imperije samo ako bi se upravela pametnim putem. Mudar čovek propusti da primeti prašinu koju je devojka zaboravila da opaje, krompir koji kuvarica nije dopekla i gar koji dimničar nije očistio. Neću da kažem da ništa ne treba da preduzme da te stvari ispravi, dabogme, ako za to ima vremena; hoću da kažem da s njima valja da postupa bez uzbuđenja. Srdžba, jed i uzbuđenje su emocije koje ničemu ne služe. Oni koji su im jako podložni mogu da tvrde da ih ne mogu da uzdrže, i ja ne znam da li bi se ičim mogle uzdržati ako ne onom dubokom rezignacijom o kojoj smo ranije govorili. Ista vrsta koncentracije na velikim bezličnim nadama koja pomaže čoveku da podnese ličan neuspeh na radu ili neprilike nesrećnog braka, omogućuje mu da bude strpljiv kad promaši voz ili mu kišobran padne u blato. Ako je razdražljivog nastrojenja, ne znam da li bi ga sem toga išta drugo izlečilo.

Čovek koji se oslobodi carstva brige, videće da je život mnogo prijatnija stvar nego što je bio kad je bio stalno u razdešenom stanju. Lična odvratnost prema nekim poznanstvima zbog kojih je ranije bio sklon da jaukne sad će mu jedino izgledati zabavna. Kad mu g. A. po tri stotine četrdeset i sedmi put ispriča slučaj vladike s Ognjene zemlje, on će naći zabavu u odbrojanju

pričanja i neće pokazivati sklonost da pokuša uzaludnu diverziju sa nekom svojom pričom. Kad mu se prekine pertla upravo u poslednjem času da uhvati jutarnji voz, posle prigodnih psovki, razumeće najzad da u istoriji vasiona slučaj u pitanju nema bog zna kako veliku važnost. Kad mu upravo pri ponudi braka upadne kakav dosadan sused, on će pomisliti da se čitavo čovečanstvo zaverilo protiv njega, možda jedino ne Adam, mada ni on, nesrećnik nije bio bez svojih muka. Nema granica u iznalaženju uteha u manjim neprilikama kad im pronađemo čudne sličnosti i izvanredna poređenja. Pretpostavljam da su svaki civilizovani čovek ili žena stvorili sliku o sebi i da se ljute ako se što desi što bi pokvarilo tu sliku. Najbolji lek je da čovek nema jednu sliku nego čitavu galeriju i da onda izabere onu koja odgovara prilici. Ako su poneki portreti pomalo smešni, utoliko bolje; nije mudro da se čovek ceo dan oseća junakom visoke tragedije. Neću da kažem da bi trebalo sebe da vidi kao pajaca u komediji, jer takvi koji tako čine idu još više na živce; samo malo takta treba u izboru prave slike za danu situaciju. Dabogme, ako u tolikoj meri uspete da zaboravite sebe da uopšte ne igrate nikakvu ulogu, to je divno. Ali ako je igranje uloge postala druga priroda, imajte to u vidu i igrajte po izvesnom repertoaru i tako ćete izbeći jednolikost.

Mnogi aktivni ljudi veruju da bi i najmanji delić rezignacije, najslabiji prizrak šale uništili snagu kojom su legli na posao i odlučnost kojom, po njihovom mišljenju, ostvaruju svoj uspeh. Ovi ljudi su, po mom mišljenju, u zabludi. Posao koji je vredan da se vrši mogu da izvedu i oni koji se ne zavaravaju ni njegovom važnošću ni lakoćom kojom on može da se izvede. Oni

koji mogu da svrše svoj posao jedino ako se pomognu samo prevarom, bolje bi bilo da pre nego što nastave svoju karijeru, prvo nauče kako da podnose istinu, jer ako uzmoraju da se bore s mitovima, pre ili posle će doterati da im posao postane škodljiv mesto blagodetan. Bolje je ne raditi ništa nego praviti štetu. Pola korisnog rada u svetu utroši se u borbi protiv štetnog rada. Kratko vreme provedeno u obuci kako da se ocene činjenice nije izgubljeno vreme i posao koji će se izvesti kasnije, vrlo verovatno neće biti štetan kao onaj čijim izvršiocima je uvek potrebno naduvanje njihovog ja kao podstreka energiji. U gotovosti da se suočimo s istinom ima neke vrste rezignacije; ta vrsta, mada u prvi mah može da izazove bol, kasnije pruža zaštitu — u istinu jedinu mogućnu zaštitu — protiv razočaranja i rušenja nada kojima je podložan onaj koji samog sebe obmanjuje. Ništa nije zamornije i u krajnjoj liniji očajnije, no onaj svakodnevni napor koji se ulaže u veru u stvari koje svakodnevno postaju neverovatnije. Neophodan uslov pouzdanja i trajne sreće je da taj napor odbacimo.

SREĆAN ČOVEK

Kao što je očigledno, sreća delom zavisi od spoljašnjeg sveta, a delom od samoga sebe. U ovoj knjizi bavili smo se delom koji zavisi od samoga sebe i došli do zaključka da ukoliko od toga dela zavisi, recept za sreću je vrlo jednostavan. Mnogi misle, među koje mislim da moramo ubrojati i g. Kruča o kojem smo govorili u jednoj ranijoj glavi, da sreća nije mogućna bez neke vere, više ili manje religiozne vrste. Mnogi koji su sami nesrećni, misle da njihova tuga ima visoko naelektrisane izvore. Ja ne verujem da su takve stvari pravi uzrok bilo sreće ili nesreće; ja mislim da su to samo simptomi. Nesrećan čovek će po pravilu prići nesrećnoj veri, dok će srećan čovek prići srećnoj veri; svak može svoju sreću ili nesreću da pripíše svom verovanju, dok je pravi uzrok na drugoj strani. Neke stvari su neophodne za sreću ljudi, ali su to sve jednostavne stvari: hrana, stan, zdravlje, ljubav, uspešan posao i poštovanje sopstvenog krda. Za neke ljude porodica je suštinska. Gde te stvari nedostaju, samo izuzetan čovek može da bude srećan, ali gde ih ljudi imaju i uživaju ili ih mogu postići dobro upravljaniim naporom, čovek koji je još nesrećan, pati od neke psihološke smetnje koja ako je teža, možda spada u delokrug psihijatra, ali u običnim slučajevima može da ih izleči sam pacijent, pod pretpostavkom da prema stvari zauzme pravilan stav. Gde spoljašnje okolnosti nisu konačno nepovoljne, čovek bi mogao da postigne

sreću pod uslovom da su njegove strasti i interesovanja upravljani napolje a ne unutra. Prema tome, naša dužnost bi bila kako u obrazovanju, tako i u prilagođavanju svetu, da se staramo da izbegnemo sebi okrenute strasti i zadobijemo one naklonosti i interesovanja koji će sprečiti naše misli da se večno bavimo sami sobom. Nije u prirodi ljudi da se osećaju srećni u zatvoru, i strasti koje nas zatvaraju u nas same, predstavljaju najgoru vrstu zatvora. Od takvih strasti među najobičnijim su strah, zavist, osećanje greha, samosažaljenje i samodivljenje. U svima ovima naše želje su usredsređene na nas same: tu nema pravog interesovanja za spoljašnji svet, no samo zebnje da nas on na neki način ne ozledi i prestane da hrani naše ja. Strah je glavni uzrok zašto ljudi nerado priznaju činjenice i toliko su željni da se odenu toplom odećom mita. Ali trnje pocepa toplu odeću i hladni vetrovi prodiru kroz poderotine, i čovek koji je navikao na njenu toplotu, trpi daleko više od tih udara vetra od čoveka koji se očeličio za njih od početka. Povrh toga, oni koji se sami obmanjuju, obično znaju u dnu duše da tako rade, i žive u stanju straha da se neki neprijatan događaj ne sruči na njih i natera ih na nemile predstave o stvarima.

Jedna od velikih nezgoda sebi okrenutih strasti je da one pružaju vrlo malo raznolikosti u životu. Čovek koji voli samo sebe samoga, istina je da se ne može optužiti da svoju naklonost deli svima i svakome, ali će taj na kraju biti osuđen da podnosi nepodnošljivu dosadu od nepromenljive istovetnosti predmeta svoje odanosti. Čovek koji pati od osećanja greha, pati od naročite vrste samoljublja. U ovoj golemoj vasioni stvar koja mu se čini najvažnija, to je da on lično bude čovek od vrline.

Velika mana je nekih vrsta tradicionalnih religija što su podsticale ovu naročitu vrstu samoutonuća.

Srećan čovek je onaj koji živi objektivno, koji imaslobodne naklonosti i široka interesovanja, koji obezbeđuje svoju sreću tim interesovanjem i naklonošću i činjenicom da oni za uzvrat od njega čine predmet interesovanja i naklonosti mnogih drugih. Primaocu naklonosti to je silan povod za sreću, ali čovek koji traži naklonost nije onaj kome se ona pruža. Govoreći uopšte, čovek koji prima naklonost je onaj koji je i daje. Ali je uzaludno pokušavati pripremiti je računski kao što neko daje novac pod interes, jer računska naklonost nije prava i nju tako ne oseća ni onaj koji je prima.

Šta bi mogao onda da učini čovek koji je nesrećan zato što je uvučen u sebe? Sve dotle dok nastavlja da razmišlja o uzrocima svoje nesreće, on će i dalje biti okrenut sebi i otuda mu nema izlaza iz začaranog kruga; ako želi da iziđe iz njega, to može da bude jedino putem istinskog interesovanja, a ne lažnim interesovanjem kojim se služi kao bolesnik lekom. Mada je ta teškoća stvarna, mnogo štošta može da se učini ako je tačno postavio dijagnozu svojih nevolja. Ako je, na primer, njegova nevolja posledica osećanja greha, svesnog ili nesvesnog, on može prvo da ubedi svoju svesnu misao da nema razloga da se oseća kao grešnik, i onda dalje postupiti na način kojega smo opisali u ranijim glavama, da usadi to racionalno ubeđenje u svoju nesvesnu misao, pretresajući sebe za to vreme, manje-više bespristrasnom ozbiljnošću. Ako mu pođe za rukom da razveje svoje osećanje greha, verovatno da će spontano da se pojavi njegovo interesovanje. Ako pati od samosažaljenja, može slično da postupi pošto je

prethodno ubedio samoga sebe da nema ništa naročito u njegovim okolnostima. Ako je posredi strah, neka počne s vežbama za podizanje hrabrosti. Hrabrost u ratu cenila se od iskonskih vremena kao velika vrlina i veliki deo obuke dečaka i mladića bio je posvećen obrazovanju tipa karaktera sposobnog da bude neustrašiv u bitkama. Ali moralna hrabrost i intelektualna hrabrost manje su proučavane; one takođe imaju svoju tehniku. Priznajte sebi bar jednu bolnu istinu i videćete da će vam to biti prijatno kao svakodnevno dobro delo izvidnika. Naučite se da osećate da bi život bio vredan da se živi čak i da niste, mada, dabogme, jeste, bezgranično bolji od svih vaših prijatelja u pogledu vrlina i inteligencije. Vežbe ovakve vrste, produžene kroz duži niz godina učiniće da ćete priznati činjenice bez treptanja i čineći tako, oslobodićete se od carstva straha na jednom vrlo prostranom polju.

Kakva će se objektivna interesovanja pojaviti u vama kad budete savladali bolest samoutonuća, treba prepustiti spontanom delovanju vaše prirode i spoljašnjih prilika. Nemojte sebi unapred da kažete: „Ja bih bio srećan kad bih mogao da se udubim u skupljanje poštanskih maraka”, i onda zasesti i skupljati marke, jer može da vam se desi da vam se uopšte neće dopasti skupljanje maraka. Vas zanima samo ono što može da bude od koristi za vas, ali možete biti spokojni da će pravo objektivno interesovanje da se javi čim uspete da ne utonete u sebe.

Srećan život u ogromnoj meri je isto što i dobar život. Profesionalni moralisti premnogu važnosti su davali samoodricanju i, čineći tako, uperili pažnju na pogrešno mesto. Svesno samoodricanje ostavlja čoveka

u stanju samoutonuća i živo svesnog žrtve koju je podneo; sledstveno, ono ne uspeva često u svojoj neposrednoj nameni i gotovo nikad ne u potonjem cilju. Ono što je potrebno nije samoodricanje nego ona vrsta interesovanja prema spoljašnjem svetu koja će spontano i prirodno dovesti do istih onih postupaka koje bi jedno lice, utonulo u postizanje svoje vrline, moglo da izvede pomoću svesnog samoodricanja. Pisao sam ovu knjigu kao neki hedonista, drugim rečima, kao onaj koji sreću smatra vrhovnim dobrom, ali postupak koji bi sa svog gledišta preporučio hedonista, bio bi uglavnom isti onakav koji bi predložio neki zdrav moralista. Međutim, moralista je isuviše sklon, mada to, dabogme, nije sveopšte tačno, da se zabavi postupkom pre nego duševnim stanjem. Dejstvo jednog postupka na onoga ko postupa biće veoma različito prema njegovom duševnom stanju u tom trenutku. Ako ugledate dete kako se davi i spasete ga pod uticajem neposredne pobude da pružite pomoć, nećete ispasti loše moralno. Da ste, s druge strane, sebi kazali: „Vrlina je pomoći bespomoćnome i hoću da budem čovek od vrline, zato moram da spasem ovo dete”, vi biste bili čak gori čovek posle nego što ste bili pre. Što se može primeniti u ovom krajnjem primeru, može i u drugim manje očiglednim slučajevima.

Ima tu i druge razlike nekako tananije, između stava prema životu koji sam ja preporučio i stava koji preporučuju tradicionalni moralisti. Tradicionalan moralista bi, na primer, kazao da je ljubav nesebična. U izvesnom smislu on ima pravo, odnosno preko izvesne granice ne bi trebalo da bude sebična, ali bi nesumnjivo trebalo da bude takve prirode da se pomoću nje uzdigne sopstvena sreća. Kad bi neki čovek jednoj dami ponudio

brak na osnovu toga što on žarko želi njenu sreću i u isto vreme očekivao od nje da će mu pružiti idealnu priliku samoodricanja, ja sumnjam da bi joj se to dopalo. Nesumnjivo da treba želeti sreću onih koje volimo, ali ne kao alternativu našoj sreći. U stvari čitava antiteza između ja i ostalog sveta, koju sadržava doktrina o samoodriicanju, iščezava odmah čim imamo bilo kakvo iskreno interesovanje za lica ili stvari izvan nas samih. Kroz takva interesovanja čovek dobija osećanje da je deo opšteg životnog strujanja, ne u vidu krute zasebne jedinice kao lopta bilijara koja s drugima ne može da ima drugačijeg dodira sem da se sudara. Svaka nesreća dolazi od neke vrste raspadanja ili odsustva celine; ima raspadanja u našem ja kroz odsustvo kooirdinacije svesne i nesvesne misli; ima tu odsustva celine između našega ja i društva gde to dvoje nisu povezani snagom objektivnog interesovanja i naklonosti. Srećan čovek je onaj koji ne pati ni od jednog od ovih nedostataka jedinstva, čija ličnost nije podeljena između sebe niti se ustremila na svet. Takav čovek se oseća građaninom sveta, uživajući slobodno u prizoru koji taj svet pruža i u radostima koje daje, nepometen mišlju na smrt, jer se u stvari ne oseća odvojen od onih koji dolaze za njim. U takvom dubokom nagonskom jedinstvu sa strujanjem života nalazi se najveća radost.

ⁱ Otac Bertranda Rasla bio je slobodni mislilac, neko vrijeme bio je Član Parlamenta, zalagao se za prava glasa žena i liberalne slobode, ali kao ateist nije se dugo mogao održati u politici. On i filozof John St. Mill bili su lični prijatelji, i Mill je postao kum njegovom sinu Bertrandu. Roditelji su mu za vaspitača bili izabrali jednog slobodnog mislioca, ali usljed njihove prerane smrti ta se želja nije ostvarila, i mjesto ateiste, njega je vaspitala baka, škotska presbiterijanka.

(Alan Wood: „Bertrand Russell, The Passionate Sceptic”, London, 1957.)

ⁱⁱ Bertrand Russell and A.N. Whitehead: „Principia Mathematica”, London, 1910.

ⁱⁱⁱ B. R.: „What I believe”, London, 1925, str. 34—44.

^{iv} B.R.: „My Philosophical Development”, London, 1959, str. 276.

^v B. R.: „The Analysis of Mind”, London, 1921, str. 137—144, kao i „The Analysis of Matter”, London, 1927.

^{vi} „Bertrand Russell Speaks His Mind”, New York, 1960, str. 12.

^{vii} Mihailo Marković: „Formalizam u savremenoj logici”, Beograd, 1957, str. 167.

^{viii} B. R.: „Istorija zapadne filozofije”, Beograd, 1962, str. 750.

^{ix} B.R. “German Social Democracy”, London, 1895 (Citirano prema: Alan Wood: Bertrand Russell, The Passionate Sceptic”, str. 37)

^x George Santayana: „Winds of Doctrines”, New York, 1957.

^{xi} Emotivističku poziciju u etici Rasl je skicirao u „Religion and Science”, London, 1935.

^{xii} B. R. „Human Society to Ethics and Politics“, London, 1954, str. 116

-
- ^{xiii} B. R.: „Wisdom of the West”, London, 1959, str. 8.
- ^{xiv} B. R.: „Free Man’s Warship” („Misticism and Logic”), London, 1918, Btr. 51.
- ^{xv} B. R.: „Human Society in Ethics and Politics”, str. 8,
- ^{xvi} B. R.: „Misticism and Logic”, London, 1918, str. 41.
- ^{xvii} B. R.: „New Hopes for a Changing World”, London, 1951. str. 29.
- ^{xviii} B. R.: „Power — a new social analysis”, London, 1938, str. 10,
- ^{xix} B. R.: „Principles of Social Reconstruction”, London, 1916. i „Roads to Freedom”, London, 1918.
- ^{xx} „Bertrand Russell Speaks His Mind”, str. 72.
- ^{xxi} B. R.: „What I Believe” („Why I am not a Christian”), New York, 1957, str. 56.
- ^{xxii} „Bertrand Russell Speaks His Mind”, str. 76.
- ^{xxiii} B. R.: „An Outline of Philosophy”, London, 1927, str. 242.
- ^{xxiv} K. Marks: „Kapital“. T.I., Beograd, 1947, str. 126.
- ^{xxv} J. St. Mil: „Utilitarizam“, Beograd, 1960, str. 12 (Predgovor prof. V. Pavičevića).
- ^{xxvi} xxvi B. R.: „Roads to Freedom”, str. 203.
- ^{xxvii} B. R.: „Human Society in Ethics and Politics”, str. 137.
- ^{xxviii} Napisao Choderlos de Laclos, francuski romanopisac, (1741—1803). (Prim. prev.)
- ^{xxix} KruS (J. W. Krutch), američki kritičar i esejista, rođen 1893. (PrIm.

---

prev.)

^{xxx} Dabome da *Propovednika* nije napisao Solomon ali, je jednostavnije da se pisac nazove tim imenom.

^{xxxii} Rodžer Bekn (Roger Bacon), engleski filozof i naučnik, (1257—1327).
(Prim. prev.)

^{xxxiii} Robert Brauning (Robert Browning), engleski pesnik, (1812—1889).
(Prim. prev.)

^{xxxiiii} Ernst Toler (Emst Toller), nemački pesnik i pisac, (1893—1939).
(Prim. prev.)

^{xxxv} Amold Benet (Arnold Bennett), engleski pisac, (1867—1931). (Prim. prev.)

^{xxxvi} Emlllja Bronte (Emily Bronte>, (1818—1848) i Sarlota (Charlotte), <1816—1855) sestre, engleski pisci. (Prim. prev.)

^{xxxvii} Vilijem Blejk (William Blake), engleski umetnik, pesnik i mističar, (1757—1827). (Prim. prev.)

^{xxxviii} Ceo taj problem po svom uticaju na profesionalne staleže proučen je n ncoblčnim razumevanjem i stvaralačkom veštinom u delu Džin Ejling *Povlačenje od porodičnog života*.